Олександра ГЛАЗОВА
Юрій КУЗНЕЦОВ

Рідна мова

5

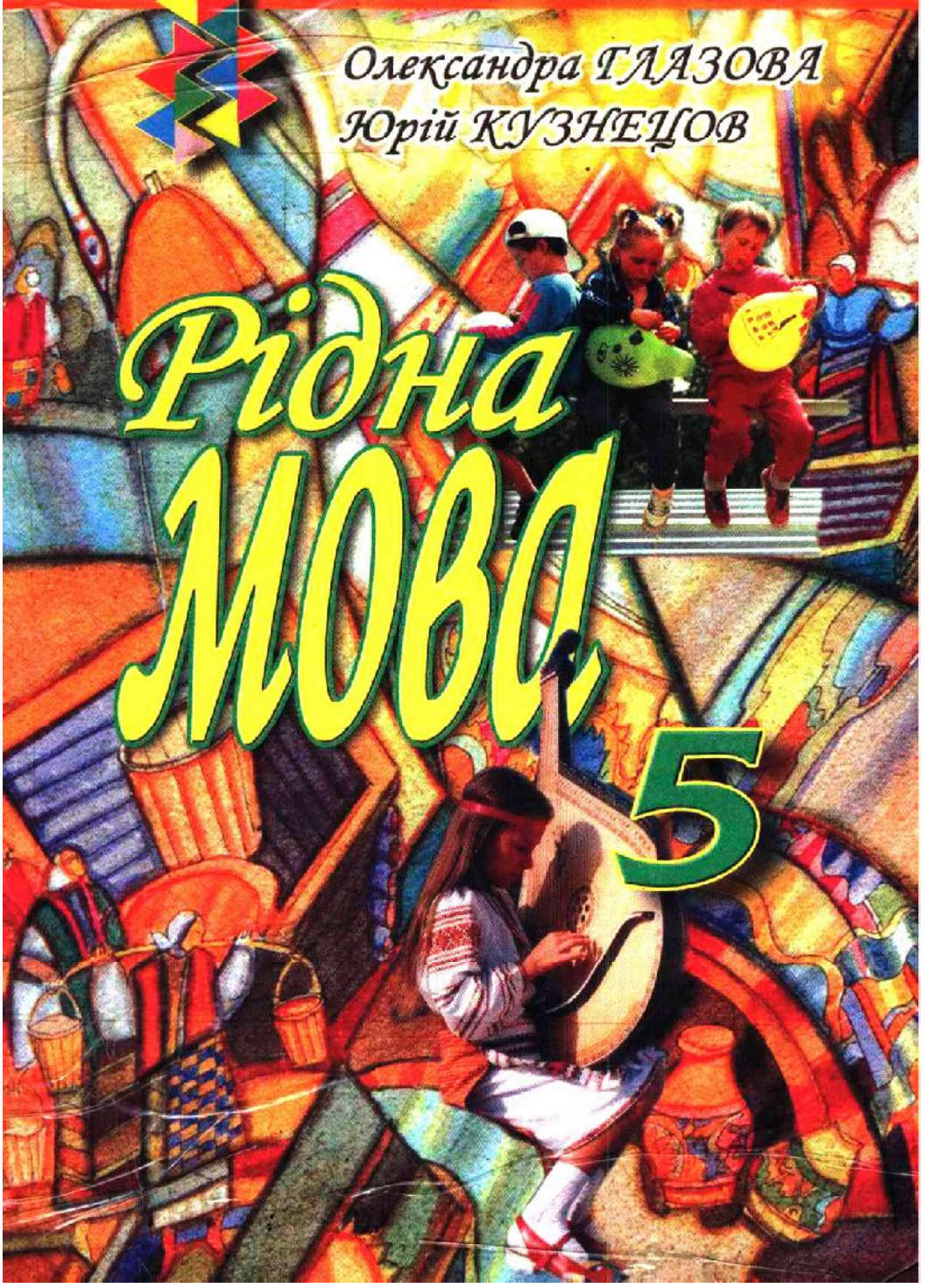

Любі друзі!

Кажуть, людина щаслива, якщо її розуміють. На уроках рідної мови вас навчатимуть бути щасливими людьми. Бо від того, наскільки ви знаєте мовні закони, вмієте чітко й переконливо висловити свої думки і зрозуміти інших, залежить ваше майбутнє. На цих уроках ви засвоюватимете складну, але важливу науку громадянськості. Справжня людина виростає з любові до рідного краю, рідної мови і культури. Про це ви дізнаєтесь, вивчаючи українську мову за допомогою цього підручника. А зорієнтуватися в ньому легко, звертаючи увагу на такі умовні позначення:

— теоретичні відомості, які необхідно запам'ятати;

— домашні завдання;

— завдання підвищеної складності;

— відомості з науки красномовства.

Пропуск літери позначено двома крапками (..).

Пропуск слова — трьома крапками (...).

Ви зрозумієте, що мова – найважливіший засіб не лише спілкування, а й мислення. Що краще людина володіє мовою, то точніше вона мислить, тим глибше розвиває свої розумові здібності й повніше самовиражається. Саме знання мови, а отже, володіння мовленням є важливими ознаками освіченості людини, її духовності і культури, свідченням відповідальності за долю рідного слова на рідній землі. Тож вирушаймо разом до чарівної країни рідної мови!

Успіхів вам у навчанні!

ЗМІСТ

ВСТУП

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України 10

Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння, письмо 14

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1. Частини мови. Основні способи їхнього розпізнавання 18

ПОНЯТТЯ ПРО ТЕКСТ

§ 2. Текст, його ознаки. Тема й головна думка тексту. Мікротеми тексту. Поділ тексту на абзаци 44

§ 3. Стилі мовлення 52

§ 4. Типи мовлення. Особливості будови розповіді 57

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

§ 5. Словосполучення. Головне й залежне слова у словосполученні 62

§ 6. Речення, його граматична основа: підмет і присудок. Речення з одним головним членом 66

§ 7. Види речень за метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні. Окличні речення 71

§ 8. Другорядні члени речення 80

§ 9. Речення з однорідними членами 88

§ 10. Звертання 99
§ 11. Вставні слова та сполучення слів 105
§ 12. Складне речення 114
§ 13. Пряма мова 119
§ 14. Діалог 123

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 15. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні й приголосні. Приголосні дзвінкі та глухі, тверді й м'які 128
§ 16. Позначення звуків на письмі. Алфавіт. Співвідношення звуків і літер. Звукове значення літер *я*, *ю*, *є*, *ї* 134
§ 17. Склад. Правила переносу слова з рядка в рядок. Наголос 138
§ 18. Вимова наголошених і ненаголошених голосних, позначення їх на письмі 143
§ 19. Орфограма 144
§ 20. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі 148
§ 21. Спрощення в групах приголосних 152
§ 22. Найпоширеніші випадки чергування звуків 159
§ 23. Основні випадки чергування *у* — *в*, *і* — *й* 168
§ 24. Позначення м'якості приголосних на письмі 170
§ 25. Правила вживання м'якого знака 171
§ 26. Сполуки літер *йо*, *ьо* 175
§ 27. Правила вживання апострофа 178
§ 28. Подвоєні літери 182
§ 29. Написання слів іншомовного походження 190

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 30. Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова. Пряме й переносне значення слова 202

§ 31. Загальновживані і стилістично забарвлені слова 211

§ 32. Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми 213

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 33. Фразеологізм, його значення 234

§ 34. Джерела українських фразеологізмів. Прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми 242

§ 35. Фразеологізми в ролі членів речення 246

§ 36. Походження (етимологія) слова 249

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 37. Корінь, префікс, суфікс і закінчення — значущі частини слова. Основа слова 254

§ 38. Вимова і написання префіксів 260

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Говоріння

Складання діалогів 26, 103, 142, 155, 181, 196, 217, 222, 248, 27

Усні перекази ..31, 56, 86, 97, 114, 142, 180, 218, 22

Усні твори 76, 156, 27

Письмо .....

Письмові перекази 48, 70, 98, 122, 189, 230, 27

Письмові твори 111, 197, 264, 27

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ В КІНЦІ РОКУ 27

Тлумачний словничок 28

Словничок правильної вимови 28

ВСТУП

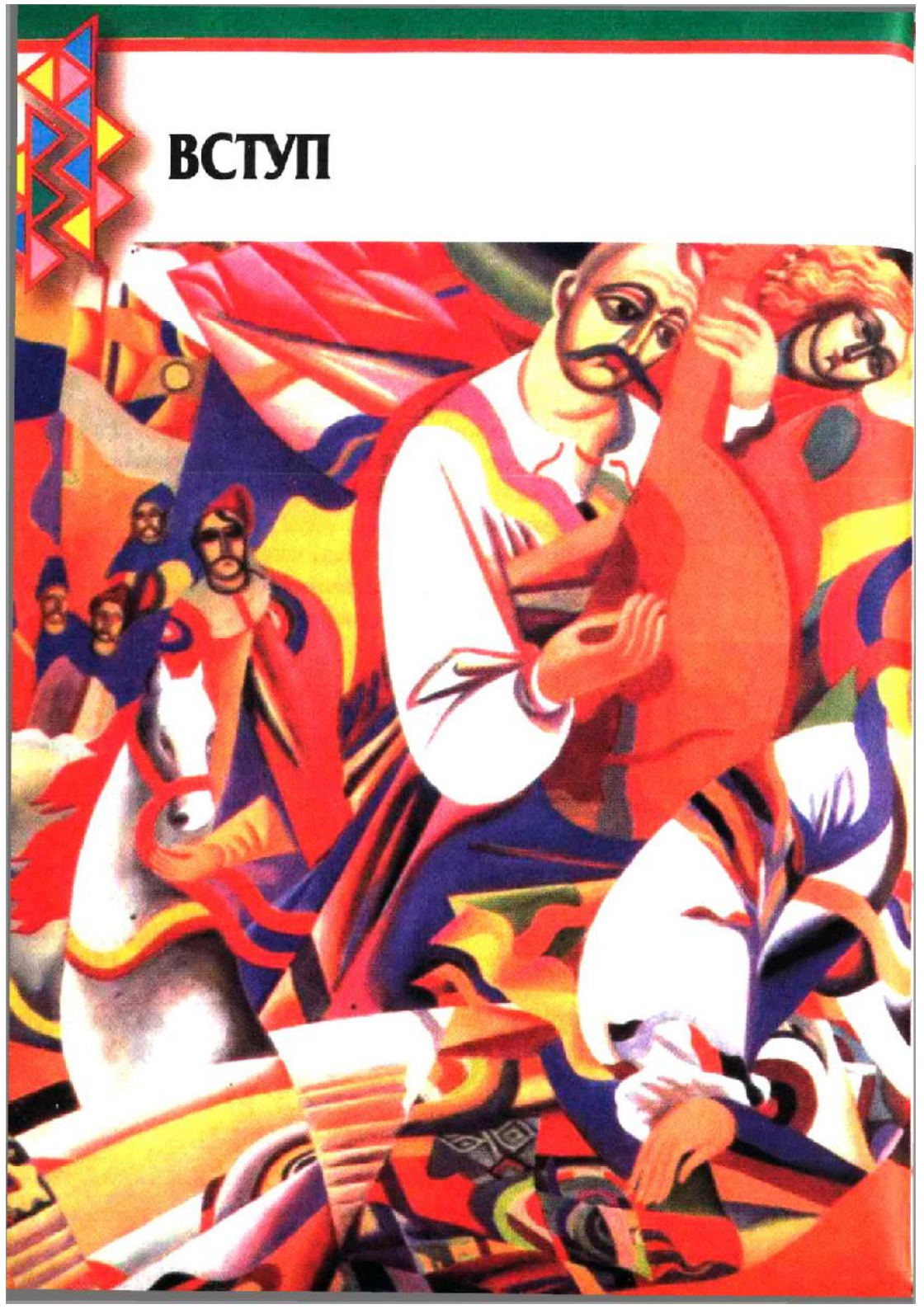

Це потрібно знати:
значення мови в житті суспільства

Цього необхідно навчитися:
розрізняти мову та мовлення

Це треба запам'ятати:
види мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо)

Над цим варто замислитися:
«Рідна мова — це також батьківщина».

Античний вислів

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України

1. Прочитайте. Поставте кілька запитань до тексту і дайте на них відповіді.

Відомо чимало випадків, коли діти виростали серед тварин: вовків, ведмедів, мавп. Коли такі діти нарешті потрапляли до людей, вони не вміли вимовити жодного слова і пізніше так і не змогли навчитися розмовляти.

Отже, вміння спілкуватися за допомогою мови не дано від народження. Мову не передають у спадок, мови треба навчитися. Мова — явище не вроджене, не біологічне, а суспільне.

Мова виникла тоді, коли в людей з'явилася потреба погодити свої дії, передати одне одному знання, обмінятися досвідом. Мова існує лише в людському суспільстві.

Основне призначення мови — спілкування. Проте мова — не лише засіб передавання думки, а й засіб її створення й оформлення, адже мислить людина теж за допомогою мови. Свої думки люди оформлюють за допомогою слів. Щоб обмінятися думками, люди спілкуються.

За допомогою мови людина пізнає довкілля, здобуває знання про нього, дізнається про життя своїх попередників і сучасників. Отже, мова — ще й засіб пізнання світу.

Крім того, саме завдяки мові людина стає носієм національної культури: української, російської, німецької, англійської тощо. Мова об'єднує людей у національну спільноту. За допомогою мови людина пізнає культуру інших народів.

Доберіть до тексту заголовок.

2. Прочитайте речення. Яке основне призначення мови в житті суспільства? Свої висновки звірте з поданою далі таблицею.

1. Хто не знає, хай людей спитає. 2. Без слова не буває діла. (*Народна творчість*). 3. Через мову щиро і правдиво одкривається нам білий світ. (*Д. Білоус*). 4. Мова — втілення думки. (*М. Рильський*). 5. Кожному народові належить удосконалювати знаряддя своєї думки — мову. (*М. Коцюбинський*). 6. І на землі немає більших втіх, ніж слово, що єднає нас усіх. (*О. Довгий*). 7. На те людині дано розум і мову, щоб ділитися своїми думками з іншими. (*Народна творчість*).

МОВА НЕОБХІДНА, ЩОБ	
Спілкуватися	Люди обмінюються думками й почуттями
Формувати думки	Думки формуємо й виражаємо тільки за допомогою слів
Пізнавати світ	Людина пізнає світ, здобуває знання про нього
Об'єднувати людей	Люди об'єднуються в одну спільноту

3. Прочитайте Біблійне оповідання. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком у кінці підручника.

Вавилонська вежа

Колись давно всі люди розмовляли однією мовою. Вони жили на родючій землі, будували гарні домівки.

Та якось надумали люди збудувати високу, до небес, вежу, щоб налякати сусідів і прославити себе.

За це на людей розгнівався Бог. **Зарозумілість** і **зухвальство**

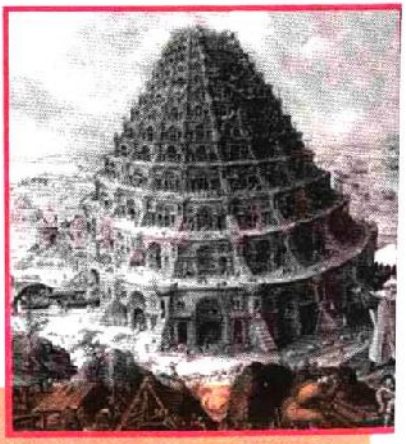

Г. Доре.
«Вавилонська вежа» (*фрагмент*)

можуть стати причинами багатьох лих. Тому Бог не хотів, щоб такі **марнославні** та **бундючні** люди жили скупчено.

Бог не знищив будівничих. Він зробив так, що люди забули свою єдину мову. Кожен тепер промовляв слова, яких інші не розуміли. Таким чином, люди не могли більше спілкуватися й допомагати одне одному. Будівництво припинилося.

Будівничі розійшлися по всіх усюдах і поселилися в різних краях. На місці недобудованої вежі згодом виникло місто Вавилон. Ця назва означає «змішання».

Дайте відповіді на запитання: за що Бог розгнівався на людей? Як Бог позбавив людей змоги спілкуватися? Чому було припинено будівництво вежі?

4. Прочитайте. Перекажіть зміст прочитаного.

Згадаймо історію про Вавилонську вежу. Поки будівничих об'єднувала спільна мéта й одна мóва, вони працювали злагоджено й уміло. Коли люди заговорили не однією мовою, вони перестали розуміти одне одного й змушені були припинити роботу.

Усім нам треба зрозуміти, що збудувати вільну й незалежну Україну зможуть лише люди, об'єднані однією метою й материнською мовою. Якщо ми будемо роз'єднані, то можемо опинитися перед руїнами.

Як бачимо, мова об'єднує. Мудрі люди знали це в давні часи, знають і сьогодні.

За Н. Зубицькою.

Користуючись таблицею на стор. 11, з'ясуйте, про яку роль мови йдеться у висловлюванні.

5. Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: який документ потверджує роль української мови в Україні як державної?

Українська мова — одна з найдавніших і найкрасивіших мов світу. Нею розмовляє понад 40 мільйонів людей в Україні. Українська мова звучить також у США, Канаді, Німеччині, Польщі, Румунії та інших країнах, де проживає багато українців.

У статті 10 Основного Закону України — Конституції — записано: «Державною мовою в Україні є українська мова».

6. Перепишіть речення. Поясніть, як ви розумієте кожне висловлювання.

1. Державною мовою в Україні є українська мова. (*З Конституції України*). 2. Ми з того роду, що любить свою мову й свободу. (*Народна творчість*). 3. Яке прекрасне рідне слово! (*В. Сосюра*). 4. Красивий, щедрий рідний край, а мова наша — солов'їна. (*І. Січовик*). 5. Удома й горе — не біда, бо мова — як жива вода. (*Ю. Питак*).

***А. Горська.* «Абетка»**

7. Виразно прочитайте вірш. Розкажіть, як треба ставитися до рідної мови. Чому?

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без неба нема,
Так і мови нема без народу
І народу без мови нема.
Для народу свойого велика
Кожна з мов, як творіння вінець.
Люд без мови — то глина безлика,
Без'язика отара овець.

В. Забаштанський.

8. Складіть і запишіть план тексту, поданого в першій вправі. За планом підготуйте усну розповідь про значення мови в житті суспільства.

Подумайте і поясніть, якою мовою вам зручніше користуватися вдома, у школі, на вулиці. Складіть і запишіть висловлювання «Я і українська мова».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Яка роль мови в житті суспільства?**
- **Яке значення для громадян держави має державна мова?**
- **Яка роль рідної мови в житті кожного з нас?**
- **Які мови вивчають у вашій школі і яка роль кожної мови в житті людини?**

Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння, письмо

9. Прочитайте народну казку.

Служив у пана хлопець-сирота. Якось приніс пан білу гадюку й наказав слузі засмажити її, але самому не їсти.

Хлопець засмажив гадюку й спробував, чи не забув посолити. Вийшов надвір і чує, що квіти, дерева, птахи й тварини говорять, як люди. І він їхню мову розуміє.

Наказав пан слузі взяти кошика та йти з ним у луг збирати зілля. Нахилився хлопець до квітки, а вона йому й сказала, що лікує застуду. Хлопець кивнув і зірвав її.

Пан спостеріг це, усе зрозумів, відтяв слузі язика й прогнав його геть.

Довго блукав німий лісами. Ліг він якось спати під деревом, почув розмову змій і довідався, у якій печері вони цілющий камінь лизатимуть. Знайшов назавтра той камінь, торкнувся його — і відріс у хлопця язик. Після цього він знову зміг говорити.

Став той хлопець першим на землі знахарем. Багатьох він зіллям від хвороб вилікував, багатьом життя продовжив.

Дайте відповіді на запитання: чого набув хлопець, покуштувавши зміїного м'яса, — знання мови тварин і рослин чи здатності розмовляти з ними? Що він утратив, позбувшись язика, — знання мови тварин, рослин і людей чи здатності з ними спілкуватися?

Поясніть, як пов'язані *мова* і *мовлення*, прочитавши текст, поданий далі.

Поняття *мова* і *мовлення* треба розрізняти. *Мова* — засіб спілкування. Однак вона виявляє себе тільки в мовленні.

Мовлення – це мова в дії. Мовлення неможливе без мови.

Мова – це засоби спілкування (слова, словосполучення, речення, тексти тощо).

Мовлення – це використання цих засобів для спілкування. Процес мовлення називається мовленнєвою діяльністю.

10. Прочитайте. Дайте відповіді на запитання: які є чотири види мовленнєвої діяльності? Яка різниця між слуханням і аудіюванням?

Мовленнєва діяльність має чотири види — **аудіювання** (одночасне слухання й розуміння), **читання, говоріння** й **письмо**.

Аудіювання не можна плутати зі слуханням. **Слухання** — це передусім сприймання звуків. Сприймати слухом можна не лише людське мовлення, а будь-які звуки: шум дощу й вітру, пташиний спів, гуркіт автомобілів тощо. Аудіювання ж стосується тільки усного мовлення людини, це процес його одночасного сприймання та розуміння.

11. Прочитайте уривок із народної казки спочатку мовчки, потім — уголос. Придумайте початок і закінчення казки.

Упала дівчинка до глибокої ями. Там вона побачила камінь, який світився, а навколо нього — страхітливе скупчення змій. Усі змії по черзі лизали чарівний камінь.

Захотіла дівчинка пити, зголодніла, змерзла, стомилася. Тоді вона теж лизнула камінь і відчула силу й бадьорість.

Підповзла до дівчинки цариця змій і мовила: «Тепер ти розумітимеш мову всіх трав. Кожна з них розкаже, яку хворобу може вилікувати і яку користь може принести людині. Тільки не кажи слова «чорнобиль», бо відразу все забудеш».

Переплелися змії у вигляді драбини. Вибралася по ній із ями дівчинка й подалася додому. Дорогою чула й розуміла розмову дерев і трав. Раптом чує, що хтось біжить за нею й питає, яка трава росте на межах із чорним **биллям**. Дівчинка й каже: «Чорнобиль!»

- Складіть і запишіть план казки.
- За планом усно перекажіть казку зі складеними початком і кінцівкою.
- Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.
- Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

У кожному тексті є початок (зачин), основна частина й кінцівка. Зачин готує до сприйняття того, про що йдеться в тексті. В основній частині розкрито зміст тексту. Кінцівка — це завершення тексту, своєрідний підсумок усього висловленого.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Це потрібно знати:
частини мови
та способи їхнього
розпізнавання

Цього необхідно навчатися:
складати діалоги
та переказувати тексти

Це треба запам'ятати:
основні правила
спілкування;
вимоги до мовлення

Над цим варто замислитися:
«Добре того навчати,
хто хоче все знати».
Народна творчість

§ 1. Частини мови. Основні способи їхнього розпізнавання

12. **Розгляньте таблицю. Назвіть самостійні частини мови. Як ви вважаєте, чому вони називаються** *самостійними*?

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ			
стина ови	Що означає	На яке питання відповідає	Як змінюємо
енник	Предмет	*хто? що?*	За числами й відмінками
рикметник	Ознаку предмета	*який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?*	За родами, числами й відмінками
аймен ник	Вказує на особу або предмет, не називаючи їх	*хто? що?*	За відмінками
ислівник	Кількість або порядок предметів при лічбі	*скільки? котри́й? котра́? котре́? котрі́?*	За відмінками, родами й числами
ієслово	Дію предмета	*що робить? що робив? що зробить?*	За часами, числами, особами й родами
рислівник	Різні ознаки дії	*як? де? коли? куди? звідки? навіщо?*	Не змінюємо

13. **Прочитайте вірш Д. Білоуса. Доберіть по два-три приклади слів кожної названої в ньому частини мови.**

Як намистини, диво калинове — частини мови!
Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — іменник?

Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі.
Прикметник дасть іменнику-предмету
якусь його ознаку чи **прикмету**.
А поспитай звичайного **займенника**,
за кого він у мові? **За іменника**!
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювать числівник і прикметник).
Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.
Ну а візьмімо назву — **дієслово**,
само підказує, що **діє слово**!
Прислівник звик, незмінюваний в мові,
ознаки різні виражать **при слові**.

Розкажіть, що означає назва кожної частини мови.

14. Подані слова запишіть у такій послідовності: іменники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники.

Побудувати, читанка, мудрий, п'ять, учора, будівля, сто, читати, шкільний, внизу, читання, високий, восени, будинок, читальня, школа, уважно, височіти, сьомий, видатний, навчатися, п'ятнадцять, десятий, осінній, зранку, веселий.

Поясніть, як ви розрізняєте частини мови.

15. Перепишіть. У кожному реченні назвіть усі самостійні частини мови. При потребі зверніться до таблиці.

Ви бачили красивий концертний **рояль.** Ось до нього підходить хтось із вас, несміливо торкається клавіш. Лунають глибокі звуки. Як хочеться, щоб вони утворили мелодію! Та для цього треба довго і наполегливо вчитися.

Так і з мовою. Щоб правильно і красиво розмовляти, треба вивчати правила, запам'ятовувати нові слова, вчити напам'ять вірші.

Вважають, що мов сьогодні близько п'яти тисяч. Українська мова належить до високорозвинутих мов світу.

За А. Коваль.

Поясніть значення виділеного слова, звірте свою думку з тлумачним словничком у кінці підручника.

Дізнайтесь, які словники є у вашій шкільній бібліотеці. Розкажіть про словники з вашої домашньої бібліотеки.

16. Прочитайте речення, назвіть у них іменники. Яка частина мови називається іменником? Визначте, які іменники є назвами істот, які — неістот. Як ви це з'ясували?

1. Вересневий грім з **блискавкою** віщує теплу осінь. (*Народна творчість*). 2. Молодий козак Федір **Блискавка** повертався з походу проти ворогів України. (*О. Сомів*). 3. Автором опери «Тарас Бульба» є композитор Микола Лисенко. 4. Свій перший вірш «Надія» Леся Українка написала в дев'ять років.

Визначте в реченнях іменники — власні та загальні назви.

Поясніть, чому виділені слова у першому випадку пишемо з малої літери, а в другому — з великої.

17. До поданих власних назв доберіть із довідки загальні назви. Утворені словосполучення запишіть. Поясніть уживання великої літери і лапок.

«Україна», «Козак Мамарига», «Запорожець за Дунаєм», «Лебедине озеро», «Динамо», «Пташине молоко», «Голос України», «Таврія», «Соняшник».

ДОВІДКА

Палац. Цукерки. Команда. Газета. Казка. Балет. Журнал. Опера. Автомобіль.

18. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте закінчення. Пригадайте, як називається зміна іменників за допомогою закінчень. Визначте відмінки іменників.

1. Людина без Вітчизн.. — як соловей без пісн.. . 2. Жити — Батьківщин.. служити. 3. У чужій сторонц.. не так світить сонце.

Скільки є відмінків? Назвіть їх. На які запитання вони відповідають? Який відмінок є початковою формою іменника?

19. Перепишіть, поставте подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Велика вереснева тиша стоїть над (земля). (*М. Стельмах*). 2. Тільки дуб стоїть у (листя), а калинонька в (намисто). (*М. Познанська*). 3. Більше й більше листя з (клени) облітає з кожним (день). (*М. Познанська*). 4. У лісі

(паросток) живого не знайти. (*М. Рильський*). 5. Песика звуть Рудиком, хвіст у нього (бублик). (*О. Орач*).

Визначте відмінки й число всіх ужитих у реченнях іменників.

20. Усно провідміняйте іменники *книга*, *ріка*, *муха*. **Скажіть, які приголосні звуки чергуються перед закінченням** *-і* **в давальному та місцевому відмінках.**

21. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери. Які звуки чергуються в іменниках перед закінченням *-і*?

1. Де розумом не дійду, в кни..і знайду. 2. Нау..і кінця немає. 3. Без праці нема життя й соба..і. 4. На підло..і пшениця не зійде. 5. Пташині краще у лісі, ніж у чужій стрі..і. 6. Що на дум..і, те на язи..і.

Народна творчість.

Укажіть у реченнях іменники — назви істот і неістот.

22. Прочитайте. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини і запишіть.

Україна, пісня, доля, душа, хліб, брат, вогонь, меч, батько, серце, осінь, любов, мати, міць, честь, молодь.

Поясніть, коли в орудному відмінку однини іменників жіночого роду ставимо апостроф, а коли пишемо подвоєні літери. У яких випадках подвоєння не відбувається?

23. Перепишіть. Іменники підкресліть, усно визначте рід, число, відмінок кожного.

1. Тут Кий князював із братами Щеком і Хоривом, збудували місто вони всьому світу на диво. (*Л. Забашта*). 2. Неначе з картин Левітана з'явилися фарби оці. (*Д. Луценко*). 3. Люблю Поділля і стрімкі Карпати. (*В. Вихрущ*). 4. Ми бачили Говерлу крізь туман. (*М. Рильський*). 5. Мені в далекому Парижі приснилась рідна сторона. (*Д. Луценко*). 6. У кутку двоє дітей

О. Данченко.
«Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь»

граються, декламують байку Глібова «Вовк та Ягня». (*М. Коцюбинський*).

Укажіть іменники — назви істот. Визначте іменники — власні назви. Поясніть уживання великої літери та лапок.

24. **Складіть невелику розповідь про ваш перший день у п'ятому класі, про те, що вас вразило найбільше. Використайте два-три іменники — власні назви. Висловлювання запишіть, підкресліть іменники, визначте рід, число та відмінок кожного.**

Прикметник. Голосні у відмінкових закінченнях прикметників

25. **Перепишіть, на місці крапок уставте дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі прикметники. Яка частина мови називається прикметником?**

Над Києвом стоїть ... вересень. Ще буйно квітнуть ... жоржини, розкривають свої ... кошики ... айстри.

Дерева ще не впустили жодного листочка. ... листя шумить зовсім не так, як шуміло навесні. Тоді воно розмовляло й лепетало. За літо ... листки затверділи. Тепер вони крешуть, немов ... шаблі об ... панцир.

За І. Сенченком.

ДОВІДКА

Теплий. Яскравий. Барвистий. Осінній. Соковитий. Гострий. Твердий. Різнокольоровий.

Визначте рід, число та відмінок кожного прикметника.

26. **Провідміняйте усно словосполучення:** *величний Київ*, *давня легенда*, *безхмарне синє небо*.

Поясніть, від чого залежить рід, число, відмінок прикметників. Який відмінок становить початкову форму прикметника?

27. **Перепишіть прислів'я. Поставте в потрібній формі подані в дужках прикметники. Відмінкові закінчення прикметників виділіть.**

ЗРАЗОК Соловейко на сухій гілці співати не може.

1. Земля потребує (гарний) погоди, (добрий) насіння та (працьовитий) господаря. 2. (Мудрий) людини не зіб'єш зі стежини. 3. Краще пташці на (зелений) гілці, ніж у (золотий) клітці. 4. Велика риба у (глибокий) воді плаває.

Визначте рід, число, відмінок кожного прикметника.

28. Визначивши пропущені літери, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) ті, що містять прикметники з літерою *і* в закінченнях; 2) ті, що містять прикметники з літерою *и* в закінченнях.

З висок..х пагорбів; на висок..й горі; глибок..ми морями; у глибок..й річці; на широк..й дорозі; за широк..ми полями; за дрімуч..ми лісами; у дрімуч..м лісі; свіж..й паляниці; свіж..ми пирогами.

29. Перепишіть, уставте пропущені закінчення. Визначте рід і відмінок прикметників.

До моїх ніг покотився блискуч.. коричнев.. каштан. Він вистрибнув із зелен.. шкаралупи, що розірвалася на кілька колюч..х частинок.

Каштани осипаються в середині вересня. Цієї пори гамірлив.. ластівки величезн.. табунами посунули на південь. Польов.. миші потягнули під землю поживн.. зерно. Усі готують запаси на холодн.. і довг.. зиму.

За О. Копиленком.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Яка частина мови називається іменником?**
- **Як розрізняють назви істот і неістот? Наведіть приклади.**
- **Як визначаємо рід іменників?**
- **Що означають іменники у формі однини і у формі множини? Наведіть приклади.**
- **Як змінюються іменники? Назвіть відмінки іменників.**
- **Яка частина мови називається прикметником?**
- **Яка роль прикметників у мовленні?**
- **Як змінюються прикметники?**
- **Від чого залежать рід, число та відмінок прикметників у словосполученнях:** *осінній краєвид, на осінній вулиці, осіннім сонцем, осінні дні*?

Усне і писемне мовлення. Монолог і діалог

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Мовлення має дві форми — усну та писемну. Коли ми говоримо або слухаємо, то використовуємо усну форму мовлення, коли пишемо або читаємо, — писемну.

Мовлення буває монологічне та діалогічне.

Монолóг — це висловлювання однієї особи.

Діалóг — розмова двох або кількох осіб. Кожен із співрозмовників по черзі то говорить, то слухає.

Висловлювання кожного з учасників діалогу називається реплікою.

30. Прочитайте мовчки народну усмішку. Скільки осіб бере участь у розмові? Монологом чи діалогом є поданий текст?

— Синку, як у тебе справи з географією?

— З географії я найсильніший у класі!

— Молодець, якщо справді так.

— Це так, тату, я завжди з учительської приношу в клас великий глобус.

Прочитайте усмішку вголос за особами. Ким є співрозмовники і як ви це зрозуміли?

Наголошення слова *усмішка* перевірте за поданим у кінці підручника словничком правильної вимови слів. Як ви вважаєте, чи часто людям потрібно звертатися до такого словника?

Для спілкування необхідні такі умови:

- щоб було хоча б двоє людей: той, хто говорить (мовець), і той, кому адресовано мовлення (*адресат*);
- щоб постала потреба у спілкуванні;
- щоб мовець і адресат мовлення спілкувались однією мовою.

31. Прочитайте народну усмішку за особами. Що мав на увазі дядько, коли радив небожеві сказати «кругленьке» слівце?

— Слухай, племінничку! Оце як увійдем у хату, поздоровкайся з людьми чемно, слівце їм скажи гарненьке, кругленьке.

— Спасибі, дядечку, за науку! Так і зроблю.

— Добрий день вам у вашій господі! Доброго вам здоров'я, та з неба дощ, та на столі хліб!

— Здрастуйте, гості дорогі! Сідайте в нашій хаті!

— Добридень! Обру́ч! Обру́ч! Обру́ч!

— Де ти бачиш обру́ч?

— Що ж, як нема обруча́? Мене дядько так учили, щоб я сказав слівце кругленьке, гарненьке. Якого ще круглішого треба за обру́ч?

Які слова ввічливості ви знаєте? Які вживаєте найчастіше?

32. Подані слова і словосполучення запишіть у такій послідовності: ті, що вживаються для привітання; прощання; вибачення; висловлення вдячності.

Щиро дякую. Доброго ранку! На все добре. Велике спасибі. З Богом! Даруйте. Дуже вдячний. Здрастуйте. Прощавайте. Перепрошую. Бувай здоров. Прошу вибачити (пробачити). Бережіть себе. Добрий день (Добридень!).

33. Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Основні правила спілкування

- Будь уважним, доброзичливим, виявляй повагу до співрозмовника. Під час розмови дивися співрозмовникові у вічі.
- Обов'язково вживай доречні слова ввічливості.

- Уважно вислуховуй співрозмовника, ніколи не перебивай. Поважай думку співрозмовника, навіть якщо ти з нею не згоден.
- Говори про те, що цікаво співрозмовникові. Намагайся зрозуміти його, перейнятися його зацікавленнями.
- Ніколи не виявляй свого поганого настрою.
- Не говори надто голосно. Не вживай грубих слів.

34. Прочитайте прислів'я. Які правила спілкування можна сформулювати на їхній основі? Сформулюйте два-три таких правила.

1. Менше говори — більше почуєш. 2. Треба знати, що де сказати. 3. Спершу слово зважж, а тоді скажи. 4. Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш. 5. Від ласкавих слів затихає гнів.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

35. Складіть невеликий діалог, який міг би відбутися між двома однокласниками під час шкільної перерви. Використайте подані в рамці слова, словосполучення і речення. Розіграйте діалог за особами.

Доброго ранку! (або Добрий ранок!) Добридень! (або Добрий день!) Як справи? Радий тебе бачити! Розклад уроків. Нові вчителі. Допоможи, будь ласка! Бібліотека. Час роботи. Перелік підручників. Щиро вдячний. Спасибі. Прошу. Дякую. Завжди радий допомогти.

На наше мовлення впливають умови спілкування. Треба навчитись орієнтуватися в цих умовах.

Передусім слід зрозуміти, офіційними чи неофіційними є обставини; хто адресат.

Потім визначити — яка мета спілкування (*чого ви прагнете: про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати*), а також тема (*про що говоритимете*) і головна думка (*які висновки випливатимуть*) майбутньої розмови.

36. Поміркуйте і скажіть, за офіційних чи неофіційних обставин відбуватиметься спілкування і хто може стати адресатом вашого мовлення, якщо ви прийдете до:

- школи, музею, поліклініки, магазину, спортзалу, кінотеатру, комп'ютерного клубу;
- бабусі в гості, однокласника на його день народження, сусідів на їхнє родинне свято.

«Зустріч друзів»

Роздивіться фотографію, визначте, за яких обставин відбувається спілкування дітей. Придумайте кілька реплік їхньої розмови.

37. Уявивши, що ви прийшли до шкільної бібліотеки, зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього замисліться над таким:

- офіційними чи неофіційними можна вважати обставини спілкування;
- хто є адресатом мовлення?

З'ясуйте тему вашого майбутнього висловлювання (*про що говоритимете*) та його головну думку (*які висновки випливатимуть*). Придумайте діалог між вами та бібліотекарем.

Підготуйтеся розіграти цей діалог за особами зі своїм однокласником.

Займенник. Особові займенники

38. Роздивіться таблицю. Прочитайте текст. З-поміж виділених у тексті слів назвіть займенники першої, другої і третьої особи. Скориставшись таблицею, визначте число кожного займенника.

ОСОБИ ЗАЙМЕННИКІВ

Особа	Однина	Множина
Перша	я	ми
Друга	ти	ви
Третя	він, вона, воно	вони

Сподобалося жабі, як журавель співає. Сидить у болоті, слухає журавлиний спів і думає: «Навчуся-но **я** співати, як **він**. Хай дивується весь жаб'ячий рід».

Довго вчилася жаба співати по-журавлиному і таки навчилася. Розмовляють жаби по-жаб'ячому, а **вона** мов не розуміє — відповідає по-журавлиному. Розгнівалися жаби. Дорікають **вони** своїй подружці:

— **Ти** така жаба, як і **ми**, чому ж не хочеш розмовляти по-жаб'ячому?

Жаба задерла голову й каже:

— Нічого **ви** не розумієте! Може, в **мене** виростуть крила і **я** полечу, як журавель!..

За В. Сухомлинським.

Доведіть, що прочитаний текст містить діалог.

39. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них особові займенники. Скориставшись таблицею, визначте особу й число кожного. З'ясуйте відмінки особових займенників.

1. Кожен хороший, коли він на себе схожий. 2. Рідна мова — не полова: її за вітром не розвієш. 3. Рідна мова — як мати, ти вмій за неї постояти. 4. Та мова мила, якою мати говорила, якою вона колискової співала. 5. За народ і волю я віддам життя і долю. 6. Як ми будем в дружбі жити, нас нікому не зломити.

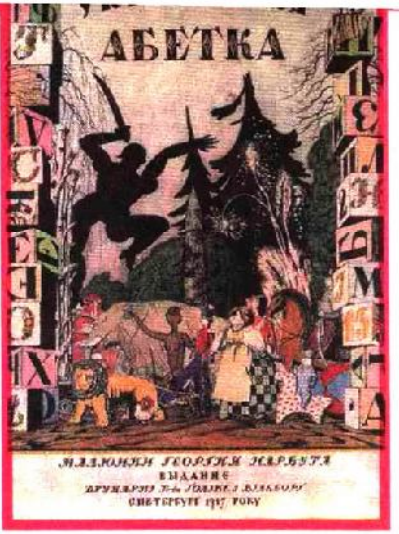

40. Перепишіть, подані в дужках займенники поставте в потрібній формі. Визначте відмінки всіх особових займенників у реченнях.

1. Вчителько моя, зоре світова! Звідки виглядати, де (ти) знайти? (*А. Малишко*). 2. І дзвонить дзвоник малиново, і вчителька стрічає знову (ми). (*М. Сингаївський*). 3. Наша перша вчителька інших науча, букварі і читанки (вони) вона вруча. (*Т. Коломієць*). 4. Говорить: «Любі діти, (ви) треба букви знати, щоб всі книжки на світі змогли ви прочитати». (*В. Паронова*).

41. Перепишіть, особові займенники підкресліть.

1. Я гордий, мов козацький предок мій. (*Б. Олійник*). 2. Свого великого Богдана ми вічні славимо діла. (*М. Рильський*). 3. Любить людей мене навчила мати. (*В. Симоненко*). 4. Ти віднині господар землі, і вона тебе прийме, як сина. (*Л. Забашта*). 5. Всі ми щастя хочем наздогнати, а воно ось поруч, біля нас. (*В. Сосюра*). 6. Хай живе наш рідний дім! Тепло й затишно у нім. (*Є. Железнякова*).

Визначте особу, число й відмінок кожного особового займенника.

Числівник

42. Прочитайте жартівливий діалог за особами. Поставте запитання до виділених слів. Визначте, якими частинами мови є ці слова. Яка роль числівників у мовленні?

— Скільки учнів у вашому класі?

— З учителькою — **тридцять п'ять.**

— Якщо вчителька **тридцять п'ята**, то без неї вас **тридцять чотири!**

— Е, ні! Без учительки в класі не залишиться жодної душі!

Народна творчість.

43. **Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть по кілька прикладів числівників для обох її колонок.**

ЧИСЛІВНИКИ	
Означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?*	**Означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котри́й? котра́? котре́? котрі́?***
Три	***Третій, третя, третє, треті***
Десять	***Десятий, десята, десяте, десяті***
Одина́дцять	***Одина́дцятий, одина́дцята, одина́дцяте, одина́дцяті***

44. **Прочитайте. Визначте числівники, до кожного з них поставте питання.**

За площею Україні належить сорокове місце у світі.

На заході з Україною мають спільні державні кордони п'ять країн. Довжина кордонів України з Росією, Білоруссю й Молдовою становить чотири тисячі двісті кілометрів.

З підручника.

Що означають числівники? На які питання відповідають?

45. **Перепишіть, передаючи числа словами. Числівники підкресліть. Поставте до кожного з них питання.**

1. Над доріжкою з асфальту 2 берізки обнялися. (*В. Сосюра*). 2. Вже на 2-м кілометрі почалися дикі нетрі. (*І. Качуровський*). 3. Не випробовуй глибини річки відразу 2-ма ногами. (*Народна творчість*). 4. Один господар мав 3-х синів. (*Народна творчість*). 5. Зажурилась моя парта, 3-я парта од вікна. (*Б. Олійник*). 6. Мар'яні було 17 років. (*І. Сенченко*). 7. Якось сиділи ми на 17-му поверсі. (*І. Драч*).

Визначте відмінки числівників.

46. **Прочитайте, визначте числівники, поставте до кожного питання. Скориставшись реченням як зразком, стисло розкажіть про свій робочий день.**

День українського селянства розподілявся так: снідання — о восьмій годині ранку; обід — о дванадцятій дня; полудень — о четвертій-п'ятій годині другої половини

дня; вечеря — о восьмій годині вечора. Це були недовгі перепочинки між працею.

За І. Сенченком.

47. **Перепишіть прислів'я і приказки. Визначте числівники, до кожного поставте питання і запишіть його в дужках.**

ЗРАЗОК Хто має надію, до ста (*до скількох?*) літ молодіє.

1. Дві гори єднають хмари, а двох людей — справи. 2. Хто погнався за двома зайцями, без обох залишиться. 3. Виїхав на трьох колесах. 4. Дім на чотирьох ногах стоїть. 5. Так дбає, як пес про п'яту ногу. 6. П'ять днів байдикуємо, на шостий ледарюємо, сьомого дня бешкетуємо. 7. Краще помилувати десятьох винних, ніж покарати одного безневинного. 8. За тисячу років стирається навіть камінь, а народне слово — вічне.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Яка частина мови називається займенником?**
- **Замість слів якої частини мови вживаються займенники? Поясніть назву** *займенник*.
- **Чому займенники** *я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони* **названо особовими?**
  Яка роль займенників у мовленні?
- **Як змінюються займенники?**
- **Яка частина мови називається числівником? Наведіть**
- **приклади числівників.**
- **На які питання відповідають числівники? Що означають?**
- **Як змінюються числівники?**

ГОВОРІННЯ Усний докладний переказ. Вимоги до мовлення

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

48. **Прочитайте текст спочатку мовчки, потім — уголос. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.**

Легенда про горючі камінці

Блукав якось степом мисливець. Сонце сідало, а додому було далеко. Зняв ловець з плеча торбину з дичиною і подався збирати для вогнища **хмиз**.

На схилі **байраку** мисливець угледів лисячу нору. Вигорнута лапами лисиці земля була дивно чорною. А в тій землі поблискували, переливалися чорні камінці. Набрав чоловік тієї чудернацької землі.

Розпалив мисливець багаття. Коли хмиз перегорів, він поклав у жар м'ясо, а зверху ще й чорною земелькою присипав. Отією, що набрав біля лисячої нори.

Ліг мисливець спочити. А як прокинувся, побачив, що земля й камінці палають! Від м'яса й сліду не залишилося...

Так було знайдене кам'яне вугілля. Навколо того місця пізніше виросло селище Лисичий Байрак.

За М. Янком.

- Визначте тему і головну думку тексту.
- Колективно складіть і запишіть план тексту. Усно перекажіть текст за планом.
- Монологом чи діалогом є подане висловлювання? Свою думку доведіть.
- Поясніть, які види мовленнєвої діяльності ви використали, виконуючи вправу.

Кожен прагне навчитися правильно й переконливо говорити. Наука красномовства називається риторикою.

Риторика розвиває в людині культуру:

- мислення (*його самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість*);
- мовлення (*його доречність, змістовність, точність, правильність*);
- поведінки (*ввічливість, тактовність, природність, розкутість*);
- спілкування (*повагу до співрозмовника, відповідальність за свої слова*).

49. Розгляньте таблицю. Розкажіть, яким має бути мовлення.

ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ	
Доречність	Необхідно враховувати умови спілкування: офіційними чи неофіційними є обставини, розуміти зацікавлення адресата мовлення
Змістовність	Слід підпорядковувати висловлювання заздалегідь визначеним темі (змістові) та головній думці (висновкові, який має зробити адресат)
Послідовність	Думки треба викладати чітко і послідовно
Точність	Слова необхідно вживати відповідно до їхніх значень
Правильність	Необхідно правильно добирати слова, правильно будувати речення, правильно вимовляти слова
Багатство	Потрібно вживати різноманітні мовні засоби (слова, речення тощо)
Виразність	Думки треба передавати яскраво й образно

Однією з найважливіших вимог до мовлення є *точність*, що виявляється передовсім у вживанні слів відповідно до їхніх значень. Точність мовлення розвиваємо в роботі зі словниками.

ДІЄСЛОВО

50. Прочитайте речення, визначте дієслова, поставте до кожного з них питання. Яка частина мови називається дієсловом?

1. Ластівки літають, бо літається. (*М. Рильський*). 2. Ластівко нашої хати, що тобі, ластівко, дати? (*М. Вінграновський*). 3. Кажуть люди: пальцем торкнеш ластів'яче гніздо — птиця одразу покине ваш двір. Покине, і більше не прилетить, і всім ластівкам передасть, щоб обминали

хату. (*В. Близнець*). 4. Відлітають уже ластівки, бо настала пора відлітати. (*П. Перебийніс*).

Назвіть дієслова в неозначеній формі. Чи вказують вони на час, число, особу?

Визначте час, особу, число особових дієслів.

51. Прочитайте прислів'я. Визначте дієслова, до кожного поставте питання. Випишіть дієслова в неозначеній формі. Чи вказують вони на час дії?

1. За годину можна багато встигнути, якщо не лінуватися. 2. Чи ж треба вітер наздоганяти? 3. І хитрого лиса можна спіймати. 4. Знає миша, де дірку прогризти. 5. Навчилося теля ревти та й подибало з вовком воювати. 6. Прийде коза до воза сіна просити.

Визначте дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу.

52. Перепишіть. Дієслова підкресліть, визначте час кожного.

1. Зоря любистком пахне над Дніпром. (*Б. Олійник*). 2. Шумітиме Дніпрова течія. (*Д. Луценко*). 3. Над Дніпром могучим одлетіли тучі. (*В. Сосюра*). 4. Дніпро під вікном моїм плив урочисто. (*І. Давидков*). 5. Що Дніпро чаїним словом скаже? (*Є. Гуцало*). 6. Чую голос хвилечки Дніпра. (*П. Перебийніс*). 7. Шумить Дніпро, чорніють кручі, в граніт холодний б'є прибій. (*В. Сосюра*). 8. Дніпро в Чорне море розбурхані води нестиме. (*Д. Луценко*).

У дієсловах на *-ть*, *-ться* пишемо м'який знак: *знають*, *знаються*, *хочуть*, *хочеться*.

Не пишемо м'який знак у дієсловах на *-ш*, *-шся*: *знаєш*, *хочеш*, *намагаєшся*, *смієшся*.

53. Перепишіть прислів'я. На місці крапок, де потрібно, вставте м'який знак.

1. Книга вчит.. , як на світі жит.. . 2. Як хочеш.. усе знати, треба багато читати. 3. Потрібно учит..ся — завжди згодит..ся. 4. Чого навчиш..ся замолоду, те згодит..ся на старість. 5. Знання збирают.. по краплині, як воду в долині. 6. Що знаєш.. і вмієш.. , того за плечима не носитимеш.. . 7. Старання і труд до щастя ведут.. . 8. З умінням усюди щастя знайдеш.. .

54. **Скориставшись таблицею, визначте дієвідміни поданих дієслів. Запишіть дієслова в дві колонки за дієвідмінами.**

Дієвідміна	Закінчення у формі 3-ої особи множини теперішнього часу	Приклади
I	*-уть, -ють*	*пишуть, читають*
II	*-ать, -ять*	*бачать, білять*

Працюють, носять, підтримують, сидять, біжать, допомагають, живуть, співають, сплять.

Поясніть, навіщо дієслова поділяють на дієвідміни.

В особових закінченнях дієслів першої дієвідміни пишемо літери *е*, *є*: *несеш*, *малюєш*.

У закінченнях дієслів другої дієвідміни — літери *и*, *ї*: *летиш*, *стоїш*.

55. **Визначте дієвідміну кожного дієслова, усно поставивши його у потрібній формі. Поясніть написання особових закінчень.**

Читаєш, любиш, клекочеш, знаєш, перелазиш, пишаєшся, заходиш, хочеш, сповіщаєш, миришся, робиш, служиш, мучишся, клеїш.

56. **Скориставшись довідкою, продовжіть народні прислів'я і запишіть їх. Поясніть написання особових закінчень дієслів.**

1. Як працюємо, так ... . 2. Як робимо, так ... . 3. Розламаний хліб ... . 4. Як умієш розводити вогонь, то ... .

ДОВІДКА

... і маємо. ... і поживаємо. ... не склеїш. ... розтопиш і кригу.

57. **Перепишіть, уставте пропущені літери *е* (*є*) або *и* (*ї*).**

Ход..ш, співа..ш, люб..ш, кос..ш, перемага..ш, переноси..ш, допомага..ш, хвилю..шся, навча..шся, економ..ш, біл..ш, бач..ш, вереду..ш, пал..ш, полю..ш, заноси..ш, сто..ш.

Визначте дієвідміну кожного дієслова. Поясніть написання особових закінчень дієслів.

58. **Перепишіть, уставте пропущені літери *е* (*є*) або *и* (*ї*).**

1. Любим нашу рідну мову і не зрад..мо її. (*Г. Бідняк*). 2. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми буд..мо з нею. (*В. Сосюра*). 3. Ви чу..те народу віщі думи, його тривоги бер..те в серця. (*В. Симоненко*). 4. Ми сонце зустріча..мо працею і працею проводжа..мо. (*Л. Полтава*). 5. Нас не підкуп..ш золотом, бо ми шука..м скарбів серця між людьми. (*А. Малишко*). 6. Сто..мо на порозі повернення до живих джерел. (*Є. Сверстюк*).

Поясніть написання особових закінчень дієслів.

59. **Перепишіть, знімаючи косі лінії. Поясніть написання дієслів з *не*.**

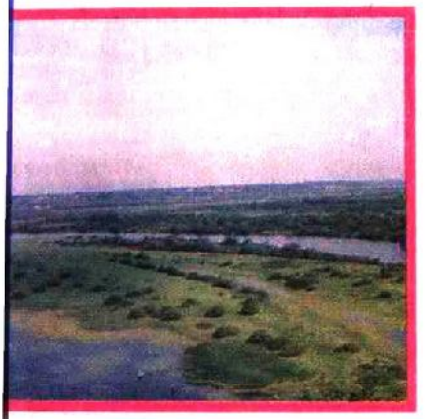

1. Ніхто так любить не/уміє, як я Україну мою. (*В. Сосюра*). 2. І як мені України щиро не/любити? (*Ю. Шкрумеляк*). 3. Чужих країв ніколи я не/бачив, принад не/знаю їхніх і окрас. (*В. Симоненко*). 4. А слово українське не/вмирало, воно жило і знову воскресало. (*Л. Забашта*). 5. Без мови не/має народу, як сонця без сяйва й тепла. (*С. Шелухін*).

Прислівник

60. **Прочитайте уривок із вірша. Поставте питання до виділених слів. Що вони означають? Визначте, якими частинами мови є ці слова.**

Як **тихо** й **затишно** в нашій хаті, матусю!
Я навіть слово промовить **уголос** боюся.
Спочиньте, мамо, бо **завтра** клопоти **знову** і **знову**.
Не ви, а я **нині** вам співатиму колискову.

В. Кузьменко.

Яка частина мови називається прислівником?

61. **Перепишіть. На місці крапок уставте дібрані з довідки прислівники, що відповідають на подані в дужках питання. З якими словами в реченні пов'язані за змістом ці прислівники?**

1. Поради матері (*коли*?) ... не пропадають (*як*?) ... . 2. Хто літо гайнує, той (*коли*?) ... голодує. 3. Краще (*як*?) ... їхати, ніж (*як*?) ... йти. 4. Краще їсти мамалигу (*де*?) ... , ніж плов на чужині. 5. Старого лиса (*як*?) ... спіймати. 6. Хоч не в лад ступає, зате (*як*?) ... . 7. Десять разів відмір, а раз відріж, та й то (*як*?) ... .

Народна творчість.

ДОВІДКА

Узимку. Ніколи, даремно. Погано, добре. Вдома. Широко. Важко. Обережно.

62. Прочитайте. Випишіть прислівники разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом. У дужках перед прислівником запишіть питання, на яке він відповідає. Що означає кожен прислівник?

ЗРАЗОК Розцвітав (*де*?) надворі.

1. Розцвітав ранок надворі. (*Панас Мирний*). 2. Вже грона червоні в калини горять, і птахи до неї здалека летять. (*Л. Забашта*). 3. Співав нам пісню жайворон завзято. (*А. Підлужний*). 4. Люблю чернігівську дорогу весною, влітку, восени. (*Л. Костенко*). 5. Розчахнулись навстіж двері. (*Б. Олійник*).

63. Перепишіть, знімаючи косі лінії. Поясніть написання прислівників. Укажіть однозвучні з прислівниками іменники з прийменниками.

1. Дорога йшла з/гори та на/гору, над самою річкою. (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Правда — як олія, завжди на/гору спливає. 3. Підніміться на/гору Говерлу! 4. Говори до/гори, а гора горою. 5. Ставити все до/гори дном. 6. Письменний бачить уночі більше, як неписьменний у/день. (*Народна творчість*). 7. У/день народження все навколо видається святковим.

64. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте прислівники, з'ясуйте, з яким словом кожен із них пов'язаний за змістом.

Високо в повітрі літає тонесен..ке павутиння. Його зіткали мален..кі павучки. Від под..ху вітру павутиння може порватися. Воно л..тить і яскраво зблискує на сонці.

Пташки зб..раються зграями і дзвінко, галасливо прощают..ся з рідними лісами й полями. Вони мусять відл..тіти далеко у вирій. Тут узимку і холодно для них буде, і з їжею стане важко.

За О. Іваненко.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Яка частина мови називається дієсловом?**
- **На яке питання відповідає неозначена форма дієслова? Яку особливість вона має? Наведіть приклади дієслів у неозначеній формі.**
- **Форми яких часів мають дієслова? Наведіть приклади.**
- **Як змінюється дієслово?**
- **Скільки дієвідмін мають дієслова? Як визначити дієвідміну дієслова?**
- **Чи залежить написання дієслівних закінчень від їхньої дієвідміни?**
- **Як пишемо дієслова з *не*? Наведіть приклади.**
- **Яка частина мови називається прислівником? Наведіть приклади прислівників.**
- **На які питання відповідають прислівники?**
- **Чи змінюються прислівники?**

Прийменник. Сполучник

65. Розгляньте таблицю. Поясніть, чому прийменник і сполучник не належать до самостійних частин мови.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ			
Частина мови	**Для чого слугує**	**На яке питання відповідає**	**Як змінюємо**
Прийменник	**Для зв'язку слів**	----------	**Не змінюємо**
Сполучник	**Для зв'язку речень і слів**	----------	**Не змінюємо**

Доберіть приклади прийменників і сполучників.

66. Прочитайте, визначте прийменники. Яка їхня роль у реченнях? З якими частинами мови вони вживаються? Як пишемо їх з іншими словами?

1. На деревах осінь спіле листя косить. (*М. Федчук*). 2. Синім холодом од трав віє. (*В. Сосюра*). 3. І трава шепоче про небесні очі. (*В. Сосюра*). 4. Є калина і м'ята коло білої хати. (*М. Макух*). 5. Мальви цвітуть край вікна. (*Д. Луценко*). 6. Нехай до серця горнеться калина. (*О. Деркач*). 7. Запахнув чебрець з материнського поля. (*В. Крищенко*). 8. Між яблунями снує бабуся і її тінь. (*М. Стельмах*). 9. По гілках судять про корінь дерева. (*Народна творчість*). 10. Люби природу не для себе, люби для неї. (*М. Рильський*).

М. Бурачек.
«Золота осінь»

67. Перепишіть. Визначте прийменники. Як ви відрізняєте їх від однозвучних префіксів? Підкресліть слова, які мають префікси, однозвучні з прийменниками. Назвіть ці префікси.

1. Наш степ безмежний, як дим. 2. Поле теж без кінця й без меж. 3. Через одне вікно усього світу не оглянеш. 4. Знання в черезплічнику не носити.

Народна творчість.

68. Перепишіть, знімаючи косі лінії. Як ви відрізняєте прийменники від однозвучних із ними префіксів?

1. На/дорозі стоїть, а дороги питає. 2. На/гинай гілляку, поки молода. 3. Роботящому без/ділля — мука. 4. Без/роси і трава не росте. 5. Не заготовляй сіна з/поганої трави. 6. Праця й гори з/рівнює. 7. Хто тікає від дощу, часто попадає під/град. 8. Хто віз штовхає, а хто й під/ганяє.

Народна творчість.

69. Прочитайте речення, передаючи інтонацією протиставлення. Якими сполучниками поєднано частини складних речень? Зверніть увагу на коми перед сполучниками *а*, *але*.

1. Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист в'яне, жовкне. (*Леся Українка*). 2. Люблю я київські каштани, але акації миліш! (*В. Сосюра*). 3. Хай ллють дощі, а я влаштую свято! (*Л. Петрова*). 4. Душа мовчить, але дзвенить струна. (*Г. Коваль*). 5. Лише борись, а щастя не втече. (*Л. Костенко*).

70. Перепишіть прислів'я, розставте пропущені коми перед сполучниками *а*, *але*.

1. Праця чоловіка годує а лінь марнує. 2. Земля працьовитих годує але ледарів вона не терпить. 3. Не одяг красить людину а добрі діла. 4. Був би сад а солов'ї прилетять. 5. Піч варила але ж я солила. 6. На словах він Дніпро перепливе а сам і калюжі не переступить. 7. Дивись не на слова а на роботу.

Які зі сполучників з'єднують слова, а які — частини складного речення?

71. За допомогою сполучників *і* (*та*), *й*, *а*, *але* **утворіть із кожної пари простих речень складне. Утворені складні речення запишіть, ставлячи між їхніми частинами коми.**

1. Уночі осінній туман стелиться над землею. Вранці він піднімається вгору і височить хмарою.

2. Туман повільно розпливається у блакиті. Починає припікати сонце.

3. Ніжний туманець коливається на верхів'ях дерев. Усе навколо здається невимовно гарним.

Яка роль сполучників у мовленні?

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Яка частина мови називається прийменником? Наведіть приклади прийменників.**
- **Яку роль виконує прийменник у реченні?**
- **З якими частинами мови поєднуються прийменники?**
- **Як пишемо прийменники з іншими частинами мови?**
- **Яка частина мови називається сполучником? Наведіть приклади сполучників.**
- **Яка роль сполучника в реченні?**
- **Чому прийменник і сполучник є службовими частинами мови?**

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

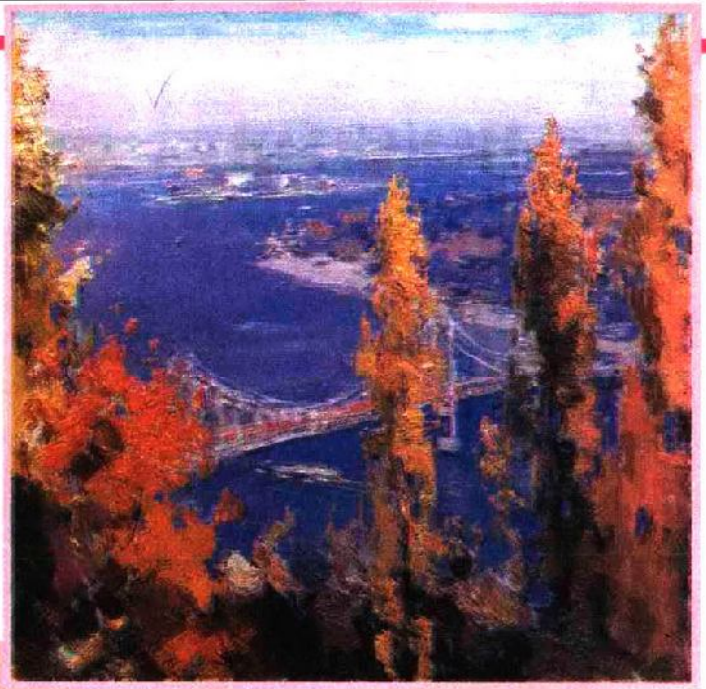

С. Шишко. **«Дніпро восени»**

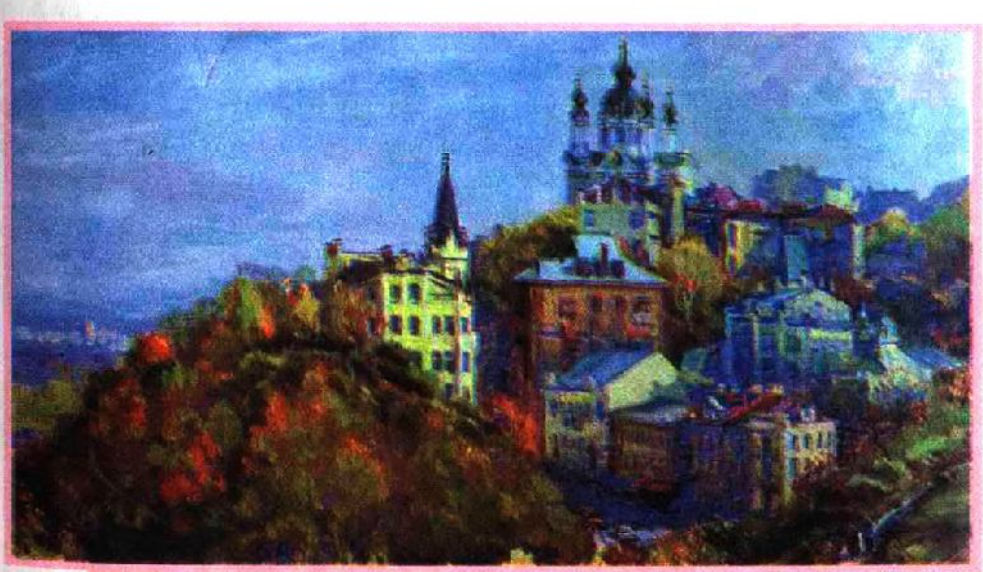

О. Масик. **«Золота осінь на Андріївському узвозі»** (*фрагмент*)

Чи любите ви осінь? Роздивіться присвячені цій порі року картини українських художників. Складіть кілька речень за змістом картини, яка сподобалася вам найбільше.

ПОНЯТТЯ ПРО ТЕКСТ

Це потрібно знати:
що таке текст,
тема та головна думка
тексту, мікротема, абзац,
«відоме» і «нове» в реченні

Цього необхідно навчатися:
розрізняти стилі й типи
мовлення; складати план
тексту; ділити текст
на абзаци

Це треба запам'ятати:
основні ознаки тексту;
особливості будови
розповіді

Над цим варто замислитися:
«Хто говорить або пише,
той сіє. Хто слухає або
читає — той збирає».

Народна творчість

§ 2. Текст, його ознаки. Тема й головна думка тексту. Мікротеми тексту. Поділ тексту на абзаци

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

72. Прочитайте. В якій із колонок подано речення, тісно пов'язані між собою за змістом? Визначте тему та головну думку речень цієї колонки. Придумайте заголовок до цієї групи речень.

Україна належить до найбільших держав Європи. Землі України лежать у безпосередній близькості до більшості країн, з якими вона має економічні зв'язки. Розташування України є надзвичайно зручним.

В Україні є поклади нафти та природного газу. Українська мова є національною мовою багатомільйонного народу. Українські ліси багаті на лікарські рослини: валеріану, горицвіт, дивосил, ромашку, м'яту.

Текст — це група речень, об'єднаних між собою темою, головною думкою та граматично.

Тема тексту — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться. Головна думка тексту — те, заради чого його було створено (чого він навчає, до чого закликає, від чого застерігає).

Засобами граматичного зв'язку речень у тексті є:

- послідовність розташування речень;
- порядок слів у реченнях;
- інтонація.

Заголовок тексту стисло передає його тему або головну думку.

73. Подані речення запишіть у такій послідовності, щоб вони утворили текст.

І захотілося тому вовкові пити. Ту річку люди прозвали Вовчою. Звір зупинився і почав рити яму. А з нього потекла вода. Якось улітку біг **балкою** вовк. Пізніше утворилася з джерельця річка. До тих пір рив, поки не докопався до джерельця.

Народна творчість.

Поясніть значення виділеного слова. Своє пояснення порівняйте з поданим у тлумачному словничку.

Доберіть до тексту заголовок.

Тему тексту автор розкриває поступово: він переходить від однієї частини теми до іншої.

Частина загальної теми тексту називається *мікротемою*. Таких мікротем може бути більше або менше, залежно від складності тексту.

Мікротему розкривають кілька речень тексту. З-поміж цих кількох речень завжди є найбільш значуще (тематичне). Воно передає ключову думку. Саме в цьому реченні сформульовано мікротему тексту (частину його загальної теми), яку розкривають ці речення.

Скласти *план тексту* — означає визначити у тексті мікротеми, чітко й стисло їх сформулювати. Мікротеми тексту — це пункти його плану.

Частина тексту, об'єднана однією мікротемою, називається *абзацом*. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

74. Прочитайте текст, визначте його тему. Доберіть заголовок, який передавав би тему цього тексту. Визначте і сформулюйте мікротеми тексту (пункти плану). План запишіть.

Якось один чоловік упіймав солов'я, приніс додому і зробив для нього клітку зі срібла та золота. Щодня чоловік приходив помилуватися кліткою й послухати солов'я. Та бідолашна пташина тільки жалібно стогнала. Знайшов чоловік мудреця, який знав пташину мову. Той послухав солов'їний стогін і сказав, що птах сумує за своїм гніздом. Господар відімкнув клітку і випустив солов'я на волю. А сам верхи на коні подався услід за птахом. Соловей полетів до лісу, дістався свого гніздечка на дереві й радісно і дзвінко заспівав. І зрозумів чоловік, що навіть пташці воля й батьківщина дорожчі над усе на світі.

Народна творчість.

Перепишіть текст, відповідно до пунктів плану поділяючи його на абзаци.

Які казки про птахів ви знаєте? Складіть казку про вашого улюбленого птаха.

РЕЧЕННЯ В ТЕКСТІ ПОВ'ЯЗАНІ ЗА ДОПОМОГОЮ:	
Займенників	*Восени відлітають птахи. Вони летять зимувати в далекі краї.*
Сполучників	*Перед далекою дорогою птахи стають дедалі тривожнішими. Бо ж насиджені місця залишають вони надовго.*
Синонімів	*Ми почули журавлів. Птахи пролітали високо в небі.*
Повторів слів	*Зима з осінню довго боротиметься. Осінь не піддаватиметься білій чародійниці.*
Спільнокореневих слів	*Природа нашої землі надзвичайно різноманітна. Ця різноманітність зумовлена географічним розташуванням України.*

75. Прочитайте. Визначте мовні засоби, за допомогою яких речення тексту пов'язані між собою (у тексті їх виділено).

Т. Галькун.
«Калина»

Калина

Будь-якої пори привабливий калиновий кущ. Навесні **він** прикрашений ніжними зеленими суцвіттями. А літньої пори чарує розкішною зеленню густого лапатого листя. На початку осені **калина** вже прикрашена кетягами рум'яних ягід. До перших морозів **рослина** пишається золотим убранням. Узимку ж **калинонька** вабить добре примороженими, вже цілком їстівними ягодами. Яскравими вогниками полум'яніють **ягоди** серед голого потемнілого гілля.

Краса калини оспівана в багатьох піснях, казках і легендах.

За О. Супруненком.

Визначте тему й головну думку тексту. Вкажіть у тексті зачин і кінцівку.

Основні ознаки тексту

- Пов'язаність речень за змістом (темою).
- Наявність головної думки та її розвиток.
- Певна послідовність речень.
- Зв'язок між реченнями за допомогою займенників, сполучників, синонімів, повторів, спільнокореневих слів.

76. **Прочитайте висловлювання. Чи є воно текстом? Свою думку доведіть.**

Узяв якось господар пилку, сокиру й лопату та пішов викорчовувати стару сливу, що росла на його **обійсті**. На верхівці сливи сиділа пташка й співала. Червоними грудьми повернулася вона до сонечка. Йому виспівувала пташина свою пісню.

А серед листя **вовтузилася** ще одна пташка. Ця вже мостила гніздечко.

Хіба можна було знищити дерево! Куди там рубати й корчувати, коли від тих щигликів та їхніх пісень стара слива ніби помолодшала!

Господар повернувся й пішов ховати пилку й сокиру. А пташка ніби це зрозуміла й почала співати ще дзвінкіше.

За В. Перепелюком.

- Значення виділених слів з'ясуйте за словничком.
- Визначте тему тексту. Визначте мікротеми тексту. Складіть і запишіть його план.
- Визначте головну думку тексту. Доберіть заголовок, який передавав би цю головну думку. Запишіть заголовок перед планом.
- Визначте в тексті зачин і кінцівку.

Н. Павленко.
«Дует»

ПИСЬМО

Докладний письмовий переказ

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

77. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом. Визначте тему та головну думку тексту.

Дорогий подарунок

Після перемоги над ворогами повертався князь Святослав із військом до Києва. Їхали дружинники понад Дніпром.

Старі й малі вийшли вітати своїх захисників. Кожен ніс їм якийсь подарунок. Хтось підносив свіжу паляницю, хтось глечик духмяного меду. Хтось дарував гострий меч, а хтось підносив пухнасте хутро впольованого звіра.

А одному хлопцеві не було чого подарувати. Підбіг він до Дніпра, набрав у пригорщу води й простягнув князеві.

Пильно поглянув Святослав у вічі хлопцеві. Тоді наказав подати золоту чашу й прийняти дорогоцінний подарунок.

Вода Славути для кожного українця є священною.

За М. Янком.

Г. Якутович.
«Князь Святослав»

- Розкажіть, як потрібно готуватися до переказу тексту.
- Чому, готуючись до переказу, маємо скласти план тексту?
- Як складати план тексту?

Готуючися до усного або письмового переказу, маємо скласти й записати план тексту. План допомагає виділити в змісті тексту головне (мікротеми) та зазначити послідовність викладу думок.

Переказ буває докладним і стислим.

Докладний переказ — це повне, наближене до тексту передавання почутого або прочитаного. До докладного переказу тексту ставлять такі вимоги:

- відтворити зміст тексту повно (не випускаючи нічого важливого),
- послідовно (не порушуючи порядку подій),
- правильно (точно передаючи назви, імена, події та зв'язок між ними).

Робота над переказом тренує пам'ять, навчає добирати відповідних змістові слів, їхні форми, будувати речення, створювати текст.

78. **Колективно складіть план поданого у попередній вправі тексту і запишіть його. Ознайомтесь із пам'яткою. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Після відповідного опрацювання чорнового варіанта переказу перепишіть його в зошит.**

Як працювати з чернеткою

- Прочитавши чорновий варіант, поміркуйте:

  чи розкриває ваш переказ тему (зміст) прочитаного або прослуханого вами тексту;

  чи передає він головну думку запропонованого для переказу тексту?
- При потребі внесіть виправлення або доповнення.
- Звіривши чорновий варіант переказу з планом, зверніть увагу:

  чи не додали ви чогось зайвого (чого не було в тексті), якщо додали, викресліть;
  чи не пропустили ви чогось, що є в тексті, який переказуєте? Якщо пропустили, допишіть.

- Чи відповідає послідовність викладу думок у чорновому варіанті переказу планові? Якщо послідовність порушено, переставте уривки місцями.
- Чи дотримувалися ви абзаців? Краще, якщо абзаци тексту відповідатимуть пунктам плану. Позначте абзаци знаком Z.
- Ще раз прочитайте чорновий варіант переказу. Обведіть слова, вживання яких викликає у вас сумнів. Замініть ці слова іншими, близькими за значенням.
- Зверніть увагу на розділові знаки. Якщо виникає сумнів у правильності вживання розділових знаків у котромусь реченні, перебудуйте його.
- Прочитавши чорновий варіант утретє, підкресліть слова, написання яких викликає у вас сумнів. Перевірте написання слів за орфографічним словником. Виправте помилки.

«Відоме» і «нове» в реченнях тексту

Розгортання змісту (теми) та розвиток головної думки в тексті відбувається так: кожне наступне речення додає щось нове до вже відомого з попереднього.

Кожне речення тексту можна поділити на дві частини. Перша вбирає в себе (повторює) якусь частину попереднього речення (слово, словосполучення). Цю частину речення називають «*відомим*». Те повідомлення, що додається до «відомого», називається «*новим*».

Наприклад:

В

Кожен із нас легко впізнає липу. Це дерево неважко відрізнити

Н Н В Н

за формою листя або за плодами. Плоди — невеликі, зібрані

Н

в суцвіття.

79. Прочитайте, у кожному реченні визначте «відоме» та «нове».

На території України живе чотири види їжаків. Із цих чотирьох видів найвідомішим є їжак європейський. Такого їжака називають ще звичайним. Звичайного їжака можна зустріти в лісі, у гаю, у парку, в саду. Там їжак бігає, шарудить листям, голосно сопе.

За Ю. Дмитрієвим.

80. Перепишіть, на місці крапок уставте дібране з довідки «нове».

Насіння багатьох рослин переносять мурашки. Комахи тягнуть смачну знахідку до ... . Донести насінинку до місця призначення комахи не завжди спроможні, тому її ... . Загублене зеренце проростає ... . Таке проростання дуже корисне для ... . Вони розростаються на значній території.

З підручника.

ДОВІДКА

Гублять (кидають). Мурашника. Рослин. Будь-де (де завгодно).

81. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім — уголос. Сформулюйте кілька запитань за його змістом. Поставте ці запитання своїм однокласникам. Вислухайте відповіді.

Їжаки

Їжаки поширені по всій Україні. Вони живуть у лісах, на узліссях, полях і навіть у садах.

Їжаки — нічні тварини. Вдень вони сплять у затишних місцях, загорнувшись в опале листя. Надвечір покидають схованку і до самого ранку розшукують їжу. Тварини харчуються шкідливими для лісу й саду комахами, їхніми личинками, черв'яками. Люблять яблука, груші.

Восени їжаки зариваються в листя, згортаються в клубок і впадають у сплячку аж до березня. У цей час у них

уповільнюється дихання, знижується температура тіла. Протягом сплячки тварини не їдять, а живуть завдяки відкладеному в тілі жирові.

Їжаки, безперечно, корисні в лісовому і сільському господарстві. Вони заслуговують на всіляку охорону.

За О. Корнєєвим.

Який вид мовленнєвої діяльності ви використали, виконуючи завдання? Який ще вид мовленнєвої діяльності вам відомий?

§ 3. Стилі мовлення

82. Прочитайте. Визначте тему кожного уривка. Який уривок узято з підручника, який — з художнього твору? Чому ви так гадаєте?

I. Уся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою.

II. Крайові квітки кошиків ромашки білі, а серединні — трубчасті — жовті. Ромашка має опукле квітколоже, усередині порожнє. Квітка розташована на високому стеблі.

За різних умов спілкування про те саме ми говоримо чи пишемо по-різному, тобто використовуємо різні стилі мовлення.

Кожен стиль має свої особливості: своєрідні слова й словосполучення, будову речень тощо. Стилі мовлення вивчає розділ науки про мову, який називають стилістикою.

Розрізняють такі стилі: *розмовний, науковий, художній, офіційно-діловий, публіцистичний, церковний.*

83. Розгляньте таблицю. Розкажіть, у яких сферах життя використовують кожен стиль мовлення.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ		
Назва стилю	**Де використовують висловлювання**	**Основні види**
Розмовний	**У спілкуванні з близькими людьми, за неофіційних обставин**	**Розмова на побутові теми, лист до близької людини**
Науковий	**У науці, освіті, техніці**	**Підручник, наукова стаття, лекція, доповідь**
Художній	**У художній літературі**	**Оповідання, повість, роман, п'єса, вірш**
Офіційно-діловий	**У службових стосунках**	**Закон, постанова, наказ, заява, протокол, договір, звіт**
Публіцистичний	**У суспільному житті**	**Промова, звернення, газетна стаття, нарис**
Церковний (конфесійний)	**У релігійному житті**	**Молитва, проповідь, церковні книги**

84. Прочитайте висловлювання різних стилів. За яких обставин життя можливе кожне з них? Хто може бути його адресатом?

Науковий стиль

Мова — система звукових знаків, яка виконує важливі функції. Мовні одиниці (фонеми, морфеми, лексеми, словосполучення, речення та ін.) та відношення між ними витворюють складну структуру мовної системи.

Зі словника.

Офіційно-діловий стиль

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

З Конституції України.

Художній стиль

Мова наша, мова — мова кольорова,
В ній гроза травнева й тиша вечорова.
Я без тебе, мово, без зерна полова,
Соняшник без сонця, без птахів діброва.

Ю. Рибчинський.

Публіцистичний стиль

Чи зрозуміємо ми нарешті, що значить мова в житті суспільства? Письменник Олесь Гончар говорив: «Мова — то кровообіг нації». Справді, спиниться кровообіг, помре мова — загине нація.

З журналу.

Церковний стиль

А тепер, брати, коли я прийду до вас і почну говорити незнайомою мовою, то яка вам користь із того? Так і ви, коли промовлятимете слова незрозумілої мови, то як зрозуміють, що ви говорите? Ви говоритимете на вітер. І коли я не розумію значення слів, то я буду для того, хто говорить, чужинцем, а той, хто говорить, буде чужинцем мені.

З Біблії.

Розмовний стиль

— Який урок ти найбільше любиш, Галинко?

— Літературу люблю. І мову також.

— А який усе-таки більше?

— Люблю читати. А який урок більше люблю, не замислювалась. Побіжу, бо вдома книжка цікавенька.

З розмови.

85. Прочитайте речення спочатку мовчки, а тоді вголос у такій послідовності: доречне в тексті наукового стилю; властиве художньому стилеві; звичне для побутового спілкування.

1. Синку, завтра після уроків оці ліки бігом занесеш бабусі! 2. Стилістика — це розділ науки про мову, в якому вивчають мовні засоби з погляду їхнього використання відповідно до мети та умов спілкування. 3. В задумі світлий і прекрасний степ спочива на ковилі.

- Як ви розрізнили речення наукового, художнього та розмовного стилів?
- Доберіть власні приклади речень цих стилів.

86. У поданих реченнях укажіть слова, що порушують стиль. Прочитайте, виправляючи невідповідність або усуваючи зайві слова.

1. У реченні є головні і не дуже головні, тобто другорядні, члени речення. 2. Оленко, позич олівця, бо мій не функціонує. 3. Сергійку, полий зелені насадження на балконі. 4. Ти вже анулював бабусин пиріг?

87. Розгляньте схему. Що потрібно взяти до уваги, щоб правильно зорієнтуватися в ситуації спілкування? Що треба обміркувати перед початком спілкування?

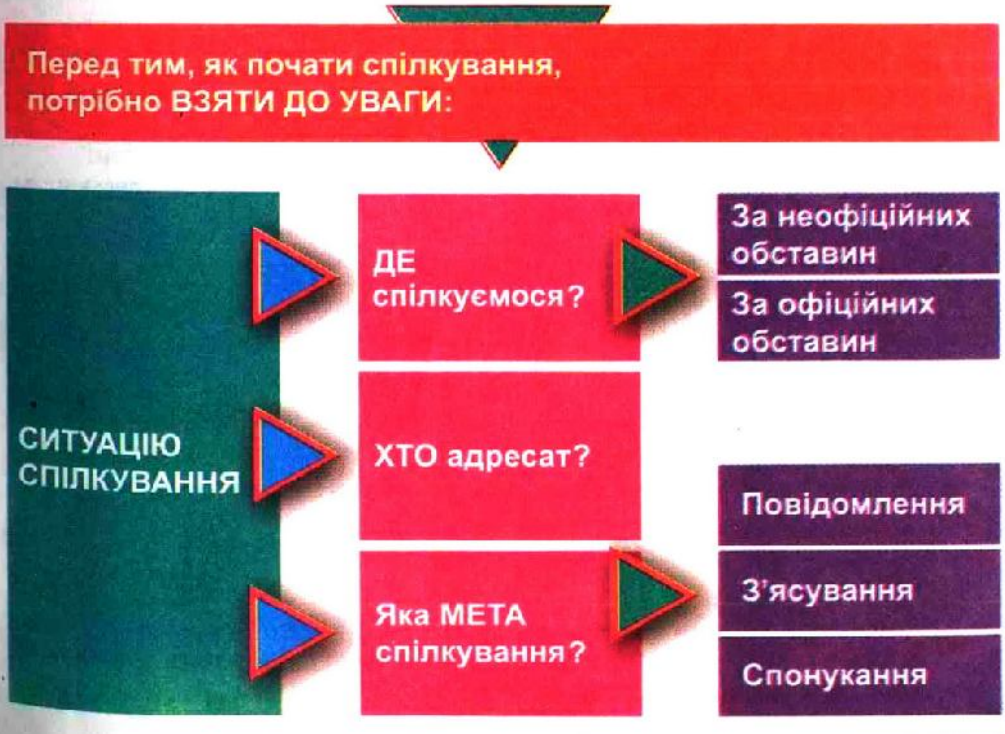

Залежно від цього треба обміркувати (спланувати): ТЕМУ, ГОЛОВНУ ДУМКУ, ФОРМУ (діалог чи монолог), СТИЛЬ висловлювання.

88. **Виберіть стиль вашого висловлювання, доречний у такій ситуації спілкування:**

- ви берете участь у засіданні шкільного мовного гуртка;
- ви відвідуєте бабусю, яка занедужала;
- ви пишете вірш у подарунок мамі на день народження.

Використавши схему, подану на попередній сторінці, зорієнтуйтеся в кожній з наведених ситуацій спілкування (з'ясуйте, офіційна вона чи неофіційна), а також обміркуйте тему, головну думку, форму вашого висловлювання.

ГОВОРІННЯ Докладний усний переказ тексту наукового стилю

Для передавання наукових знань, повідомлень про наукові й технічні досягнення, а також у виробництві та освіті вживається *науковий стиль*.

Ознаками цього стилю є точність, конкретність, стислість. У текстах наукового стилю використовують *терміни*, тобто слова, що виражають наукові поняття: *іменник*, *суфікс*, *меридіан*, *діаметр*.

89. **Прочитайте текст. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.**

Зародження української медичної науки

Медична наука зароджувалася в Україні вже в XI—XII ст. Найвагоміший внесок у її розвиток зробила Києво-Печерська лавра. Ченці доглядали хворих, лікували їх власноруч виготовленими відварами та **мікстурами.**

Відомим лікарем став Агапіт. Він створив у монастирі найпершу в Україні лікарню, заснував вітчизняну **терапію.** Саме Агапіт вилікував князя Володимира Мономаха, про що розповідається в **літописі.**

З календаря.

Визначте тему та головну думку тексту. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть. Складіть і запишіть план тексту. За складеним планом усно перекажіть текст.

§ 4. Типи мовлення. Особливості будови розповіді

90. Розгляньте таблицю. Розкажіть про кожен тип мовлення.

ТИПИ МОВЛЕННЯ		
Назва типу	На яке питання відповідає	Про що йдеться у висловлюванні
Розповідь	*що відбулося?*	Про дії особи або предмета, про події
Опис	*який? яка? яке? які?*	Про ознаки предмета або особи
Роздум	*чому?*	Про причиново-наслідкові зв'язки між явищами, діями, ознаками
Оцінка предмета або явища	*який? яка? яке? які?*	Про ставлення до предмета або явища, його значення

91. Розгляньте малюнки і прочитайте уривок із народної казки. Про кого розповідається в ньому? Які дії ця особа виконала? Одночасно чи послідовно ці дії відбувалися? Яке із зазначених у «хмаринці» питань можна поставити до висловлювання в цілому?

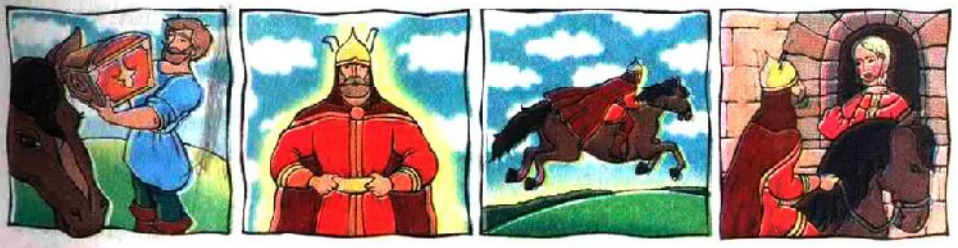

ЩО ВІДБУЛОСЯ?

ЯКИЙ? ЯКА? ЯКЕ? ЯКІ?

ЧОМУ?

Богатир сягнув чарівному коневі в праве вухо, витягнув скриньку. Він вийняв з неї золоте вбрання, одягнувся. Потім богатир сів на коня і помчав до палацу. Доскочив конем до вікна царівни і поцілував її.

Розповідь — це висловлювання про послідовні дії особи чи предмета або ж про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) в певній послідовності.

До розповіді можна поставити питання що відбулося?.

«Відомим» у реченнях тексту-розповіді є назви осіб (предметів), які виконують дію. «Новим» є назви дій.

92. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані дієслова, тобто «нове». У кожному реченні літерами В та Н позначте «відоме» (назву особи чи предмета) та «нове» (назву дії) над відповідними словами.

ЗРАЗОК

В Н Н
Богатир скочив на коня й поїхав у поле.

На лісовій стежині богатир ... золотий перстень і ... його. Юнак прийшов на берег моря, там він ... золотий волос. Богатир ... той волос і ... далі.

Юнак ... у державу чужого царя й ... у контору документи писати. Золотий волос йому підказував, золотий перстень його рукою ... , а золоте перо ... .

З народної казки.

Поставте запитання до висловлювання в цілому. Зробіть висновок: до якого типу мовлення слід його віднести.

93. Прочитайте, випишіть слова, які вказують на послідовність виконання дій. Уживаючи виписані слова, усно перекажіть уривок.

Наказав цар позвозити з усієї країни скло та збудувати з нього гору. Спочатку звели скляну гору, після цього на ній збудували вежу. Найближчої неділі сіла в башті царева доня. Тоді почали женихи — царевичі, королевичі, вельможі — скакати кіньми. Спершу коні ноги ламали, пізніше

вершники почали з коней падати. До царівни ж ніхто доскочити не зміг.

Уранці наступної неділі те саме повторилося. Надвечір почувся шум у хмарах. То летів золотоголовий царевич на золотім коні. Спочатку роздивився він довкола, тоді опустився конем з неба на скляну гору, а потім поцілував царівну. Після цього всі сплеснули в долоні: «О, тепер буде весілля!»

З народної казки.

Доведіть, що подане висловлювання є розповіддю.

Як довести, що висловлювання є розповіддю (зразок)

У висловлюванні йдеться про кілька дій, виконаних особою чи предметом (*або кількома особами чи предметами*).
Дії виконано послідовно, одна за одною.
До висловлювання в цілому можна поставити питання ЩО ВІДБУЛОСЯ?. Отже, висловлювання є розповіддю.

94. **Випишіть із будь-якої народної казки чи оповідання вашого улюбленого письменника невеличкий уривок, який, на вашу думку, є розповіддю. Свою думку доведіть. Поясніть, чим уривок відрізняється від тексту.**

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Що таке текст?**
- **Які основні ознаки тексту?**
- **Що називається темою тексту? Що таке мікротема?**
- **Як скласти план тексту?**
- **Від чого залежить поділ тексту на абзаци?**
- **Що таке головна думка тексту?**
- **Залежно від чого речення поділяють на «відоме» і «нове»?**
- **Якими мовними засобами пов'язані між собою речення тексту?**
- **Що таке зачин і кінцівка тексту?**
- **Які ви знаєте стилі мовлення?**
- **Які типи мовлення вам відомі?**

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Це потрібно знати:
чим розрізняються словосполучення й речення; які є головні і другорядні члени речення; які члени речення є однорідними; що таке узагальнювальні і вставні слова, звертання

Цього необхідно навчатися:
правильно розставляти розділові знаки у простих і складних реченнях, при прямій мові та діалозі

Це треба запам'ятати:
як писати листи, підписувати конверт

Над цим варто замислитися:
«Синтаксис — це душа мови».

Максим Рильський

95. Прочитайте діалог за особами. Для чого, на вашу думку, у записі вжито розділові знаки? Чи допомогли вони вам прочитати висловлювання?

— Бабусю, що таке **пунктуáція**?

— Один із розділів науки про мову. А чому ти питаєш?

— Чула, як на перерві один старшокласник говорив, що синтаксис цікавий, але пунктуація ще цікавіша...

— А чому ж ти не питаєш, що таке **сúнтаксис**?

— Бо ще з четвертого класу запам'ятала, що синтаксис вивчає словосполучення й речення. Правильно, бабуню?

— Цілком правильно. А із синтаксисом тісно пов'язана пунктуація. Ви її вже вивчали і ще вивчатимете. Цей розділ дуже важливий.

— А що він вивчає?

— Уживання розділових знаків. Щоб грамотно писати, потрібно обов'язково знати правила вживання розділових знаків у реченнях і текстах.

Сúнтаксис — це розділ науки про мову, який вивчає будову словосполучень і речень.

Пунктуáція — це розділ науки про мову, який вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті на письмі.

§ 5. Словосполучення. Головне й залежне слова у словосполученні

96. Прочитайте слова і словосполучення.

Бібліотека — шкільна бібліотека. Перший — перший у навчанні. Написати — написати твір. Розмовляти — розмовляти українською. Навчатися — навчатися у школі. Читати — читати уважно. Усмішка — бабусина усмішка.

- Що точніше називає предмет, ознаку або дію — слово чи словосполучення?
- Чи рівноправними є у словосполученнях слова?

Словосполучення вживаються для називання предметів, їхніх ознак, дій. Слова у словосполученні пов'язані за змістом і граматично.

Змістовий зв'язок встановлюємо за допомогою питання: *руки* (чиї?) *мамині; жив* (де?) *у місті.*

Слово, від якого ставимо питання, є головним. Від нього ставимо питання до залежного слова.

Отже, словосполучення складається зі слів, одне з яких є головним, а інше — залежним.

Головне слово позначаємо знаком Х.

Наприклад:

Х
Читати (що?) книжку.

Х
Цікава (яка?) казка.

Х
Батькова (чия?) хата.

Х
Співати (як?) дзвінко.

В. Тропінін. «Хлопчик із книжкою»

Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчення (*мамині руки, маминими руками*) або закінчення і прийменника (*жив у місті, переїхали до села*).

97. За допомогою питань установіть змістовий зв'язок між словами в поданих словосполученнях. Словосполучення запишіть, позначте головні слова.

ЗРАЗОК

Х Х
Лісова галявина, почули пташку.

I. Сонячна днина, пішли до лісу, прозоре повітря, глянути вгору, старий дуб, побачили білку, стрибала спритно, сховатися в дуплі, щиро зрадіти.

II. Усна відповідь, оцінили справедливо, одержати оцінку, неймовірна радість, наполеглива праця, відчуваємо відповідальність, допомогти товаришеві, охоче працювати, бігати на перерві.

Словосполучення бувають непоширені та поширені.

Непоширені складено з двох слів (головного й залежного), які є самостійними частинами мови.

Х Х

Наприклад: *чудова мелодія, співати хором.*

Поширене словосполучення складається з трьох і більше слів.

Наприклад: *збірник народних пісень, зустрінемося на шкільному святі рідної мови.*

Те саме слово може бути головним (від нього ставимо питання до залежного слова) і залежним (до нього ставимо питання від головного слова).

Х Х

Наприклад: *синє море, побачити море.*

98. Запишіть спочатку непоширені словосполучення, потім — поширені. У чому полягає різниця між ними?

Мелодійна пісня, віночок українських пісень, прогулюватися гаєм, вирушити на прогулянку до гаю, вірно дружити, мати кількох друзів серед однокласників, щира приязнь, дотримати даного товаришеві слова.

99. Подані словосполучення запишіть у такій послідовності: 1) словосполучення з прикметника та іменника; 2) словосполучення з двох іменників; 3) словосполучення з дієслова й іменника; 4) словосполучення з дієслова та прислівника.

Навчатися старанно, шкільна бібліотека, користуватися словником, перелік підручників, корисний довідник, усвідомити необхідність, школи України, братися спільно, розклад уроків, умови для навчання, навчальний кабінет, зустрічатися щодня, осінні канікули, віддати перевагу, читати виразно, писати грамотно, новенький комп'ютер.

До словосполучень не належать:

- поєднання іменників або займенників із прийменниками (*між сторінками, перед нами*);
- слова, які виступають у реченні головними членами (*настав ранок, учні читають, музика стихла*);
- слова, незалежні одне від одного (*міста й села, читають і пишуть, розумний і кмітливий*).

100. **З-поміж поданих слів випишіть словосполучення, позначте головне слово.**

ЗРАЗОК *Блискучі зірки.*

Читати і перечитувати, виразне читання, читати голосно, учень прочитав, читанка для малят, дитина зачиталася, цікава книжка, прочитала й запам'ятала, вдячні читачі.

101. **У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір таких словосполучень:** *мамина пісня, створити для радості, співати дзвінко.*

1. Назвіть головне й залежне слова. Поставте запитання від головного слова до залежного.

2. Визначте, якими частинами мови виражені головне й залежне слова.

3. Укажіть, як граматично пов'язане залежне слово з головним: за допомогою тільки закінчення чи за допомогою закінчення і прийменника одночасно.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. У словосполученні *щедра осінь* головне слово — *осінь*, залежне — *щедра*. Осінь (*яка?*) щедра.
2. Головне слово виражене іменником, залежне — прикметником.
3. Граматично залежне слово пов'язане з головним за допомогою закінчення *-а*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

яка?

щедра — *прикметник*

осінь — *іменник*

102. **Перепишіть, уставте пропущені літери. Випишіть із речень два-три словосполучення, самостійно зробіть їхній синтаксичний розбір (письмово).**

1. Сіла осінь на порозі батьківської хати, стала золотом ч..рвоним килим **гаптувати**. (*В. Лісовський*). 2. Виш..ває осінь по **канві** з..леній золоті квітки. Квіти ож..вають, із д..рев спадають жовті нагідки. (*Олександр Олесь*). 3. Красива осінь виш..ває клени ч..рвоним, жовтим, срібним, золотим. (*Л. Костенко*).

Значення виділених слів з'ясуйте за словничком.

§ 6. Речення, його граматична основа: підмет і присудок. Речення з одним головним членом

Речення — найменша одиниця людського спілкування. За допомогою речення формуємо, виражаємо й повідомляємо думку. Отже, речення є засобом вираження закінченої думки.

103. **Прочитайте діалог за особами. Зі скількох речень складається кожна репліка? Назвіть речення, які складаються з групи слів. Назвіть речення, які складаються з одного слова.**

— Мамо, чого ви все журитеся?

— Ти, синку, вже такий великий, а помочі від тебе ніякої!

— Уроки. Футбол. Знову уроки. Дискотека. Та й відпочити ж колись треба! Ви ж бачите, який я зайнятий! От коли оженюся, то буде вам поміч!

Народний жарт.

Речення — це слово чи група слів, що передають повідомлення, запитання або пораду, прохання, наказ.

Наприклад:

Під ноги впав каштанчик карооокий. (Л. Гнатюк). Чому це так жваво струмочок співає? (Г. Бойко). Будь природі другом. Будь природі сином. (А. Камінчук).

Речення може складатися з одного слова або сполучення слів, які поєднуються між собою за змістом та граматично (за допомогою закінчень і службових слів).

Речення оформлене інтонаційно: в усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого в усному мовленні відділяють паузами.

У писемному мовленні на таку паузу вказує велика літера, з якої записано речення, та розділовий знак у кінці речення.

Інтонацію в писемному мовленні позначає відповідний розділовий знак.

104. Поставте подані слова у такій формі, щоб із них можна було скласти речення. Утворені речення запишіть.

1. Річка, над, журитись, верби, тихо. 2. Летіти, вирій, у, гуси, далекий. 3. Журавлі, прохолодний, ранок, поля, над, пролітали. 4. Чистий, бачити, серед, джерело, немало, скелі, я.

Як пов'язані між собою слова в реченні?

Усі слова в реченні пов'язані граматично. Речення має граматичну основу.

Граматична основа речення — це головні члени речення. Граматична основа має найважливіше значення для вираження думки.

Головні члени речення не становлять словосполучення.

105. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу.

1. Кожна травичка на своєму корені росте. 2. Вдома і стіни гріють. 3. Кожен край має свій звичай. 4. Без діла псується сила.

Народна творчість.

Яке зі слів граматичної основи відповідає на питання *хто?* або *що?*

Яке зі слів граматичної основи відповідає на питання:
що робить підмет?
що з ним робиться?
який він є?

В. Винниченко.
«У листопаді над озером»

Головні члени речення — підмет і присудок.

Підмет — це головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання: *хто? що?*.

Присудок — це головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і відповідає на питання: *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*.

Підмет підкреслюють однією лінією (__), присудок — двома (═).

Наприклад:

Уперта праця все переможе. (Народна творчість). У роботі час швидко минає. (Народна творчість).

106. Перепишіть прислів'я, вставте вибраний із довідки підмет або присудок.

1. Хату ... держать. 2. Праця чоловіка ... . 3. З однієї печі неоднакові ... . 4. У вмілого руки ... . 5. У доброго хазяїна й ... не пропаде. 6. Кожна ... своє болото хвалить.

ДОВІДКА

Годує. Калачі. Руки. Не болять. Жаба. Соломинка.

- На які питання відповідають підмет і присудок?
- Якими частинами мови виражені підмет і присудок в кожному реченні?

Підмет найчастіше виражений іменником: *Козача потилиця ворогам не хилиться. (Народна творчість)* або займенником у називному відмінку: *Душу й тіло ми положим за нашу свободу. (П. Чубинський).*

Присудок найчастіше виражений дієсловом: *Щирий козак ззаду не нападає. (Народна творчість).* Рідше — прикметником: *Лише у рідній пісні ми живі. (П. Перебийніс)* або іменником: *Батько мій вкраїнець зроду. (К. Перелісна).*

107. Перепишіть речення, підкресліть підмети й присудки. На які питання відповідають головні члени речення?

1. Тече вода з-під явора яром на долину. Пишається над водою червона калина. (*Т. Шевченко*). 2. А ми тую червону калину підіймемо. А ми нашу славну Україну розвеселимо! (*С. Чарнецький*). 3. Для українця калина наймиліша. Вона — гордість українського садка. (*В. Супруненко*).

Визначте, якою частиною мови виражений кожен головний член речення.

Речення, граматична основа яких складається з підмета і присудка, називаються двоскладними.

Речення, які мають граматичну основу з одного головного члена (тільки підмета або тільки присудка), називаються односкладними.

Порівняйте:

Двоскладне речення	**Односкладне речення**
Пахнуть сонцем дині спілі. (*Б. Олійник*).	Пахне липою медово. (*В. Сосюра*).
Мов хазяєчка хороша, замела усе пороша. (*Г. Демченко*).	Всі стежки й дороги замело. (*А. Рибачок*).
Пів-Полісся вода залила. (*Д. Фальківський*).	Залило водою луки. (*В. Сосюра*).
Ранок застає пароплав у вільному морі. (*Ю. Яновський*).	Ранок. Туман. (*Ю. Шешуряк*).

108. Прочитайте речення, визначте у кожному головні члени. Які з речень мають один головний член речення? Як називаються такі речення?

1. Світає. Край неба палає. Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає. (*Т. Шевченко*). 2. Ледь-ледь на сході і на півдні світлішає. 3. Співають півні. (*Л. Вишеславський*). 4 Подвір'я. Степ. Вкраїна. Русь. (*В. Бровченко*). 5. Задумалось поле. Утихло кругом... (*Л. Боровиковський*). 6. Замовкає річ. Вечір. Ніч. (*П. Тичина*).

У яких реченнях цей єдиний головний член є підметом, а в яких — присудком?

В. Винниченко.
«Український пейзаж»

109 **Перепишіть, підкресліть головні члени речення. Визначте односкладні речення з одним головним членом — підметом та односкладні речення з одним головним членом — присудком.**

1. Люблю України коханої небо. (*В. Сосюра*). 2. З хатини видно Україну. (*Т. Шевченко*). 3. Віє туманами з лугу. Пахне барвінком нічним. (*А. Михайлевський*). 4. Світанок. Сонце. **Терикони.** Росою світиться садок. (*Л. Талалай*). 5. Вечір. Гай. В повітрі тихо. (*В. Кузьменко*).

Значення виділеного слова з'ясуйте за словничком.

ПИСЬМО Докладний письмовий переказ

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

110. **Прочитайте текст, доведіть, що це розповідь.**

Срібне озеро

Сталося це, коли козаки визволяли Україну від ворогів.

Однієї ночі кинулися польські пани кожен до свого маєтку. Наказали вони слугам позбирати все золото, срібло, коштовний посуд. Слуги зібрали. Тоді пани наказали поскладати все те у скрині й потопити в озері. Після цього вороги кинулися тікати, бо козаки вже наступали їм на п'яти.

Невдовзі прибув зі своїм військом Максим Перебийніс. Стояла спека. Захотів полковник сам напитись і коня напоїти. Спрямував коня до озера. Ступив кінь на дно, потім став на щось тверде. Нахилився Максим води зачерпнути. Тут його шаблюка задзвеніла об щось металеве. Засміявся полковник, гукнув своїх хлопців і наказав витягти з озера скарб.

Пізніше за половину того скарбу викупили в татар полонених козаків. А другу половину згодом віддали на київські монастирі.

Народна творчість.

Визначте тему та головну думку тексту.

Випишіть слова, які вказують на послідовність виконання дій та перебігу подій.

За самостійно складеним планом напишіть переказ тексту. Використайте виписані слова.

111. **Складіть і запишіть план розповіді про свій робочий день (або про день останніх канікул, який вам запам'ятався). За планом усно складіть розповідь, використайте слова, що вказують на послідовність дій і подій. Складене висловлювання запишіть.**

§ 7. Види речень за метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні. Окличні речення

112. **Подані речення прочитайте у такій послідовності: 1) в яких про щось повідомляють; 2) що містять запитання; 3) що виражають наказ, пораду, прохання, побажання.**

1. Без праці не обійдеться й пташина. Вона гніздечко помостить повинна. (*М. Познанська*). 2. Синичко-сестричко, де твоє гніздечко? Знеси нам, синичко, синеньке яєчко! (*А. Камінчук*). 3. Шануй гніздо старого чорногуза. (*П. Филипович*). 4. А на вербах недалеко чепурились два лелеки. (*І. Кульська*). 5. Гуси, гуси, гусенята, візьміть мене на крилята, несіть мене в рідну хату! (*Б. Чіп*).

113. **Розгляньте таблицю.**

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ		
Розповідні	**Містять у собі повідомлення про факт дійсності, явище, подію. Інтонацію характеризує пониження тону в кінці речення.**	**У ріднім слові прагне жить народ. (*Д. Павличко*). У кожнім слові сяє іскра серця. (*Д. Луценко*).**
Питальні	**Містять у собі питання. Тон підвищуємо на слові, в якому зосереджено зміст запитання.**	**Як не любить ту мову нашу? (*П. Вакуленко*). Як живете, вкраїнці? (*Є. Гуцало*).**
Спонукальні	**Містять у собі наказ, пораду, вимогу, заклик, прохання, побажання. Властива розповідна або оклична інтонація.**	**Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами. (*В. Сосюра*). А розправте-но зігнуті плечі! (*П. Перебийніс*).**

Розкажіть про види речень за метою висловлювання.
Що впливає на вибір виду речення за метою висловлювання?
З якою інтонацією вимовляємо речення кожного виду?

Інтонацією називаємо мелодійний лад вимови. Інтонація враховує силу звучання голосу (гучність), зміну висоти тону, темп (швидкість) мовлення, паузи (зупинки). Саме зміни інтонації роблять усне мовлення виразним і яскравим.

Для схематичного позначення мелодики вимови використовуємо лінію, що вказує на підвищення або пониження голосу:

Ця книжка цікава. Це цікава книжка? Ой яка цікава книжка!

Окличну або питальну інтонацію речення визначають розділові знаки в кінці речення. На паузи між реченнями так само вказують розділові знаки у кінці речень. Розділові знаки в середині речення також визначають інтонацію та позначають паузи.

114. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте види кожного речення за метою висловлювання.

1. Як не любити рідну мову? (*В. Сосюра*). 2. Не бійтесь заглядати у словник. (*М. Рильський*). 3. Хочеш мови пізнати скарбницю? (*Л. Забашта*). 4. Від нерозумних суперечок ухиляйся. Вони породжують сварки. (*З Біблії*). 5. Даруйте людям радість і тепло. Від доброти душа тепліє. (*В. Франків*).

Що визначає інтонацію речення?

115. Прочитайте кожне питальне речення кілька разів, щоразу виділяючи більшою силою голосу (логічним наголосом) інше слово. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлювання?

1. Хіба може сова на сонце дивитися? 2. Який з кози садівник? 3. Який з ведмедя пасічник? 4. А ви часом не з Брехунівки?

Народна творчість.

116. Складіть і запишіть три питальних речення зі словами *як, коли, куди*. **Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.**

Питальні речення найчастіше починаються зі слів *як, чому, коли, де, навіщо*.

Бувають питальні речення, не розраховані на відповідь. Це риторичні питання. Їхня мета — спонукати до роздумів або

привернути увагу до певного явища: *Як не любити любов'ю наснажених, мудрістю сповнених книг?* (*М. Рильський*). *А для чого ті слова, як плаче музика?* (*Б. Олійник*). Буває, що такими запитанням стверджують певну думку.

Риторичні питання вживають у виступах і в художній літературі.

117. **Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання. Чи можна вважати їх риторичними? Свою думку доведіть.**

1. Літечко, літо, де твої квіти? Чом не цвітуть вони в лузі? (*М. Познанська*). 2. Хто наш народ? Яка у нього доля? Куди його коріння проросло? (*В. Симоненко*). 3. Хто може випити Дніпро? (*М. Рильський*).

118. **Розгляньте таблицю. Доповніть її прикладами, дібраними самостійно.**

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ		
Окличні	**Розповідні, питальні, спонукальні можуть бути окличними, якщо передають сильні емоції (почуття і переживання): хвилювання, захоплення, страх, відчай, радість тощо. Вимовляємо з окличною інтонацією. Тон підвищуємо на початку і в кінці речення.**	**Пісня моя лине й птицею співає! (*В. Сосюра*). Чого тільки не вмів мій дідусь?! (*М. Стельмах*). Шипшини й пісні не віддам нікому! (*М. Рильський*).**
Неокличні	**Розповідні, питальні, спонукальні, якщо їх вимовляємо без окличної інтонації, спокійним тоном.**	**Хлібами пахне в полі незрівнянно. (*Д. Луценко*). В чому цілюща і таємнича сила живого зерна? (*П. Перебийніс*). Засівайся, ниво, людям на добро. (*В. Симоненко*).**

119. Прочитайте речення з правильною інтонацією. Який розділовий знак указує на окличну інтонацію? Який — на питальну?

1. Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай. (*Народна творчість*). 2. Звикли завтра все людці робити, плентатись помалу до мети. Звикни лиш робити все сьогодні, і до неї перший прийдеш ти! (*Б. Грінченко*). 3. Тільки сир одкладений гарний, а одкладена справа — ні. (*Народна творчість*). 4. Шануйте друга... Де ж таки без хиб ви друга на землі найти могли б? (*М. Рильський*).

Доберіть і запишіть два приклади окличних речень. Прочитайте ці речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть розділові знаки в кінці речень.

120. Прочитайте речення з правильною інтонацією. З'ясуйте вид кожного речення за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

1. Мене чекають в рідному вікні ласкаві очі. (*О. Соловей*). 2. Ви не забудьте отчу рідну хату! (*Г. Рекіта-Пазуханич*). 3. Де ж отча хата? (*Д. Луценко*).

Важливим для спілкування є темп (швидкість) мовлення, який під час говоріння або читання вголос вимірюють кількістю вимовлених за одиницю часу (наприклад, за хвилину) слів. Найкращий темп мовлення (так званий середній) — це 100—120 слів за хвилину.

121. Прочитайте вірш у середньому темпі, правильно інтонуючи речення. Визначте окличні речення.

Щодня в подвір'я наше заліта
Упертий дятел. Сяде на колоді —
І стук та й стук, що й переслухать годі.
Мурко вже закрадався до хвоста
І сяк і так, неначе справжній злодій.
Та де там! Раз — і знявся, й полетів,
Ниряючи над снігом синюватим...
Ех, Мурку, Мурку! Ще б чого схотів!
Адже не кожне родиться крилатим!

М. Рильський.

Прочитайте вірш удруге — у прискореному темпі, втретє — в уповільненому. Чому саме середній темп мовлення є найкращим для сприймання?

Які види мовленнєвої діяльності ви застосували, виконуючи вправу?

122. Прочитайте висловлювання, правильно інтонуючи речення. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

Золота осінь

Ах, як не хочеться листу з дерева падати! Він аж ніби кров'ю з печалі налився й закривавив ліси.

Сумовито рипить дуб. Замислився перед зимовим сном ясен. Тільки берізка жовтаво-зелена білявим станом своїм кокетує. Може, на побачення з Левітаном жде чи, може, Чайковського на симфонію викликає?

Креслять високо в небі фігури запізнілі журавлі, запитують своїм «кру-кру»:

— Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо! Осінь.

За Остапом Вишнею.

Усно перекажіть прочитане, дотримуючи правильної інтонації.

Який темп мовлення — середній, прискорений чи дещо уповільнений — є найкращим для читання й переказування уривка? Свою думку доведіть.

123. Перепишіть, уставте пропущені літери й розставте розділові знаки. Записане прочитайте, дотримуючи правильної інтонації та середнього темпу мовлення.

Я оп..няюсь у діброві Зверху вона кутається небом а знизу туманцем А як гарно тут блакитніє поміж кленами А самі клени зараз такими наполоханими стали Вони ніби от-от пол..тять за пер..літними птахами Біля їхніх ніг схлипує

В. Винниченко.
«Вітер»

дж..рельце Яка це пташина розважає його Холод уже погнав на південь журавлів і лебедів Гуси й качки тільки починають переліт Шкода, що осінь м..нає

За М. Стельмахом.

Особливості опису предмета. Усний твір-опис предмета

124. Прочитайте. Який предмет описано у висловлюванні? Які частини предмета описано? Яке із зазначених у «хмаринках» питань можна поставити до висловлювання в цілому?

Корпус кобзи дерев'яний, овальний, прикрашений різьбленням. Гриф видовжений, оздоблений перламутром. Струни металеві, блискучі.

З довідника.

Опис — це висловлювання, в якому йдеться про ознаки предмета та його частин. Ці ознаки є постійними або тимчасовими.

До опису можна поставити одне з таких питань: *який? яка? яке? які?*.

125. Прочитайте. Який предмет описано в уривку? Яке питання можна поставити до висловлювання в цілому?

Гарбуз великий, круглий, як м'яч, жовто-коричневий. Усередині він має жовтогарячу м'якоть уперемішку з білим смачним насінням. Гарбуз дуже солодкий.

За І. Сенченком.

«Відомим» у реченнях опису є назва предмета або його частин. «Новим» є назва ознаки.

Наприклад:

В Н Н Н В Н Н

Пампушки невеличкі, круглі та пишні. Вони рум'яні й пахучі.

126. Перепишіть речення й позначте «відоме» та «нове» початковими літерами над відповідними словами.

1. Черешні крупні, жовтаво-білі, прозорі, запашні, прохолодні іще від ночі. (*В. Земляк*). 2. Мандаринка не іграшкова, а справжня, золота і кругленька, як сонечко, смачна і солодка. (*За О. Іваненко*). 3. Старенька дідова шапка товста і важка, як добрий казанок. (*О. Довженко*). 4. Листя вільхи овальне, з гострим кінцем. (*В. Петров*). 5. Пилотяг був лобатий і блискучий. (*В. Захарченко*).

127. Прочитайте загадки, відгадайте їх.

1. До сонця я подібний, і сонце я люблю. До сонця повертаю голівоньку свою. Стою стрункий, високий, в зелених шатах я, і золотом убрана голівонька моя. (*Л. Глібов*). 2. На дереві гойдається, жупан колючий має, на літо одягається, а восени скидає. (*Г. Демченко*). 3. Два скельця, дві дужки — на ніс і за вушка. (*Г. Бойко*). 4. Як навколо об'їси — серединки не проси, ми такі гостинці: дірка всерединці. (*Г. Демченко*).

- Що покладено в основу поданих у загадках прихованих описів предметів — «відоме» чи «нове»?
- Пригадайте і запишіть дві-три загадки. Загадайте їх своїм однокласникам.

128. Прочитайте. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком. Доведіть, що подані висловлювання є описами предметів.

Козельки

Козельки — молочаїсте стебло. З **розетки**, розстеленої по землі, виганяється оте стебло, щось на зразок хатньої антени: тонше коліно росте з товщого, і отак на три-чотири

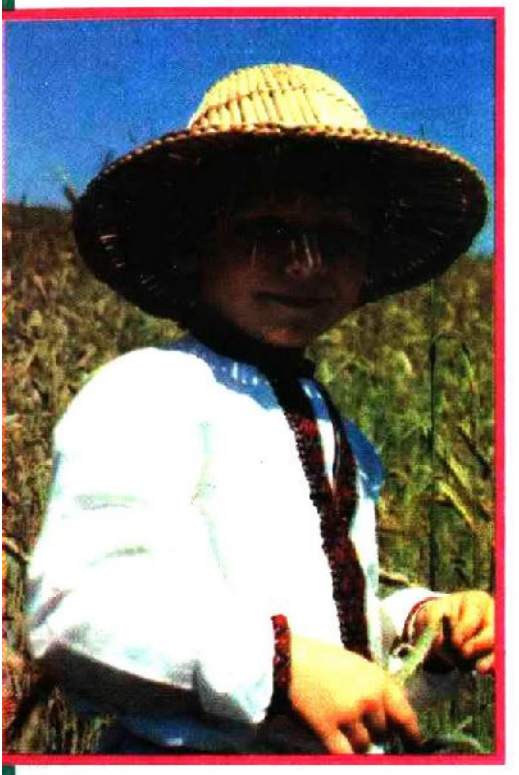

поверхи, поки споруда не закінчиться невиразною жовтенькою квіткою.

Усередині стебло має білий, липкий, гіркий на смак сік. Зверху ж воно вкрите м'якеньким кожушком із сірої вовни, вóрси.

За І. Сенченком.

Бриль

Бриль — це великий капелюх, виплетений із соломи. Дно високе, **криси** вузькі й загнуті догори. Інколи бриль прикрашають стрічкою.

На Подністров'ї оздоблюють павиним пір'ям, паперовими квітами, різнокольоровим **бісером**.

З довідника.

Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

Як довести, що висловлювання є описом (зразок)

У висловлюванні вказано постійні (*або тимчасові*) **ознаки предмета** (*назвати якого*). **Вказано ознаки його частин** (*назвати яких*). **До висловлювання можна поставити загальне питання ЯКИЙ? (або ЯКА? ЯКЕ? ЯКІ?).**
Отже, висловлювання є описом.

129. Прочитайте висловлювання спочатку мовчки, потім — уголос. Які типи мовлення в ньому поєднано? Свою думку доведіть.

Дядько Роман підходить до дерева і, подібно до музиканта, що вибирає потрібну йому струну, довго

розшукує між гіллям одну якусь, саме ту, до сонця обернену гілку. Кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує.

Щось гупнуло глухо й лежить, і несила очей від нього відвести. Оце ж і є вона, глива, найкраща в наших краях груша-скороспілка! Груша велика, блискуча і жовта, мов диня. М'якоть смачна й солодка.

А тим часом гупнуло ще і ще. Ніхто з нас не сміє підійти і взяти. Лежать груші — тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, дає йому, нікого не забуде, нікого не промине.

За О. Гончаром.

- Випишіть речення, які є описом предмета, позначте в них «відоме» та «нове».
- Прочитайте речення, що містять оцінку предмета.
- Що спільного й що відмінного мають такі типи мовлення, як опис предмета і його оцінка?
- З'ясуйте стиль висловлювання.

Опис предмета не можна плутати з оцінкою предмета.

Оцінка, як і опис, відповідає на питання: *який? яка? яке? які?*. Проте в описі називаємо ознаки предмета: розмір, форму, колір, запах, смак тощо. Ці ознаки сприймаємо органами зору, слуху, дотику, нюху, смаку. Оцінка ж є результатом діяльності людського мислення.

Наприклад:

гарний, чудовий, привабливий, поганий, нікудишній.

Опис предмета можна скласти у науковому чи в художньому стилі.

Мета наукового опису — подати точну інформацію про розмір, форму, вагу, колір предмета тощо. Науковий опис здебільшого стислий, усі слова в ньому вживаємо тільки в прямому значенні.

Мета художнього опису — створити образ предмета, викликати до нього певне ставлення. У такому описі використовують художні засоби: епітети, порівняння та ін.

130. Прочитайте уривки. Який з поданих описів складено в науковому стилі, який — у художньому? Свою думку доведіть.

I. Шапка красноголовця (підосичника) — 5—25 см у

діаметрі, подушкоподібна, із обвислою по краях шкіркою, оксамитово-волокниста, суха, червона, оранжева або бурувата. Пеньок гриба сірий, циліндричної форми, донизу потовщений, 8—14 см завдовжки, 1,5—3 см завтовшки. На свіжому зламі гриба з'являється темний, синюватий наліт.

З підручника.

II. На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Такого я ще ніколи не бачив!

За М. Стельмахом.

131. **Виберіть один із предметів шкільного приладдя: пенал, лінійку, олівець тощо. Уважно роздивіться цей предмет, його частини («відоме»), назвіть його ознаки («нове»). Усно опишіть його в науковому стилі. Яка мета наукового опису предмета? Складіть художній опис того самого предмета, запишіть його. Яка мета художнього опису?**

132. **Уявіть котрийсь із фантастичних предметів, які згадувано в українських народних казках: меч-гартованець, шапку-невидимку, чарівну паличку тощо. Складіть і запишіть художній опис предмета.**

§ 8. Другорядні члени речення

133. **Перепишіть речення, підкресліть головні члени. Які речення складаються тільки з головних членів? Які, крім головних, мають інші члени речення?**

1. Надходив ранок. Слався по долинах тонкий туман. (*М. Рильський*). 2. Вже з дерев злетіло листя. Наступає листопад. (*Н. Забіла*). 3. Небо синіло. Бджола дзимоніла. (*Б. Олійник*). 4. Ідуть віки. Бджола збирає мед. (*Л. Костенко*).

Речення, які складаються тільки з головних членів, називаються непоширеними.

Наприклад:

Попливли тумани. Зацвіли каштани. (А. Камінчук).

Речення, в яких, крім головних членів, є інші члени речення, називаються поширеними.

Наприклад:

Срібний дощик над ставом веселку малює. (О. Кононенко).

Усі члени речення, крім головних, мають назву — другорядні.

Другорядні члени речення залежать від головних чи інших другорядних, уточнюють або пояснюють їх.

Змістовий зв'язок між головним і другорядним членами речення можна встановити, поставивши від головного до другорядного члена речення питання.

134. Прочитайте. Визначте речення непоширені й поширені. У поширених реченнях поставте питання від головного члена речення до другорядного, з яким він пов'язаний за змістом.

1. Дрімає соняшник. Смачніше пахне м'ята. (*Л. Вишеславський*). 2. Садки цвітуть. Клопочеться бджола. (*К. Бальоха*). 3. Розцвітають вишні. Простягнулись пишно віти білосніжні. (*Г. Хорташко*). 4. Зорі висипали на небо. Село заснуло. (*І. Нечуй-Левицький*).

135. Непоширені речення поширте другорядними членами. Утворені поширені речення запишіть.

ЗРАЗОК *Закінчується осінь. — Незабаром закінчується лагідна золотокоса осінь.*

Зима поспішає. Холодно. Не вщухають дощі. Птахи відлетіли.

Другорядні члени речення поділяють на **додатки**, **означення** та **обставини**.

Додаток — це другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на питання всіх відмінків, крім називного та кличного.

Додатки підкреслюємо пунктиром: - - - - - - - - .

Наприклад:

Я охоче допомагаю дідусеві. (М. Стельмах). Про свята вчись в бабусі пам'ятати. (В. Василашко).

Найчастіше додатки виражені іменниками або займенниками: *Мати колихала дитинча. (Д. Луценко). Мама вишила мені квітами сорочку. (В. Крищенко).*

136. Перепишіть речення. На місці крапок уставте слова, які відповідають на подане в дужках питання.

1. Я одержав листа від (*кого*?) ... . 2. У (*чому*?) ... товариш розповів (*кому*?) ... про своє навчання, свої захоплення. 3. Останнім часом він захопився колекціонуванням (*чого*?) ... . 4. Товариш переказав зміст (*чого*?) ... , які нещодавно прочитав. 5. Передав враження від (*чого*?) ... , який йому запам'ятався. 6. Того ж дня я написав (*що*?) ... на лист.

Що означають вставлені слова? На питання яких відмінків відповідають? Якими другорядними членами речення є? Підкресліть їх пунктиром.

137. Перепишіть речення, підкресліть головні члени. Визначте в реченнях додатки, підкресліть їх пунктиром.

ЗРАЗОК *Ти не спиняй думок крилатих! (Олександр Олесь).*

1. Про молодість складаю я пісні. (*В. Сосюра*). 2. Колише рідна пісня нашу долю. (*П. Перебийніс*). 3. Світилась радістю душа. (*Д. Луценко*). 4. На зорі задививсь хлопчина. (*Б.-І. Антонич*). 5. Мене ліси здоров'ям напували. (*В. Симоненко*).

Якими частинами мови виражені додатки?

138. Складіть і запишіть речення, в яких у ролі додатків були б слова: *книжка, ілюстрація, козацтво.*

Герб Війська Запорозького

139. Прочитайте. До виділених слів поставте питання. Що означають ці слова?

1. **Легкі** тумани серпанками **сонні** долини вкривають. (*Леся Українка*). 2. Тополя **голубим** шепоче листям. (*Є. Гуцало*). 3. Тихо про мир **наша** мріяла хата. (*Л. Вишеславський*). 4. Я із **прозорої** криниці нап'юсь **солодкої** води. (*В. Сосюра*).

Якими частинами мови виражені виділені слова?

Означення — це другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання: *який? котрий? чий?*.

Означення підкреслюємо хвилястою лінією: ~~~~~~~~~~ .

Наприклад:

Ранкова ластівка літа. (Л. Талалай). Втомилась ластівка завзята. (Д. Луценко). Вічно пахнуть золоті меди. (І. Драч).

Найчастіше означення виражені прикметниками: *Народне слово з пісні перейму. (О. Довгий).* Їх можуть виражати займенники: *Наша дума, наша пісня не вмре, не загине. (Т. Шевченко).* Рідше — іменники: *Слова Мар'яни вражають мене. (М. Стельмах).*

140. Перепишіть речення, підкресліть головні члени та другорядні — додатки й означення.

1. Заснула тиха річечка. (*К. Дужа*). 2. Задумався дуб темношатий. (*В. Сосюра*). 3. Хизувався дуб міцним корінням. (*Г. Хорташко*). 4. Зашумить українська тополя. (*Б. Олійник*). 5. Десь тополі дзвонять у небі України. (*П. Перебийніс*).

141. Перепишіть, заповнюючи пропущені місця самостійно дібраними означеннями. Підкресліть їх хвилястою лінією.

Наближається ... зима. Скоро все навколо вона обгорне ... снігом. Дерева закутаються в ... шати. Кущі напнуться ... хустками. Землю скує ... крига.

142. Прочитайте. Які слова в реченнях відповідають на питання: *як? де? куди? звідки? коли? чому? з якою метою?* **Якими частинами мови є ці**

слова? Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

1. Море далеко леліє так ніжно, як мрія. (*Леся Українка*). 2. Здалека чути переплеск весла. (*М. Рильський*). 3. Світ мені усміхається тепло. (*П. Перебийніс*). 4. Спів веселий давно-давно помалу стих. (*Олександр Олесь*). 5. Всохла з туги за людьми криниця. (*П. Перебийніс*). 6. Я присів знічев'я на лавку. (*Олена Пчілка*).

Обставини — це другорядні члени речення, які називають різні ознаки дії — місце, час, причину, мету, спосіб, ступінь. Обставини відповідають на питання: *як? де? куди? звідки? коли? відколи? чому? з якою метою?.*

Обставини підкреслюємо так: .....

Наприклад:

Завтра ще один деньок народиться. (М. Сливко). *Я від колиски чую рідну мову.* (О. Деркач).

Найчастіше обставини виражені прислівниками або іменниками з прийменниками: *Знову наснилось дитинство.* (Д. Луценко). *Топчи стежину на батьківщину.* (О. Довгий).

143. Перепишіть речення, підкресліть головні члени та обставини. Після кожної обставини запишіть у дужках питання, на яке вона відповідає.

ЗРАЗОК *Щось квіткам шепоче вітер загадково (як?). (В. Сосюра).*

1. З дитинства я закохана в слова. (*В. Малишко*). 2. Мовчання тяжко душу залива. (*І. Драч*). 3. Ходімо в ліс на свято листопаду. (*Є. Гуцало*). 4. Безсмертників пучечок я нарвав і радісно приніс його додому. (*Д. Луценко*). 5. А хмарини срібнокрилі тануть угорі. (*В. Сосюра*).

144. Перепишіть прислів'я, добираючи з довідки обставини. Обставини підкресліть.

1. Мамина любов і (*звідки?*) ... виймає. 2. Уперед добре думай, а (*коли?*) ... відповідай. 3. Що сьогодні утече, те (*коли?*) ... не зловиш. 4. Добрі вісті не лежать (*де?*) ... . 5. Дружба з вовком виходить (*як?*) ... .

ДОВІДКА

Завтра. Потім. З моря. Боком. На місці.

Якими частинами мови виражені обставини?

145. Перепишіть. У кожному реченні підкресліть обставини. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

1. Удосвіта тут я босоніж блукав. (*Л. Вишеславський*). 2. Зайду в траву і ляжу горілиць. (*Д. Луценко*). 3. Підняли блакитні вії васильки кругом. (*В. Сосюра*). 4. Мерехтить роса навколо на зеленій мураві. (*В. Лучук*). 5. І місяць над Дніпром поволі сплив. (*Є. Гуцало*).

146. **Перепишіть. Підкресліть усі члени речення.**

1. Річка весело іскриться. (*Н. Забіла*). 2. Надворі почастішали дощі. (*Д. Луценко*). 3. Відчинилися навстіж вікна. (*Н. Гришаєнко*). 4. Здаля виглядає із балки тополя. (*В. Марсюк*). 5. Метелик білий в маки залетів. (*Л. Костенко*). 6. На трави перлами роси зоря упала. (*В. Сосюра*). 7. Папороть цвіте на болотах. (*О. Софієнко*). 8. Вітер пісню співа стоголосо. (*В. Симоненко*).

Якими частинами мови виражені обставини?

Членами речення не є службові частини мови: прийменники і сполучники.

Хоча прийменники не є членами речення, вони можуть входити до складу другорядних членів речення.

Наприклад:

Запеклося сонце в хлібі. (В. Крищенко).

147. Складіть схеми поданих речень.

ЗРАЗОК

Перші спогади починаються із зірок. (М. Стельмах).

1. Нерухомий камінь обростає мохом. 2. У доброго чоловіка хліб довго не черствіє. 3. Діла словами замінюють ледарі. 4. Лисиця не боїться хвалькуватого мисливця. 5. Після роботи поради не просять. 6. У поганої справи гарного кінця не буває.

Народна творчість.

148. **Складіть і запишіть речення за такими схемами:**

1. _____ 2. _____ 3. _____

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Для чого вживаємо словосполучення?**
- **Як поєднані слова у словосполученні?**
- **Що називається реченням?**
- **У чому полягає різниця між реченням і словосполученням?**
- **Які є речення за метою висловлювання? За емоційним забарвленням?**
- **Що становить граматичну основу речення?**
- **Які є головні члени речення?**
- **Які другорядні члени речення ви знаєте?**

ЧИТАННЯ, ГОВОРІННЯ

Усний докладний переказ розповідного тексту, що містить опис предмета

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

149. **Роздивіться малюнок і скажіть: де вам доводилося бачити такі або схожі глиняні вироби? Чим вони приваблюють? Прочитайте вірш.**

На ярмарку старий гончар **пантру́є**
полив'яних коней, що табуном
пасуться на **строкатому** рядні.
А коники ж які!
Бокасті та дзвінкі,
Хоч запрягай — і в путь!

П. Перебийніс.

Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

150. **Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення в ньому поєднано. Які предмети описано? Прочитайте опис глиняних коників.**

Я вибігаю на шлях і одразу наздоганяю віз гончара

Терентія. Старий їде ярмаркувати. Дід зсутулився на передку, а позад нього — глиняні коники. Очі в коників великі, гриви пишні, у вінки позаплітались. Хвости до самих копит дістають. Глянеш на таку глиняну худобину — зрадієш і пожалкуєш, що не маєш її в себе.

Дід Терентій щоразу над новою конячкою мудрує, щоб звеселити нею і своїх, і чужих онуків.

На возі злегка поторохкують червонобокі полив'яні миски. На їхніх днищах намальовані соняшники, квіти й сонце. Поруч розкапустились макітри, запишалися горшки-двійнята, що в них обід носитимуть добрим людям. Дебеліють горщики, в яких, мабуть, вмістився б і я. Цвітуть бокасті куманці.

Гончар задоволено посміхається в свої вусища. Він так само, як і його горщики, пропечений вогнем і сонцем.

За М. Стельмахом.

З'ясуйте стиль уривка, свою думку доведіть.

151. Відгадайте загадки. У якій із них розказано про виготовлення предмета? У якій — подано його прихований опис? У якій — названо якості предмета?

1. Із землі зродився, на кружалі вертівся, на вогні пікся. 2. Біля мого тіла ручки, а голови немає. Спереду горб і ззаду горб, ніг нема, а замість голови — дірка. 3. Вогню не страшусь, води не боюсь, у припічку ночую, всіх годую, як упаду, то пропаду.

152. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту, з'ясуйте його стиль. Які типи мовлення поєднано в тексті?

Горщик

З давніх-давен глиняний горщик був основним посудом в українців.

Висота горщика дорівнює його ширині в найширшому місці. Нижню частину звужено. Форма посудини зручна, обтічна.

Отвір у горщику якраз такий, щоб у нього можна було вкласти великий шмат м'яса. Через такий отвір посудину легко вимити всередині рукою.

Що ж правило за взірець такої досконалої форми

горщика? Мабуть, сама людина. Недарма найширше місце горщика зветься пузцем, над ним виступають плечики, до яких прикріплено ручки. Верхня частина зветься шийкою. Інколи горщик має ще й носика, з якого зручно наливати воду або молоко.

Український горщик розмальований квітами й листям. Поверхня вкрита **поливою**. Це робить поверхню посудини рівненькою та блискучою.

За Н. Крутенко.

Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

Складіть план тексту, за планом зробіть усний докладний переказ.

153. **Самостійно складіть художній опис будь-якої глиняної (керамічної) побутової речі: глечика, миски, куманця, вазона для квітів тощо. Той самий предмет намалюйте або сфотографуйте. Запам'ятайте: те, що описано словами, завжди можна передати одним малюнком або фотографією.**

§ 9. Речення з однорідними членами

154. **Прочитайте. У кожному реченні визначте слова, які відповідають на те саме питання, стосуються того самого члена речення. Якими членами речення є ці слова?**

1. Затихли і пташка, і людська розмова. Мовчить, не шепоче зелена діброва. (*Б. Грінченко*). 2. Синє, глибоке небо розгортало своє безкрає поле. (*Панас Мирний*). 3. Якась тонка імла лягла на клени, на даль, на запорошений спориш. (*Є. Маланюк*). 4. Дуби ростуть поволі, неквапливо. (*М. Рильський*).

Однорідні члени речення відповідають на те саме питання, поставлене від того ж слова в реченні.

Наприклад:

Дуб, сосна, верба, тополя он ростуть посеред поля. (*А. Камінчук*).

Річка синіє, зітхає, сміється. (*М. Рильський*).

Однорідні члени речення не залежать одне від одного, між собою вони рівноправні. Однорідні члени речення не утворюють словосполучення.

155. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення. На яке питання відповідає кожна група однорідних членів речення? Від якого слова в реченні ви поставили це питання?

Багатий пан запрошував до себе мудреця Григорія Сковороду. Філософ їхати не хотів, відмовлявся. Тоді пан сам приїхав і говорить:

— Слава, золото, багатство не дали спокою моїй душі. Моє серце не знає радості й щастя.

Сковорода приніс косу, граблі, вила, сокиру, поклав перед паном і каже:

— Праця — єдине джерело людської радості. Тільки зароблений у поті, у зусиллях, у праці кусень хліба лікує душевні й тілесні хвороби кожного з нас.

Народна творчість.

Укажіть речення з однорідними підметами, присудками, додатками, означеннями та обставинами.

Однорідні члени речення поєднуються за допомогою сполучників та інтонації переліку чи протиставлення або ж за допомогою тільки інтонації.

156. Прочитайте речення, дотримуючи інтонації переліку. Визначте однорідні члени речення.

1. Сплять берізки, клени і осики. Сплять тополі, верби й берестки. (*В. Сосюра*). 2. Я давно налитий тугою, журбою за калиною, тополею й вербою. (*П. Ярмоленко*). 3. І разом з квіткою, травинкою малою в моїй душі щось сходить і росте. (*Олександр Олесь*).

Які однорідні члени речення поєднані між собою за допомогою інтонації та сполучників? Які — за допомогою тільки інтонації?

157. Прочитайте речення, дотримуючи інтонації протиставлення. Визначте однорідні члени речення.

1. Ми хоч бідні, але чесні. (*М. Коцюбинський*). 2. Багатство не в майні, а в гідності. 3. Живи своїм розумом, та звіряйся з чужим. 4. Дивись не на чоловіка, а на його діло. (*Народна творчість*). 5. Не високо мудруй, але твердо держись. (*І. Франко*).

За допомогою яких сполучників поєднано однорідні члени речення?

158. **Перепишіть, уставте пропущені літери. Підкресліть у реченнях однорідні члени. Зверніть увагу на вживання розділових знаків.**

1. Вітер віє по долині, розх..ляє лист калині. (*Б. Грінченко*). 2. Шумлять сади в..шневі, яблуневі. (*О. Ющенко*). 3. Яблуні дихають цвітом росяно, ч..рвоно, біло. (*А. Малишко*). 4. З..леніють по садочку ч..решні та вишні. (*Т. Шевченко*). 5. На гілках ч..решні красуют..ся не ягоди, а цілі віночки. (*М. Стельмах*). 6. Сплять і лошата, і мальви, і корови, і бджоли, і оси. (*Л. Костенко*).

Прочитайте речення, в яких однорідні члени речення не з'єднані сполучниками.

Прочитайте речення, в яких однорідні члени речення з'єднані сполучниками *а*, *але*, *та* (у значенні *але*).

Прочитайте речення, в яких однорідні члени речення з'єднані повторюваними сполучниками.

Між однорідними членами речення ставимо кому:

- якщо вони не з'єднані сполучниками: *Прийде вечір зажурений, синій.* (*В. Сосюра*);
- якщо вони з'єднані сполучниками *а, але, та* (у значенні *але*): *Людина славна не словами, а ділами. Індик не співає, але багато думає.* (*Народна творчість*);
- якщо вони з'єднані повторюваними сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*: *Добрим паростам ти віддавай і любов, і увагу.* (*М. Рильський*). *Ми ціну знаємо і хліба, й солі.* (*М. Стельмах*).

Між однорідними членами речення не ставимо коми:

- якщо вони з'єднані неповторюваним сполучником *і* або *та* (у значенні *і*): *Учися чистоти і простоти.* (*М. Рильський*). *Наступав тихий та рожевий вечір.* (*Марко Вовчок*).

159. **Перепишіть речення. Однорідні члени речення підкресліть. Як вони з'єднані між собою? Поясніть уживання розділових знаків.**

1. Реве та стогне Дніпр широкий. (*Т. Шевченко*). 2. Дніпро клекоче, стогне, плаче. (*А. Метлинський*). 3. Синіли і ревіли темнокосі хвилі. (*М. Рильський*). 4. Після бурі шепче море тихе, лагідне, прозоре. (*А. Качан*). 5. Тече вода в синє море,

та не витікає. (*Т. Шевченко*). 6. Хвилюється море, шумить, не стихає. (*М. Луків*).

С. Васильківський. «Вітрильники на морі»

160. Перепишіть прислів'я, розставляючи пропущені коми. Однорідні члени речення підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.

1. На коні їде і коня шукає. 2. Біда і помучить і мудрості научить. 3. Їж мед але бережися жала. 4. Заблукав між хатою й коморою. 5. Наука в ліс не веде а з лісу виводить. 6. Слово вилетить горобцем а повернеться волом. 7. Вір своїм очам а не чужим речам. 8. Сушить не робота а турбота.

161. Перепишіть прислів'я, вставляючи сполучники. Розставте пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.

ЗРАЗОК *Годуй не пирогами, а ласкавими словами.*

1. Працюй плечима ... не очима. 2. Не кінь тягне воза ... овес. 3. Справжнім багатством є не гроші ... бережливість ... розум. 4. Лис може втратити зуби ... не апетит. 5. Лисиця спить ... курей бачить. 6. Топить не море ... калюжа.

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

162. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. У кожному реченні підкресліть усі члени речення.

1. Сади шумливі і духмяні холодна осінь роздягла. (*В. Сосюра*). 2. В'ються тумани пливуть над землею линуть в простори. (*Олександр Олесь*). 3. І даль і гай і темні кручі відбились в лагідній воді. (*Є. Маланюк*). 4. Рожі мальви і дзвіночки посаджу я в три рядочки. (*В. Лучук*). 5. Так чогось хочеться гарного в світі і для себе і для людей. (*М. Стельмах*).

Речення, в яких є однорідні члени речення, називаються ускладненими.

163. **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте речення, ускладнені однорідними членами речення. Однорідні члени речення підкресліть.**

Історія нашого народу велика героїчна. Він пройшов через величезні випробування тяжко жив і змагався. Проте він жив будував творив мислив боровся оборонявся будував фортеці й міста орав ниви. Він увійшов у сучасність одним із найчисленніших народів Європи.

Наш народ створив дивовижний світ пісень казок оповідань легенд. Він уже тисячі років складає вірші розказує собі й сусідам про своє минуле. Він зробив усе щоб ти мав свою землю місто село дім. Люби ж його! Він народив тебе батьків твоїх дідів та прадідів. Шануй його мову історію культуру.

За В. Шевчуком.

Узагальнювальні слова при однорідних членах речення

164. **Прочитайте діалог за особами. Продовжте речення двома-трьома вибраними з довідки однорідними членами.**

— Моє захоплення — квіти! Я так люблю їх доглядати!

— А мені якось більше подобається доглядати за плодовими деревами: яблунями, ... , ... , ...

— А от я щаслива, коли розцвітають мої улюблені квіти: троянди, ... , ... , ...

ДОВІДКА

Дерева: груші, сливи, абрикоси, вишні.
Квіти: півонії, жоржини, бузок, тюльпани.

У кожному реченні визначте слово із загальним значенням, що об'єднує перелічувані однорідні члени речення.

М. Приймаченко.
«Ваза з квітами»

При однорідних членах речення може бути узагальнювальне слово. Це слово — із загальним значенням щодо перелічуваних однорідних членів речення. Воно є їхньою об'єднувальною назвою.

Наприклад:

Біля хати ростуть квіти: мальви та жоржини. (*І. Складанний*). *Долівка була притрушена зіллям: осокою, м'ятою, любистком.* (*В. Степаненко*).

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, після нього ставимо двокрапку.

Наприклад:

Зібралася родина: мати, двоє синів, дві доньки. (*А. Пашкевич*). *Осінній сад роздав усе: і листя, і плоди.* (*О. Зорич*).

Узагальнювальним може бути словосполучення.

Наприклад:

На фотокартці було знято троє людей: молода жінка, чорнявий мужчина, хлопчик. (*І. Сенченко*). *Значні площі в Україні займають баштанні культури: гарбузи, кавуни, дині, кабачки, патисони.* (*З довідника*).

Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени, яких воно стосується.

165. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Увечері до хати посходилась сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра. (*С. Васильченко*). 2. Це були мої брати: Лаврін, Сергій, Василько й Іван. (*О. Довженко*). 3. У густому лісі посплітали свої віти різні дерева: дуби, берези, сосни, ялини, осика, вільха. (*О. Копиленко*). 4. У саду ясніли свіжі осінні квіти: айстри, палка́ красоля, гвоздики. (*С. Васильченко*). 5. Мальви такі розмаїті: білі, червоні, сині. (*О. Ющенко*).

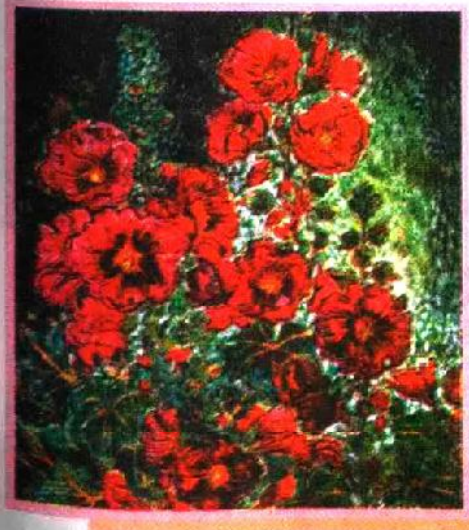

Г. Польовий.
«Мальви»

166. Перепишіть, уставте дібрані з довідки узагальнювальні слова. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Землею України течуть такі ... : Дніпро, Дунай, Дністер, Сіверський Донець. 2. Дніпро має такі ... : Прип'ять, Десну, Сулу, Псел, Ворсклу. 3. Південну частину земель України омивають ... : Чорне та Азовське. 4. Українські Карпати чарують красою своїх ... : Говерли, Чорногори, Петроса та інших.

ДОВІДКА

Моря. Вершин. Притоки. Ріки.

Узагальнювальне слово при однорідних членах речення вимовляємо з підвищеною інтонацією. Після узагальнювального слова робимо паузу. Однорідні члени речення після узагальнювального слова вимовляємо з інтонацією переліку.

Якщо між узагальнювальним словом і однорідними членами стоять інші члени речення, паузу робимо перед однорідними членами речення.

167. Складіть і запишіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах. У ролі узагальнювальних слів використайте слова: *трави*; *чудові*; *скрізь*. **Однорідні члени речення виберіть із довідки.**

ДОВІДКА

М'ята, материнка, любисток, деревій.
Запашні, красиві, цілющі.
У лузі, в лісі, на березі річки, на подвір'ї.

Поясніть уживання розділових знаків у записаних реченнях.

Згадайте, які лікарські рослини є у вашій домашній аптечці. Складіть усно опис тієї з них, що використовується найчастіше взимку.

М'ята перцева

168. **Подані слова згрупуйте за значенням. Дібравши з довідки узагальнювальні слова, побудуйте й запишіть речення з однорідними членами й узагальнювальними словами при них. Поясніть уживання розділових знаків.**

ЗРАЗОК *Нам відомі такі національні інструменти: кобза, бандура, скрипка, цимбали та бубон.*

Бандура, чайка, Тарас Шевченко, кобза, жайворонок, вишиванка, сопілка, скрипка, соловей, Леся Українка, свитка, лелека, цимбали, Іван Франко, плахта, шаровари, лебідь, бубон.

Цимбали

ДОВІДКА

Письменники.
Інструменти.
Птахи.
Вбрання.

169. **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова виділіть рамкою.**

ЗРАЗОК *У двір із картузиками в руках поспішають хлопчики: Сергійко, Іванко й Петрусь. (М. Стельмах).*

1. За новим столом сидять діти Оленка Світланка Василько. (*В. Полянецький*). 2. Ми ходили в поле зранку я Богданчик і Оксанка. (*М. Щербак*). 3. Діти кинулись один перед одним рвати чудові квіти рожеві гвоздички лілові дзвіночки. (*Н. Кобринська*). 4. Усміхнися всім навколо небу сонцю квітам людям. (*А. Костецький*). 5. На світі нас тримають слова «мама» «тато» «Україна». (*З журналу*).

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним ставимо тире.

Наприклад:

Дід, бабуся, тато, мама — вся родина засвітилась молодістю вдруге. (За П. Перебийносом).

Найчастіше в ролі узагальнювальних слів у таких реченнях виступають займенники *все*, *всі*.

Наприклад:

Карі очі, чорні брови — все в неї сміється. (П. Куліш).

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, його вимовляємо з пониженою інтонацією, а перед ним робимо паузу.

170. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Повітря, рослини, води — усі вславляють блакить. (*М. Зеров*). 2. Луки, гори, пишні сади — все зелене. (*О. Гончар*). 3. І степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось у якийсь чарівний тихий світ. (*І. Нечуй-Левицький*).

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

171. Перепишіть, уставте дібрані з довідки узагальнювальні словосполучення.

1. Калину, виноград, вишні — ... найчастіше зображує українська вишивка. 2. Ручку, олівці, фломастери, гумку, лінійку — ... повинен мати школяр. 3. Столи, стільці, дошка, стелажі — ... в нашому класі цього року новенькі.

ДОВІДКА

Таке приладдя. Всі меблі. Ці рослини.

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

172. Перепишіть, ставлячи, де потрібно, тире. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова при них виділіть рамкою.

1. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки все миготить у очах. (*Панас Мирний*). 2. І соняшники, і кукурудза, і криниця, і журавель, і трава на леваді, і сонце все вслухалося в свіжість. (*Т. Осьмачка*). 3. Земля України, і небо, і люди усе мені рідне. (*П. Воронько*).

173. **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.**

1. Серед українських козаків було чимало людей різних національностей німців французів італійців іспанців. (*З підручника*). 2. Баба Марина довгий свій вік трави сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт. (*С. Решетова*). 3. Ось на фото старенькім сім'я тато мама і крутолобе повнощоке хлоп'ятко. Це я. (*П. Перебийніс*). 4. Білу хату червону калину луги береги все у спадок мені заповідано з роду до роду. (*І. Бердник*).

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

174. **Перепишіть, відділяючи речення одне від одного та розставляючи пропущені розділові знаки.**

Батько оглядає воза все взяли картоплю цибулю огірки хліб казан велику дерев'яну миску відчиняються ворота ми їдемо прокидаюся на березі Десни пахне в'ялою травою квітами а на Десні краса лози висип кручі ліс все блищить і сяє на сонці

За О. Довженком.

ГОВОРІННЯ

Усний докладний переказ

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

175. **Прочитайте. Продовжте незакінчені речення дібраними з довідки однорідними членами.**

Ішов лісом чоловік, зустрів пана. Той питає:

— Чому такий сумний?

— Ходив роботи шукати, але не щастить мені, — відказує чоловік.

— Я тобі дам роботу. Сядь на пеньок і висиди ніч. Але не засни! Як задрімаєш, тобі не жити!

А той пан — то був чорт, що на людину обернувся. Чоловік сів на пеньок, а чорт дивиться, щоб він не заснув.

А спати хочеться! Голова тільки хляп — упала на груди. А чорт тут як тут.

— Спиш? — чоловіка питає.

— Думаю.

— Про що думаєш?

— Яких грибів у лісі більше: отруйних чи їстівних...

— А тобі як здається?

— Мені здається, отруйних більше...

— Побачимо, — каже чорт. І подався перевіряти.

Поки пан-чорт лісом бігав, чоловік поспав солодко. Під ранок прибігає чорт — захекався, аж язика висолопив, і каже чоловікові:

— Геть змучився! Які ж отруйні? Які їстівні?

— Дуже просто, — відповідає чоловік. — Отруйні гриби є такі: ... . У хвойному лісі ростуть такі їстівні гриби: ... .

— Та це ж ліс мішаний! — верещить чорт.

— То запам'ятай їстівні гриби мішаного лісу: ... .

— За науку дякую! — чорт говорить. — А що ти не заснув, то виграв. Ось тобі торбинка золота.

За народною казкою.

ДОВІДКА

Отруйні гриби: бліда поганка, сірий мухомор, червоний мухомор, пантерний мухомор, несправжні опеньки.

Їстівні гриби мішаного лісу: підосичники, сироїжки зелені, сироїжки червоні, лисички, вовнянки.

Їстівні гриби хвойного лісу: білі гриби (боровики), маслюки, рижики, сморжі, зморшки.

Їстівні гриби листяного лісу: опеньки, підберезники, грузді, трюфелі.

- Визначте тему й головну думку казки. Доберіть заголовок.
- За колективно складеним планом усно перекажіть казку за особами.

ПИСЬМО Письмовий докладний переказ

176. **Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. За колективно складеним планом напишіть переказ тексту. Використайте в ньому речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.**

Що треба знати про гриби

До їстівних належать такі гриби: лисички, вовнянки, сироїжки. Найціннішим із поширених грибів є білий. Добрими, але менш цінними є підберезник та підосичник.

Згубними для життя людини є гриби отруйні: бліда поганка, несправжній опеньок, мухомор. Незнайомого гриба не можна торкатися. Він не повинен потрапити до кошика грибника навіть випадково. Єдиний отруйний гриб може призвести до великої біди: тяжкого захворювання або смерті.

Гриби збирають скрізь: у лісі, в полі. Шампіньйони, порхавки — такі польові гриби смачні й корисні.

З журналу.

Поясніть уживання двокрапки і тире в реченнях із узагальнювальними словами при однорідних членах речення.

§ 10. Звертання

177. Роздивіться малюнки і прочитайте речення. Визначте слова, що називають того, до кого звертаються.

— Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві й усім сусідам, що їдуть татари.

— Дівчино! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю,тільки ти нам скажи, де тут село? Проведи нас цим лісом, бо ми дороги не знаємо.

— Я далі не піду. Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете звідсіля.

За Б. Грінченком.

Звертання — це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються (*адресата мовлення*).

Звертання може стояти на початку, у середині або в кінці речення: *Сину, не забудь, як пахне м'ята і з якого боку хати сходить*

сонце. (В. Кузьменко-Волошина). Заспівай мені, матусю, заспівай! (П. Біливода). Уставай скоріш, земляче! (М. Стельмах).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка.

Коли звертання стоїть на початку речення, його вимовляємо з окличною інтонацією. Якщо звертання стоїть у кінці речення, оклична інтонація послаблюється. У середині речення звертання вимовляємо низьким тоном і в прискореному темпі, виділяємо паузами.

178. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте в реченнях звертання, зверніть увагу на його місце в кожному реченні. Поясніть розділові знаки.

1. Україно, ти для мене диво. (*В. Симоненко*). 2. Ти стоїш на узбіччі дороги, калино. (*Є. Гуцало*). 3. Чом ти зажурився, чоловіче? (*І. Яворський*). 4. Над тобою, бандуристе, небо чисте. Пригорни сестру-бандуру, бандуристе! (*П. Перебийніс*).

Якою частиною мови виражене звертання?

Звертання до відсутніх людей, до предметів і явищ називають риторичним звертанням. Воно вживається, щоб привернути до них увагу, виявити своє ставлення.

Наприклад:

Чи я до тебе, Україно, приб'юсь, мов крапля у Дніпро? (М. Стельмах). Шевченку! Відгук дум твоїх чи чуєш ти у нашім слові? (М. Рильський). Тож стережися і шануйся, пісне, щоб правдою неправду не назвати! (М. Луків).

179. Прочитайте речення, визначте в кожному з них звертання. Які звертання є риторичними? Свою думку доведіть. Укажіть риторичні звертання в реченнях, поданих у попередній вправі.

1. Мій синку, ти би менш балакав, сам над собою менше плакав! (*І. Франко*). 2. Прекрасні квіти пести, охороняй, юначе! (*І. Драч*). 3. Цвітіть, сади! Лани, ростіть! (*М. Рильський*). 4. Небо, небонько, мерщій посилай на нас дощі! (*О. Орач*).

180. Виразно прочитайте Державний Гімн України, текст якого вміщено на початку підручника. Укажіть у його тексті звертання, поясніть їхню роль.

Якщо звертання стоїть у середині речення, то з обох боків його виділяємо комами.

Якщо звертання стоїть на початку речення і його вимовляємо з окличною інтонацією, після нього ставимо знак оклику. Тоді наступне слово пишемо з великої літери. Якщо звертання стоїть у кінці речення, перед ним ставимо кому, а після нього — або знак оклику, або знак питання, або крапку залежно від інтонації.

Схематично це можна зобразити так:

_____, ЗВ, _____.	*Дай, бабусю, поцілую сивину твого волосся.* (*А. Костецький*).
ЗВ! _____.	*Бабусенько! Скажи мені, де я?* (*Т. Шевченко*).
ЗВ, _____.	*Мамо, вечір догоря.* (*Б. Олійник*).
_____, ЗВ.	*Доброго вечора, мамо. Доброго вечора, тату.* (*Д. Чередниченко*).
_____, ЗВ!(?)	*Як тихо і затишно в хаті, матусю!* (*В. Кузьменко*).

181. Перепишіть. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Мамо, чого зажурились? (*Д. Луценко*). 2. Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? (*М. Стельмах*). 3. Уявляєш собі, Женю, як у мене на серці? (*О. Гончар*). 4. Спасибі, братику, за добрес слівце. Як не кохать тебе за це? (*Л. Глібов*).

Звертання бувають непоширені (при таких немає залежних слів) та поширені (залежні слова при них є).

Наприклад:

Подай, брате, руку! (*Б. Лепкий*). *Спасибі же тобі, мій брате, за щирий, любий твій привіт!* (*І. Франко*).

Найчастіше звертання поширюються означеннями.

Звертання можуть бути однорідними.

Наприклад:

Добридень вам, дідусю та бабусю! (*П. Перебийніс*). *Я розумію вас, звірята і рослини.* (*Б.-І. Антонич*).

Трапляються речення з повторюваними звертаннями.

Наприклад:

Лебедю, лебедю! Ти повертаєш додому на тихії води, на зорі Вкраїни ясні... Дубе! Дубе! Хто тобі дав сили встояти проти вітрів і злив? (*Л. Забашта*).

Повторювані або однорідні звертання між собою розділяємо комою або знаком оклику.

182. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте непоширені та поширені звертання.

1. Повій, вітре тихесенький, з-за синього моря та принеси в Україну козацькую волю! (*О. Кониський*). 2. Мир і любов, Україно, неси, сяй для планети, як сонце краси. (*І. Гончар*). 3. Вкраїно дорога, я із твоїх долонь зійшла у білий світ. (*Л. Забашта*). 4. Вечірнє сонце, дякую за день! (*Л. Костенко*). 5. Сонце! Я тобі вдячний. (*М. Коцюбинський*).

183. Перепишіть спочатку речення з непоширеними звертаннями, потім — із поширеними. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Мово моя колоскова, житимем вічно з тобою. (*В. Грінчак*). 2. Я тобі призначаю побачення, брате, біля нашої хати. (*П. Біливода*). 3. Не стелись, барвінку, не стелись низенько. (*В. Сосюра*). 4. Ви не кваптесь цвісти, півонії! (*Л. Федорук*). 5. Як зріднився я з тобою, як ти горнешся до мене, тихий часе надвечірній! (*М. Рильський*).

184. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова та словосполучення виступали б у ролі звертань. Укажіть звертання поширені й непоширені.

Україна; рідна земля; ровесник; вулиці мого дитинства; друзі.

Поясніть, чи можна вважати всі ці звертання риторичними.

185. Перепишіть, подані в дужках іменники поставте у формі кличного відмінка. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Ой чого ти, (дуб), на яр похилився? Молодий (козак), чого зажурився? 2. Чи був ти, (орел), в моїй стороні? Чи журиться матінка там по мені? (*Народна творчість*). 3. Прийми, (матуся), слово подяки від дитини за нашу мову, за мову України. (*Л. Полтава*). 4. Я думкою лину, мій (батько), до тебе! (*В. Куликов*). 5. Добридень тобі, (Україна) моя! (*П. Тичина*).

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Які з ужитих у реченнях звертань є риторичними?

186. **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Зоре моя вечірняя зійди над горою 2. Вітре буйний вітре буйний Ти з морем говориш (*Т. Шевченко*). 3. Заграй сивий Дніпре вітрами подми (*А. Малишко*). 4. Кораблі Шикуйтесь до походу (*В. Симоненко*). 5. Куди пливеш мелодіє (*М. Бажан*). 6. Не хилися явороньку Ти ще зелененький Не журися козаченьку Ти ще молоденький (*Народна творчість*).

Визначте види речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

187. **Поясніть, за якої ситуації спілкування можна використати кожне подане звертання.**

Галю, Галиночко, Галочко, Галино Петрівно, високошановна Галино Петрівно, дорога наша Галино Петрівно, тітонько Галино, пані Галино, пані Галино Коваленко, колего Коваленко, громадянко Коваленко.

188. **Прочитайте звертання. Які з них є доречними у спілкуванні в офіційній ситуації? Які можна використати, спілкуючись у ситуації неофіційній? Кого з можливих адресатів може називати кожне з поданих звертань?**

Хлопці й дівчата (хлопчики й дівчатка)! Шановні школярі (учні)! Дорогі друзі! Громадо! Люди добрі! Шановна пані (добродійко)! Панно! Пане (добродію)! Панове! Друже! Люба матусю! Юначе (хлопчику)! Дівчино (дівчинко)!

Шановна! Шановний! Пане регулювальнику! Пані продавець! Громадяни!

189. Складіть перші репліки діалогів, можливих у запропонованих ситуаціях спілкування. У складених репліках обов'язково використайте доречні звертання.

- Ви зустрілися з директором школи під час прогулянки в парку;
- розшукуючи товариша, ви зайшли до п'ятого класу сусідньої школи, серед учнів якого у вас немає знайомих;
- ви прийшли до магазину канцприладдя, щоб придбати зошити й кулькову ручку;
- ви звертаєтеся до перехожого на вулиці, щоб з'ясувати, котра́ година;
- ви звертаєтеся до учасників урочистих зборів (людей різного віку) із святковим привітанням;
- ви берете участь у шкільному конкурсі знавців рідної мови й виступаєте перед журі та однокласниками.

190. Зверніться до названого адресата мовлення в наведених ситуаціях. Не забувайте, що звертання передає ваше ставлення до співрозмовника, впливає на його і ваш настрій.

- Меншої сестрички з проханням полити квіти;
- матері з обіцянкою навести лад на своєму робочому столі без її участі;
- старшого брата з проханням навчити вас лагодити електровимикач (праску, телевізор);
- класного керівника з проханням організувати для учнів екскурсію до Канева (Львова, Харкова).
- однокласника з вимогою повернути м'яч, що він узяв у вас минулого тижня.

Складіть і розіграйте в парах діалоги, можливі в названих ситуаціях спілкування.

§ 11. Вставні слова та сполучення слів

191. Прочитайте діалог за особами. Чи повністю впевнений у тому, що він говорить, перший співрозмовник? За допомогою яких слів він підкреслює свою невпевненість? Наскільки переконаний у власній правоті другий співрозмовник? За допомогою яких слів він це увиразнює?

— Можливо, завтра не варто вирушати в похід... Здається, буде злива... Краще, мабуть, відкласти на наступний тиждень.

— Ну що ти! Завтра дощу не буде! За повідомленням метеоцентру, ніякого дощу не передбачено. Буде, звісно, прохолодно, зате не буде вітру. Для походу така погода, безперечно, найкраща!

За допомогою якого словосполучення вказано на джерело повідомлення?

Вставними називаються слова або сполучення слів, за допомогою яких той, хто говорить (мовець), висловлює ставлення до того, що він повідомляє.

ВСТАВНІ СЛОВА МОЖУТЬ УКАЗУВАТИ НА:	
Невпевненість	*Може, може бути, мабуть, можливо, здається, очевидно*
Упевненість	*Звичайно, безперечно, без сумніву, правда, безумовно, справді, певна річ*
Джерело повідомлення	*По-моєму, як мені здається, кажуть, на думку ... , за теорією ... , за свідченням ... , як відомо, як зазначено у ... , за повідомленням ...*
Ставлення до висловлюваного	*На щастя, на жаль, на диво, на сором, як навмисне, дивна річ*
Оцінку повідомлюваного як звичайного	*Було, бувало, як завжди, як водиться*

ВСТАВНІ СЛОВА МОЖУТЬ УКАЗУВАТИ НА:	
Порядок викладу думок	*По-перше, по-друге, нарешті, отже, таким чином, значить, виявляється, виходить*
Ввічливість	*Будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте*
Привернення уваги	*Уявіть собі, зрозумійте, зверніть увагу, вірите, знаєте, між нами кажучи*

Вставні слова та сполучення слів вимовляємо прискорено, зниженим голосом і відділяємо від інших слів у реченні паузами.

192. Використовуючи таблицю, усно складіть по одному реченню зі вставними словами, які виражають:

- упевненість мовця у висловлюваному;
- ставлення до висловлюваного;
- оцінку повідомлюваного як звичайного;
- увічливість.

193. Прочитайте речення. Визначте в них вставні слова та сполучення слів. На що вказує або що виражає кожне з них? Готуючись до відповіді, зверніться до поданої вище таблиці.

1. Можливо, вдома дощик не вщухає. (*Д. Луценко*). 2. Кажуть, дощ завжди щастя приносить. (*Г. Коваль*). 3. Погода, на щастя, була хмарна, і вони не зазнали спеки. (*П. Куліш*). 4. Буває, в дорозі десь трапиться чиста криниця. (*Д. Луценко*). 5. Та, дивна річ, ішов спокійно люд. Он хтось зустрів знайомого, мабуть. (*Б. Олійник*). 6. Не жартуй наді мною, будь ласка. (*В. Симоненко*). 7. Ти, звісно, посмійся. Це, звісно, корисно. (*С. Йовенко*).

Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

Складіть кілька речень за фотографією, використайте вставні слова.

«Веселі канікули»

Вставні слова та сполучення слів на письмі виділяємо комами. Схематично це можна зобразити так:

ВС, _____.

На щастя, зуби перестали боліти. (Є. Гуцало).

_____, ВС.(!?)

Не жахайтесь моєї мови, будь ласка. (М. Семенко).

_____, ВС, _____.

Мова моя була, напевне, щиросердою. (М. Стельмах).

194. Перепишіть. Доповніть речення дібраними з довідки вставними словами та сполученнями слів.

1. ... , я не бував у Львові, палкої не складав йому любові. (*І. Шишов*). 2. Ти привези мені, ... , пшеничну зірочку з небес. (*П. Перебийніс*). 3. Там, ... , з гір усю країну видко. (*Леся Українка*). 4. Велика частина території України належить до **сейсмічно** небезпечної, ... , ця обставина має постійно враховуватися при плануванні будівництва. (*З підручника*).

ДОВІДКА

Отже. Будь ласка. На жаль. Кажуть.

- Значення виділеного слова з'ясуйте за словничком.
- Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.

195. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вставні слова та сполучення слів. Що виражає або на що вказує кожне з них?

1. До словечка до слів'ятка притулися Може так хоч мови рідної навчишся (*М. Тимчак*). 2. Так мені бува не вистачає гордої тієї прямоти (*П. Перебийніс*). 3. Спиніться Будь ласка спиніться Навколо будь ласка скоріш подивіться (*А. Костецький*). 4. Кожній людині личить усмішка та мабуть

найбільше дівчатам (*О. Гончар*). 5. У вас пробачте, як тепер живеться (*Б. Олійник*). 6. Світ на щастя зачарований піснею (*В. Крищенко*).

196. **Перепишіть, уставте дібрані з довідки вставні слова чи сполучення слів. Поставте потрібні розділові знаки.**

Як писати лист

... лист — це не просто папір, чорнило та конверт. Це зміст і стиль. ... написане пером не виволочиш і волом.

Братися за написання листа в поганому настрої ... не слід. ... ніколи не надсилайте листа одразу. Перечитайте його наступного дня ... доведеться переписати заново.

Адресу на конверті ... потрібно писати точно й охайно. На конверті треба вказати зворотну адресу. ... вона може знадобитись адресатові для відповіді. ... лист мусить повернутися назад, якщо з якоїсь причини не знайде адресата.

Писати й підписуватись ... треба розбірливо.

З журналу.

ДОВІДКА

Як відомо. Більше того. Можливо. Безперечно. Справді. По-перше. Безумовно. По-друге. Кажуть.

Розкажіть про ваше особисте листування. Що вам більше подобається: писати листи чи отримувати їх?

Речення, у яких наявні звертання чи вставні слова, називаються ускладненими.

Звертання та вставні слова не є членами речення.

197. **Перепишіть речення, підкресліть у них члени речення.**

1. Скоро, може, побачу я степ той широкий. (*Б. Грінченко*). 2. Мамо, ви чуєте? Вітер з долини цілує червоне серце калини. (*А. Малишко*). 3. Швидко, швидко ми побачимось, рідна матінко моя. (*Олександр Олесь*). 4. Пусти мене, мій батеньку, на гори. (*Леся Українка*). 5. Здавалось, світ увесь заснув! (*П. Тичина*). 6. Дзвени, предковічна бандуро моя! Підспівують струнам гаї і поля. (*А. Наталенко*).

- Визначте речення, ускладнені звертаннями та вставними словами.
- Укажіть односкладні речення.

198. Прочитайте. Визначте, у яких реченнях виділені слова є вставними, в яких — ні. Поясніть, як ви це з'ясували.

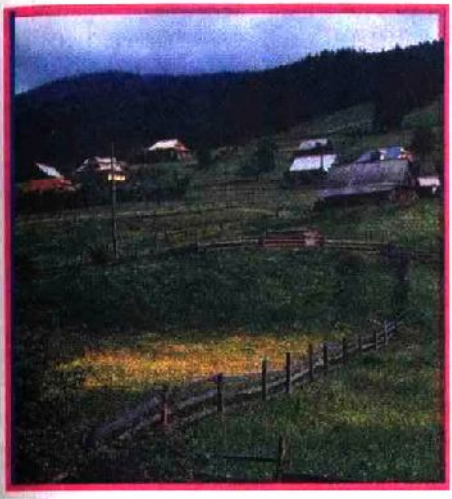

1. А хлібам колосистим, **здається**, немає кінця. (*Д. Луценко*). 2. Серпневі ночі пахнуть кавунами, а повний місяць динею **здається**. (*Г. Коваль*). 3. То невже ти ще досі не знаєш, що любов **може** гори звернуть? (*Б. Грінченко*). 4. Так, **може**, нарікань на долю вже доволі? Для праці й боротьби настала знов пора. (*Л. Воловець*). 5. Я не гірший від інших, **на щастя**, і від інших не кращий, на жаль (*В. Забаштанський*). 6. **На щастя** і печаль я маю право. (*Л. Горлач*).

199. Прочитайте. Які з ужитих у реченнях слів можуть виступати в ролі вставних? Усно складіть із такими вставними словами речення.

1. День був на диво теплий. (*І. Сенченко*). 2. Таке буває на землі з людиною нечасто. (*П. Перебийніс*). 3. Вулиця наша спра́вді вузенька. (*М. Стельмах*).

200. У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір поданих речень.

1. Визначте вид речення за метою висловлювання.
2. Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
3. Визначте граматичну основу (головні члени).
4. Визначте, якими частинами мови є головні члени речення.
5. З'ясуйте, двоскладне речення чи односкладне.
6. З'ясуйте, непоширене речення чи поширене.
7. Визначте другорядні члени речення (якщо є).
8. З'ясуйте, чи ускладнене речення однорідними членами. Назвіть їх (якщо є).
9. З'ясуйте, чи ускладнене речення звертанням або вставним словом. Назвіть їх (якщо є).

1. Звикли до правди мої вуста. (*Л. Костенко*). 2. Вічно будуть в світі і відданість, і віра, і любов. (*С. Тельнюк*). 3. Тату, наш лелека прилетів! 4. Мамо, чуєш мову солов'їну? (*О. Лупій*).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Рідна Україно, ти мене до серця пригорни! (*П. Перебийніс*).

Речення спонукальне, окличне. Граматична основа речення складається з підмета *ти*, вираженого займенником, та присудка *пригорни*, вираженого дієсловом. Речення має два головні члени, отже, воно двоскладне. У складі речення є другорядні члени речення — додатки. Додаток *мене* залежить від присудка і відповідає на питання *кого?*. Додаток *до серця* теж залежить від присудка і відповідає на питання *до чого?*. Речення ускладнене поширеним звертанням *рідна Україно*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Рідна Україно, ти мене до серця пригорни!

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Чим може бути ускладнене речення?**
- **Які члени речення називаються однорідними?**
- **Як поєднуються між собою однорідні члени речення?**
- **З якою інтонацією вимовляємо речення з однорідними членами речення? Наведіть приклади.**
- **Які розділові знаки ставимо між однорідними членами речення?**
- **Що називається звертанням?**
- **Які бувають звертання за будовою?**
- **Як інтонуємо речення зі звертаннями? Наведіть приклади.**
- **Які розділові знаки ставимо при звертаннях?**
- **Якими частинами мови найчастіше виражені звертання?**
- **У формі якого відмінка ставимо іменники, якщо вони виражають звертання?**
- **Які слова називаються вставними?**
- **Яка роль вставних слів і сполук слів у мовленні? На що вони можуть указувати?**
- **Як інтонуємо речення зі вставними словами?**
- **Які розділові знаки ставимо при вставних словах?**
- **Чи є звертання і вставні слова членами речення?**

201. Прочитайте вірш за особами. Визначте звертання. Поясніть, за яких обставин люди спілкуються письмово. Яка роль звертання у листах?

Хлопчик з Грузії, Захарія,
У листі писав: «Панасе,
Приїзди-бо на канікули,
Влітку хороше у нас!»
А Панас його запрошує,
З України шле листи:
«Дуже я тобі радітиму,
генацвале*, приїзди!»

Сталось так: як до Захарії
В гості вирушив Панас,
А дружок його із Грузії —
До Панаса, на Донбас.
На станції зустрілись поїзди.
— Захаріє!
— Панасе!
— Ти куди?
— До тебе їхав, друже мій Панас.
Тепер поїдем в Грузію до нас!
А друг йому:
— Товаришу, стривай!
Спочатку ти до мене завітай.
Тим часом вдаль помчали поїзди.
— Куди ж тепер поїдемо, куди?

За Б. Чалим.

**Генацва́ле* — грузинською мовою *друг*.

202. Прочитайте лист. Укажіть у його тексті звертання та слова ввічливості. Чи може обійтися без них листування?

Люба бабусю Тетяно!

Як Вам живеться? Як Вам, рідна наша, здоровиться?

Ми всі здорові. Тато одержав на роботі премію. За неї ми вирішили купити Оленці комп'ютер. Вона вже в сьомому

класі, тож пора навчатися комп'ютерної грамоти. Сподіваємося, вона й мене навчить. Адже володіння комп'ютером сьогодні необхідне.

Мама готується до відпустки, яка цього року припала на зиму. Хоче поїхати в село до бабусі Орисі. Якщо вийде, то й ми з татом і Оленкою на якийсь тиждень до неї приїдемо. А до Вас, бабусю Тетяно, усією родиною приїдемо влітку.

Учора в нас дощило. Ми знаємо, що на дощ Ваша хвороба загострюється. Коли Вас востаннє оглядав лікар? Які ліки було Вам прописано? Обов'язково нам напишіть. Будь-які медикаменти негайно надішлемо.

Не хворійте, бабусю, будь ласка. До побачення.

10. 11. 2005 р. Ваша онука Оля.

Чому, на вашу думку, займенник *Ви* пишемо в листах з великої літери?

Листування — один із видів письмового спілкування.

Лист — це писаний текст, метою якого є повідомлення про щось адресата.

Листи бувають *ділові* (службові) та *особисті* (приватні).

Ділове листування відбувається між установами або працівником та установою. Особисті листи — це листи до рідної та близької людини, до друга чи знайомого, улюбленого письменника чи актора.

В особистому листуванні існують певні традиції. Розпочинають лист звертанням. Через звертання, як правило, висловлюють ставлення до адресата (повагу, любов, ніжність). Чемна людина завжди поцікавиться життям адресата — його здоров'ям, успіхами. Далі йде виклад того, про що хочуть сповістити. Вихована людина ніколи не нав'язує своїх думок, тому використовує вставні слова та сполучення слів (*на мою думку, здається, як на мене* тощо). Закінчують приватний лист побажаннями та прощанням. Підпис є обов'язковим. Ознакою культури є зазначення дати написання листа.

203. Прочитайте звертання, які найчастіше вживаються в особистому листуванні. Які почуття до адресата увиразнює кожне з них?

Люба сестро! Дорогий брате! Бабусенько! Дідусю! Дорогий друже! Мої дорогі! Мої найдорожчі! Родино моя!

204. Прочитайте загальновживані побажання. Чому в особистому листуванні вони є обов'язковими?

Щасти Вам! На все добре! Зичу здоров'я! Бажаю Вам добре провести свята! Бажаю Вам успіхів! У добру годину! З Богом!

205. Напишіть лист до одного з адресатів:

- матері, яка затрималась у відрядженні;
- дідуся, який перебуває на лікуванні в санаторії;
- старшої сестри, яка навчається в іншому місті;
- старшого брата, який служить у війську.

206. Напишіть листа одному з адресатів, що вказані нижче. Своє ставлення до адресата увиразніть за допомогою звертання. Не забудьте про використання вставних слів і словосполучень.

- Улюбленому кіноакторові (музикантові, співакові);
- відомому спортсменові;
- ведучому популярної телевізійної програми;
- найкращому другові.

207. За поданим зразком напишіть на конверті власну адресу.

ГОВОРІННЯ Усний докладний переказ із завданням

208. Прочитайте казку, відгадайте загадки.

Жив колись чоловік. Мав він діточок, як у решеті дірочок, і всі сини. Коли підросли, кожен навчився ремесла. Був коваль, столяр, швець, кравець... А для найменшого ремесла не вистачило.

— То я буду царем, — вирішив він.

Вирушив хлопець шукати держави, де треба царя. Ходить і розпитує: «Вам цар потрібний?» Аж поки в одній країні не кинули його за ґрати.

Аж тут країну взяли в облогу песиголовці. І листа надіслали. У тому листі три загадки і сказано: якщо за три дні не буде їх відгадано, песиголовці державу знищать.

А загадки були такі: «Між двома осоками б'ються брати язиками»; «Мати сина породила, а син — матір»; «Що старше за розум?».

Думав цар, думали міністри — не вгадали. Згадали про хлопця у в'язниці, наказали привести. Той загадки відгадав.

Послали песиголовцям листа. Ті злякалися мудрого парубка і втекли. Прогнали люди старого царя, а новим свого рятівника наставили.

За народною казкою.

Складіть план тексту казки. Усно перекажіть казку за планом, уведіть самостійно складені тексти двох листів, про які в ній ідеться.

§ 12. Складне речення

209. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. У яких реченнях є дві і більше граматичні основи?

1. Сонце привітно світило і гріло. (*Панас Мирний*). 2. Сонце золоту пряжу пряло на Дніпрі, а в степу білими, як молоко, гречками меди пахли. (*Г. Косинка*). 3. Іду шляхом, сонце сяє, вітер з травами говорить. (*Я. Щоголів*). 4. Заховалось за горами сонечко, з гір повіяло холодом, вогкістю; сиві хмари на небо насунули. (*Леся Українка*).

За будовою речення бувають прості та складні.

Прості речення мають одну граматичну основу.

Наприклад:

Гори мовчать над Дніпром. (В. Сосюра). Дарує природа чудову погоду. (П. Перебийніс).

Складне речення — це речення, що має дві чи більше граматичні основи, тобто складається з двох або кількох простих речень.

Наприклад:

Верба схилилась над водою, їй сонце коси золотить. (Ю. Кравченко). Мати мені показала, як плаче од радості дерево, коли приходить весна. (М. Стельмах).

Прості речення у складному об'єднані між собою за змістом та за інтонацією.

Між простими реченнями у складному робимо невелику паузу. У кінці кожного простого речення, крім останнього, інтонацію підвищуємо. У кінці складного речення інтонацію понижуємо.

Частини складного речення можна поєднувати сполучниками *і, та, але, а, щоб, бо, тому що* або сполучними словами *який, що, коли, де*. Наприклад: *Мати сіяла сон під моїм під вікном, а зійшов соняшник. (Б. Олійник). Всюди усміхаються мені соняхи далекого дитинства, що садила мама при вікні. (В. Олешко). Природа відкриває нам долоні, щоб ми могли лицем у них сховатись. (Я. Дмитрів).*

Частини складного речення можуть поєднуватися між собою лише інтонацією, без сполучників.

210. Прочитайте. Визначте прості та складні речення. Свою думку доведіть. Складні речення перепишіть, підкресліть граматичні основи.

1. Літо на зиму працює. 2. Зима спитає, де ти влітку був. 3. Лінивий двічі робить, а скупий двічі платить. 4. У лінивого піч до спини пристала. 5. Життя навчає, труд єднає. 6. Бур'яни посівам заважають, лінощі людину збивають. 7. Батько хай іде орать, бо його коні знають, а я піду гулять, бо мене гості чекають. 8. Ледар на все не має часу. 9. Для того є муха на світі, щоб ледарі вдень не спали. 10. Б'ють не лежачого, а ледачого.

Народна творчість.

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

Частини яких виписаних вами складних речень поєднані між собою сполучниками або сполучними словами? У яких складних реченнях частини поєднано без сполучників?

На письмі між простими реченнями у складному ставимо кому.

Наприклад:

Колишуться смереки, гойдається сосна. (Д. Загул).

Кому ставимо і тоді, коли прості речення у складному з'єднуються сполучниками або сполучними словами.

Наприклад:

Сад мовчить і чекає, коли журавлі прилетять на Вкраїну. (В. Сосюра). Затих зелений сад, і з листом лист не грає. (М. Філянський).

211. Перепишіть речення, підкресліть граматичні основи. Поясніть уживання ком.

1. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. (*Т. Шевченко*). 2. Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай. (*В. Самійленко*). 3. До сходу сонця вітер спить, а на траві роса тремтить. (*А. Качан*). 4. І ріки заливали береги, бо клекотіли грози навкруги. (*М. Рильський*). 5. Дідусь широко відчиняє ворота, і я виїжджаю з подвір'я. (*М. Стельмах*).

Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

212. Перепишіть, розставляючи коми. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Ласкавий погляд веселить серце добра новина підкріплює тіло. 2. Мозок розумного знання здобуває і вухо мудрого шукає науки. 3. Кожна праця приносить користь а пуста балаканина призводить до голоду. 4. Лукавий чоловік сіє незгоду а донощик приятелів сварить. 5. Слухай батька бо він породив тебе не зневажай матері коли вона старенька.

З Біблії.

213. Користуючись довідкою, продовжте і запишіть прислів'я. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Поясніть уживання розділових знаків у складних реченнях.

1. Тоді дорога успішна, як ... . 2. Красно говорить приятель, а ... . 3. Сказане слово — срібло, а ... . 4. У лісі

вовки виють, а ... . 5. І комар кобилу загризе, коли ... . 6. Зайця ноги носять, ... 7. Це буде тоді, як ... . 8. Знає кіт, чиє ... . 9. Бережи вуха, бо ... .

Народна творчість.

ДОВІДКА

5 у курки зуби виростуть. 3 мовчання — золото. 9. відкусить муха.
4 на печі страшно. 1 розмова потішна. 2 правду каже неприятель.
7 вовк поможе. 6 вовка зуби годують. 8. він сало з'їв.

214. Подані прості речення об'єднайте в складні (за допомогою сполучників або без них). Утворені речення запишіть, поясніть уживання ком.

1. Землю закутав білий сніг. На ньому виразно чорніють тіні дерев.

2. Мороз скував Дніпро кригою. Глибоко під нею зеленіє вода.

3. Перехожі кутаються в теплі пальта. Холодний вітер змушує їх прискорювати ходу.

***П. Кравчик.* «Зима на Поділлі»**

215. У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір поданих складних речень.

1. Визначте вид речення за метою висловлювання.
2. Визначте вид речення за емоційним забарвленням.

3. Укажіть прості речення у складному. Визначте граматичні основи кожного простого речення у складі складного.

4. З'ясуйте, якими частинами мови виражені головні члени речення.

5. Визначте другорядні члени в кожній частині складного речення.

1. Пісня до правди доводить, а правда до пісні горнеться. (*Народна творчість*). 2. Я знаю, що жайвір співає завжди у щасливому небі. (*П. Перебийніс*). 3. Як людина співає, журба в неї минає. (*Народна творчість*). 4. Вилив душу в пісні український народ, і живе мій народ у співучому слові! (*В. Василашко*). 5. І поки слово житиме в мені, тобі я даруватиму пісні, мій краю рідний. (*В. Мозговий*).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Я іду у парку золотому, і прощально листя шелестить.
(*В. Сосюра*).

Речення розповідне, неокличне, складається з двох простих речень. У першому реченні граматична основа *я іду*; у другому — *листя шелестить*. Підмет у першому реченні виражений займенником, присудок — дієсловом. У другому реченні підмет виражений іменником, присудок — дієсловом. В обох простих реченнях є другорядні члени речення: у першому — обставина *у парку* та означення *золотому*, у другому — обставина *прощально*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Я іду у парку золотому, і прощально листя шелестить.
Речення розпов., неоклич., складне.

216. **Зробіть письмовий синтаксичний розбір поданих речень.**

1. Ми знаєм, що у нóчі зорепадні сріблом і злотом повняться криниці. (*Т. Швець*). 2. Бережім криницю від багнюки, щоб коло нас не повзали гадюки. (*В. Грінчак*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Які речення називаються складними?**
- **Скільки простих речень може бути у складному реченні? Наведіть приклади.**
- **Як поєднуються прості речення у складному?**
- **Як інтонуємо складні речення?**
- **Якими сполучниками та якими сполучними словами можуть з'єднуватися прості речення у складному?**
- **Які розділові знаки ставимо між частинами складного речення?**

§ 13. Пряма мова

217. Прочитайте вірш Д. Білоуса. Які слова вказують, хто з ким спілкувався? Як автор переказує своє запитання до співрозмовників і їхню відповідь — дослівно чи зі змінами?

Я всіх питав із щирою душею:
«Яку ви любите найбільше мову?»
І всі відповідали: «Ту, що нею
Співала рідна мати колискову».

Прямою мовою називається висловлювання якоїсь особи, передане дослівно, без змін.

Пряму мову супроводжують слова автора, які вказують, кому вона належить.

Наприклад:

А мати вийшла на поріг і мовила: «Вертайся, сину!» (О. Рубан).

«Добривечір вам, люди добрі!» — промовив чоловік. (І. Нечуй-Левицький).

Пряму мову вимовляємо підвищеним тоном, слова автора — зниженим і дещо прискорено. Вимовляючи пряму мову, намагаємося передати особливості мовлення того, кому належать ці слова.

218. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте пряму мову та слова автора.

1. Дід казав: «Бережися ганьби! Ми козацького чесного роду». (*С. Литвин*). 2. «Земле мила, чи даси мені крила?» — питаю. (*Л. Прачева*).

Зверніть увагу на вживання розділових знаків при прямій мові.

Пряму мову записуємо з великої літери й беремо з обох боків у лапки. У кінці прямої мови перед лапками ставимо знак оклику або знак питання, крапку чи кому ставимо після лапок.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо двокрапку.

С а: «П м».

Проводжає сина мати і шепоче: «Мужній будь». (В. Сосюра).

С а: «П м!»

Шепочу я устами любові: «Матусю, скажи мені слово!» (П. Перебийніс).

С а: «П м?»

Вовк у лося запитав: «Ти чому рогатий став?» (Є. Гуцало).

Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, після неї ставимо кому або знак питання, чи знак оклику, а після них — тире. Слова автора після прямої мови записуємо з малої літери.

«П м», – с а.

«Добрий ранок, непосидо», — посміхається мати. (М. Стельмах).

«П м!» – с а.

«За спання не придбаєш коня!» — примовляла й будила нас мати. (В. Грінчак).

«П м?» – с а.

«Чому ж ти не спиш, доню?» — питає мати. (М. Коцюбинський).

219. Перепишіть речення. Визначте пряму мову і слова автора.

1. Кажуть в народі правдиві слова: «Хліб-годувальник всьому голова!» (*Л. Компанієць*). 2. «Як хліб на столі, не болить голова», — так гарно бабуся казала. (*Л. Паниченко*). 3. «Не кидайсь хлібом, він святий!» — в суворості ласкавій, бувало, каже дід старий малечі кучерявій. (*М. Рильський*). 4. І сказали товариші: «Хліб без пісні — життя без душі». (*А. Малишко*).

Визначте в кожному реченні місце прямої мови стосовно слів автора. Поясніть уживання розділових знаків.

220. Перепишіть спочатку речення, в яких пряма мова стоїть після слів автора, а потім — речення з прямою мовою перед словами автора. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Кожен кущик і стежка мов говорять мені: «Ти у рідному домі, у своїй стороні!» (*А. Камінчук*). 2. «Добридень!» — я світу сказав. (*П. Тичина*). 3. Піднімає джміль фіранку, каже: «Доброго вам ранку!» (*Л. Костенко*). 4. «Підведи мої вії зелені», — просить дерево в лузі. (*А. Малишко*). 5. «Ось я йду!» — обізвалась зима. (*Леся Українка*).

221. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Я спитав у води Звідкіля ти прийшла І сказала вода З глибини джерела Я спитав у води В чому сила твоя І сказала вода В чистоті ручая (*П. Перебийніс*). 2. Ходить вітер і пита з болем Де поділо ти жита поле (*В. Сосюра*). 3. Скільки живе лелека у дядька Павла питаю (*А. Камінчук*).

222. Накресліть схеми поданих речень. Усно перебудуйте речення так, щоб пряма мова стояла перед словами автора. Перебудовані речення запишіть і накресліть їхні схеми.

I. Гордо каркнула ворона: «Я — ворона з Лісабона!» Гордо каркнув чорний крук: «Я — з самісіньких Прилук». (*Є. Гуцало*).

II. Говорять якось вороги запорожцям: «Ми от воюємо завжди за честь, ви ж воюєте за гроші!» А козаки відповідають: «Кожен воює за те, чого йому бракує». (*Народна творчість*).

Поясніть уживання розділових знаків.

223. За поданими схемами усно складіть речення.

С а: «П м».	С а: «П м!»	С а: «П м?»
«П м», – с а.	«П м!» – с а.	«П м?» – с а.

224. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Зеленому колоскові співа жайвір колискову Рости в землю корінцями виповняйся зеренцями (*А. М'ястківський*). 2. Скажи хто ти питає жайвір в такого жайвора як

сам (*Є. Гуцало*). 3. Сів Горобець і скаргу пише в суд Від Солов'я життя мені немає 4. Чому в тебе куций хвіст в Зайця запитали (*В. Симоненко*).

Накресліть схеми речень.

225. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Їхав козак за Дунай сказав Дівчино прощай (*С. Климовський*). 2. Взяла зілля поклонилась Спасибі бабусю (*Т. Шевченко*). 3. Похитали головами сивими старії Ви слухайте та навчайтесь діти молодії (*П. Куліш*). 4. Я ранок стрічаю мов друга Йди світлий (*П. Тичина*).

Визначте в реченнях звертання.

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

Письмовий докладний переказ

226. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку, з'ясуйте стиль. Який тип мовлення покладено в основу тексту? Укажіть речення з прямою мовою, поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

Бушля

Одного разу дід Арсен рибалив біля верби. Припустив дощ. Не клювало, бо в дощ риба залягає на дні та спить. Арсен накрив голову й плечі лантухом і заснув.

А тут летіла довгонога бушля, покружляла над Арсеном, а він і не зворухнеться. Птаха подумала, що то пень. Сіла просто дідові на голову й теж задрімала під дощем.

От уже й сонце крізь хмари проглянуло, дощик ущух. Першою прокинулась бушля. Звелася на ноги і розбудила Арсена. Хотів старий підняти голову, та щось важке тисне її вниз. Тут бушля як закричить!

Ніяк птаха не зніметься, бо кігті в лантушині заплутались. А дід і собі кричить: «Рятуйте!»

Нарешті бушля злетіла. Арсен поторкав руками голову й сказав: «Чи я тобі пеньок?»

Про ту пригоду все село взнало. Відтоді Арсена прозвали в селі Бушлею.

За Григором Тютюнником.

Складіть план тексту, за планом напишіть переказ. У тексті переказу використайте пряму мову.

§ 14. Діалог

227. Прочитайте народний жарт за особами. Скільки осіб бере участь у спілкуванні? Як ви це визначили?

— Сергійку, що таке пряма мова?

— Це коли людина про щось говорить прямо й відверто!

— Наприклад?

— Олено Петрівно, я на сьогодні не вивчив правила про пряму мову.

Діалог передає розмову двох або кількох осіб.

Слова кожного зі співрозмовників називаються репліками.

Кожну репліку діалогу записуємо з нового рядка, перед репліками ставимо тире.

Якщо перед репліками стоять слова автора, після них ставимо двокрапку.

Наприклад:

Стріла Наталю бабуся хлібом-сіллю і сказала:

— Господине моя хороша! Будь здорова, як вода, а багата, як земля! (За Марком Вовчком).

Схематично це можна зобразити так:

Са:
— Рд!

Якщо слова автора стоять після репліки, то після неї ставимо кому або знак оклику, чи знак питання, а потім — тире. Слова автора після репліки записуємо з малої літери.

Наприклад:

— Чи тут живе Марко? — спитав я в бабусі.

— Ось його світличка, — мовила вона.

— Ми давно шукаємо знайомого! — сказав товариш.

(За О. Кониським).

Схематично це можна зобразити так:

– Рд? – са.

– Рд, – са.

– Рд! – са.

Важлива роль у діалогічному мовленні належить інтонації. На початку кожної репліки вона підвищується. Слова автора вимовляємо з пониженою інтонацією, дещо прискорено.

Підвищення інтонації в кінці речення є характерним для питальних речень.

Пониження інтонації властиве розповідному реченню, яким у діалозі найчастіше передаємо відповідь на запитання співрозмовника.

228. Прочитайте за особами. Визначте репліки та слова автора.

— Ану, почитай нам щось, — Настя Василівна взяла зі столу книжку, погортала її й подала мені. — Читай ось на цій сторінці.

Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ще швидше ти можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — відповів я, відчуваючи, що все йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався я.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книжці ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як учителька милувалася моїм читанням.

За М. Стельмахом.

Визначте стиль діалогу. З якою метою письменники використовують у своїх творах саме цей стиль?

Велике значення у спілкуванні має міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини.

Міміка передає різноманітні відтінки почуттів, ставлення мовця до подій. Вона є додатковим засобом спілкування.

Допоміжним засобом спілкування є також жести — рухи людського тіла чи рук, що супроводжують мовлення або замінюють його.

229. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Записаний діалог прочитайте за особами, застосовуючи доречні жести та міміку.

Просимо ласкаво до хати промовила господиня і поклонилася.

Гості увійшли й сіли. Хазяйка кинулась накривати на стіл і все примовляла

Гарні гості не знаю чим вас і вітати

Мамо я принесла з лісу глечик суниць. Зварімо ще й вареники вихопилася дочка.

Незабаром і вареники поспіли.

Укажіть репліки та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

Укажіть у тексті звертання, поясніть розділові знаки при них.

230. Прочитайте, усно додайте пропущені репліки. Запишіть діалог разом із доданими репліками. Поясніть уживання розділових знаків.

— Поясніть значення слова «гостинність»! — звернулася до п'ятикласників учителька Олена Миколаївна.

— ..... .

— Вважається, що гість приносить добробут і щастя. А чи запрошують гостя до столу?

— ..... .

— Які національні страви українців вам відомі? — поцікавилась учителька.

— ..... .

Діалог розіграйте за особами, дотримуючи правильної інтонації. Застосовуйте жести й міміку.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Що таке пряма мова і слова автора?**
- **Як ставимо розділові знаки при прямій мові?**
- **Як називається розмова двох або кількох осіб?**
- **Як називається висловлювання кожного співрозмовника?**
- **Як ставимо розділові знаки при діалозі?**
- **Які допоміжні засоби спілкування ви знаєте?**

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Це потрібно знати:
що вивчають фонетика, орфоепія, графіка, орфографія;
закони милозвучності української мови

Цього необхідно навчатися:
передавати слова звукописом, правильно їх вимовляти і писати

Це треба запам'ятати:
основні орфограми, правила написання слів

Над цим варто замислитися:
«Як дерево починається з кореня, так слово починається зі звука».

Олексій Довгий

§15. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні й приголосні. Приголосні дзвінкі та глухі, тверді й м'які

Нас оточують природні звуки: шум вітру, шелест листя, дзюрчання води, щебетання пташок, дзижчання комах, гуркіт автомобілів, шум кроків тощо. Такі звуки творить механічне коливання повітря.

Усне спілкування між людьми здійснюється за допомогою звуків мовлення. Такі звуки утворюються складними рухами органів мовлення.

Звук — найменша одиниця мови та мовлення.

Звуки мови слугують для утворення, розпізнавання та розрізнення слів.

Звуки мови та мовлення вивчає розділ науки про мову, що називається фонетикою.

Для передавання на письмі вимови окремого звука використовують звукопис. Звук позначають узятою в квадратні дужки літерою.

Наприклад: [а], [о], [м], [т].

231. Вимовте вголос подані звуки. Чи означає щось окремо взятий звук? Утворіть із поданих звуків якнайбільше слів. Вимовте ці слова.

[м], [т], [а], [и], [о], [р].

Окремо взяті звуки нічого не означають. Тільки поєднуючись між собою та розташовуючись у певному порядку, звуки мови утворюють слова.

232. Вимовте вголос подані парами слова. Якими звуками вони різняться? Що означає кожне слово? Як заміна одного звука іншим змінила значення слова?

Гриб — грип. Жити — жати. Гай — рай. Рік — рак.

233. У поданих словах замініть окремі звуки так, щоб утворилися інші слова. Вимовте слова із заміненими звуками.

Піч, поліно, сум, вулики.

234. Додаючи або віднімаючи один звук на початку чи в кінці слова, утворіть інше слово. Вимовте новоутворені слова.

Буква, курок, рука, окомір, линок, буря, їжа, міх.

235. **Прочитайте загадку, відгадайте її. Слова-відгадки передайте звукописом.**

Всього чотири звуки є у слові,
А зміст його міняють початкові:
[ґáва] З [ґ] — буде чорна птиця дика, лава
[пáво] З [п] — інша, горда і велика, павіл лавя
[кáва] З [к] — вже напій пахучий буде, кава
Що для людей готують люди;
З [л] — виріб, дошка з стояками, лавка
Де спочиваємо ми з вами.
[сáва] Коли ж сам [с] поставлю я, сава
То буде вже людське ім'я.
Які це слова?

За Д. Білоусом.

Щоб передати на письмі звучання слова, його записують повністю у квадратних дужках: мова [м ó в а], слово [с л ó в о], школа [ш к ó л а]. Позначення місця наголосу є обов'язковим.

236. **Визначте пари слів, вимова яких розрізняється одним звуком або різним порядком звуків. Випишіть ці слова парами, передайте їх звукописом.**

ЗРАЗОК *Мир* [м и р] — *сир* [с и р].

1. А вусатий колосок подає свій голосок. (*Т. Коломієць*). 2. Розболілись в зайця зуби, з болю в зайця спухли губи. (*М. Стельмах*). 3. Любіть травинку і тваринку. (*Л. Костенко*). 4. Зупинивсь на зрубі зубр. Задивився зубр на зруб. (*В. Лучук*). 5. Димить-палає ватра. Куди ж поділась варта? Навколо ватри варта спить. Чого ця ватра варта? (*А. Качан*).

Чи вплинула заміна звука або послідовності звуків на зміну значення слова?

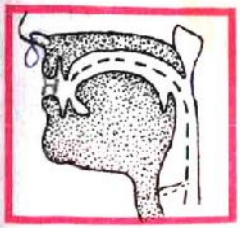

Розгляньте малюнок, на якому показано органи мовлення і шлях видихуваного людиною повітря. Покажіть на малюнку ротову й носову порожнини, губи, зуби, піднебіння, язик, нижню щелепу. Зверніть увагу на розташування голосових зв'язок.

Звуки творять органи мовлення.

Звуки можуть утворюватися з голосу та шуму. Звуки [а], [о], [у], [е], [и], [і] — голосні, вони постають тільки з голосу. Голос утворюється, якщо повітря, проходячи через гортань, прориваєтьcя через голосові зв'язки та змушує їх дрижати.

Приголосні звуки утворюються з голосу й шуму або тільки з шуму. Шуми виникають тоді, коли струмінь видихуваного повітря наштовхується на створені язиком, губами й зубами перепони.

В українській мові 38 звуків: 6 голосних та 32 приголосних. Проте у процесі мовлення людина вимовляє значно більшу кількість звуків. Наприклад, звук [к] у словах *коло* і *кіно* звучить не однаково: в другому слові він дещо пом'якшується. Звук [е] у слові *ве́рби* вимовляємо чітко, тоді як у слові *вербовий* він звучить із наближенням до звука [и]. Отже, звуків мовлення більше, ніж звуків мови.

237. Назвіть три музичні інструменти, в яких звук утворюється струменем повітря. Наслідуючи звучання котрогось із них, відтворіть мелодії двох-трьох пісень за допомогою голосних звуків.

238. Вимовте позначені нижче звуки. Вимовляючи їх, покладіть пальці на горло і визначте: за вимови яких звуків голосові зв'язки дрижать і утворюється голос? За вимови яких звуків зв'язки не дрижать і повітря проходить через ротову порожнину вільно? За вимови яких звуків до голосу додаються утворені подоланням перепон у ротовій порожнині шуми? Зробіть висновок: які зі звуків є голосними, які — приголосними?

[у], [д], [з], [е], [ж], [ш], [дж], [о]

239. Вимовте слова. Голосні чи приголосні звуки змінили звучання та значення слів? Чим відрізняється творення голосних звуків від творення приголосних?

Сом — сум.
Мости — мести.
Бити — шити.
Марина — малина.
Ґанок — ранок.
Кіт — кит.

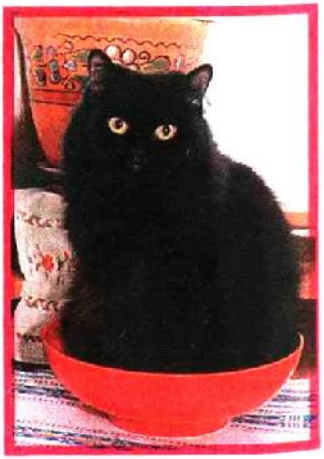

240. **Замінивши в кожному слові голосний звук, утворіть інше слово. Вимовте ці слова. Як утворюються голосні звуки?**

Липа, село, сади, річка, воли, жити.

241. **Переставивши місцями приголосні звуки, утворіть інші слова. Вимовте ці слова. Як утворюються приголосні звуки?**

Рамка, городи, літо, ручка.

Приголосні звуки, які утворюються з голосу та шуму, називаються дзвінкими. Наприклад: [б], [д], [з], [ж]. За вимови дзвінких приголосних голосові зв'язки дрижать.

Приголосні звуки, які утворюються тільки з шуму, називаються глухими. Наприклад: [п], [т], [с], [ш], [х]. При їхній вимові голосові зв'язки непорушні.

242. **У кожному з поданих слів назвіть дзвінкі та глухі приголосні. Вимовте слова. Поклавши пальці на гортань, перевірте: за вимови яких приголосних відчуваємо дрижання зв'язок, за вимови яких — ні?**

Добро, птах, правда, сипте, материн, спів, пережити.

243. **Прочитайте. Визначте слова, що мають у своєму складі тільки дзвінкі приголосні, та слово, що містить тільки глухі приголосні.**

Вслухаюся в колискову. В її словах — котик, голуб, зозуля, сон, дитя, батько. А над усім тим — жінка, мати, у ніжному серці якої любов до дитини. (*За В. Скуратівським*).

Звукове забарвлення людського голосу називається тембром. Іншою якістю людського голосу є висота тону, яку визначає частота коливань голосових зв'язок: що більше коливань припадає на хвилину, то вищий звук.

Тон голосу залежить від віку, статі, внутрішнього стану мовця: коли людина хвилюється або гнівається, голос стає вищим; коли вона стомлена, голос звучить нижче.

На паузу (тимчасову зупинку в потоці мовлення) вказує розділовий знак.

У звукописі паузу на місці коми позначаємо косою лінією (/); на місці тире і двокрапки, а також у кінці речення на місці крапки, знака питання чи оклику — двома косими лініями (//).

244. **Прочитайте уривок з поезії, за допомогою зміни тону голосу передаючи внутрішній стан героя. Стежте за правильністю пауз.**

Вдалині Дніпро синіє...
Хлопчик плаче, як ягня:
— Чи не бачили ви, дядьку,
Тут буланого коня?

Ось уже і любий берег,
Хвилі весело шумлять...
Він оглянувся — далеко
Вороги його стоять.

Затремтів, схопився хлопець,
На собі одежу рве,
Через мить уже по хвилях
На той берег він пливе.

Прибігає, важко диха,
Ледве встоїть на ногах...
Закричав — і гнів палає
В вогняних його словах.

— Воєводи і вояцтво!
Ви гуляєте, орли,
А наш Київ, наче хмари,
Печеніги облягли.

Пильно слухає вояцтво,
Що розказує хлоп'я...
Меч стискає воєвода
І сідає на коня.

— Вояки! вперед! на поміч! —
Воєвода закричав. —
Хай живе наш славний Київ,
Хай живе наш Святослав.

І злякались печеніги...
Крик пішов і залунав,
Що вертається з походу
Переможець Святослав.

За Олександром Олесем.

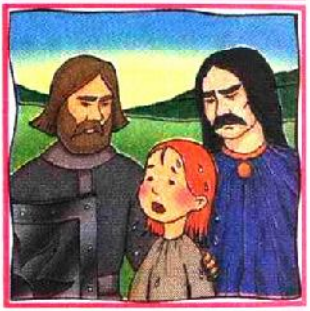

Якому внутрішньому станові відповідає підвищення тону голосу? А пониження тону?

Який тип мовлення покладено в основу тексту вірша? Свою думку доведіть.

245. Передайте прислів'я звукописом, паузу на місці коми позначте скісною рискою. У кожному слові назвіть звуки голосні та приголосні. Визначте приголосні дзвінкі та глухі.

ЗРАЗОК

Хто ледар змолоду, той не уникне голоду.
[хто ле́дар змо́лоду / той не уни́кне го́лоду//]

1. Губами говори, а руками роби. 2. Де руки і охота, там гарна робота. 3. Без голови погано і рукам, і ногам.

Поясніть розділові знаки в реченнях.

Приголосні звуки бувають тверді й м'які.

У звуковому записі на м'якість приголосного звука вказує скісна риска [′] після літери: синь [с и н′], сіль [с′ іл′], на пом'якшеність — вказує знак [′]: [в′ і к]. М'який знак у звуковому записі не вживається.

Деякі приголосні утворюють пари: [д] — [д′], [т] — [т′], [з] — [з′], [с] — [с′], [дз] — [дз′], [ц] — [ц′], [н] — [н′], [л] — [л′], [р] — [р′].

Не мають пар м'яких такі приголосні:

губні [б], [п], [в], [м], [ф]; шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж].

Вони лише трохи пом'якшуються: [б′ і к], [ч′ і т к и́ й], [о б л и́ ч′ : а].

Приголосні [г], [ґ], [к], [х] завжди тверді. Пом'якшуються вони лише перед голосним [і]: [г′ і р к о], [к′ і т].

Приголосний [й] завжди м'який.

246. Прочитайте. Зробіть звуковий запис виділених слів.

ЗРАЗОК

Принеси, ***синку, синьку****. (Народна творчість).*
[с и́ н к у] — [с и́ н′ к у]

1. Про нього кажуть: «Він неба **син**», бо птах цей любить небесну **синь**. (*А. Качан*). 2. Коли цвіли в селі **бузки́**, летіли лугом три **бузьки́**. (*А. Камінчук*). 3. Під горою хвойний **ліс**, за

горою хижий **лис**. (*В. Гринько*). 4. Йди сюди, зі мною **стань**, глянь, як грає наш **фонтан**! (*М. Познанська*).

Як позначаємо м'якість і пом'якшеність приголосних звуків у звукописі?

За допомогою яких літер у записаних вами словах позначено м'якість приголосних звуків?

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Які ви знаєте природні звуки?**
- **Відтворіть кілька звуків мовлення.**
- **Чим відрізняються звуки мовлення від інших звуків довкілля?**
- **Чи допомагають звуки мови розрізнити окремі слова?**
- **Чи всяке поєднання звуків мовлення є словом? Наведіть приклади.**
- **У чому полягає різниця між голосними і приголосними звуками?**
- **Як творяться дзвінкі та глухі приголосні?**

§ 16. Позначення звуків на письмі. Алфавіт. Співвідношення звуків і літер. Звукове значення літер *я, ю, є, ї*

247. Прочитайте мовчки. Визначте слова, через які спотворено зміст прислів'їв. Заміна яких звуків спричинила зміну значення цих слів? Прочитайте речення вголос, виправляючи помилки. Якими літерами позначають на письмі звуки, що вам довелося замінити?

1. Свій хліб смачніший, ніж позичений поріг. 2. Тим мак страшний, що ззаду очі. 3. Видно зайця по мухах. 4. І бувалий рис у пастку попадається. 5. Морока у ворони просить оборони. 6. Ще жодне шило крука не відмило. 7. Чоловік розуму вчиться весь бік.

Знак, що слугує для позначення на письмі звука, називається літерою (буквою).

Літера — це графічний знак. Крім літер, існують такі графічні знаки: апóстроф, дефíс, знак наголосу, знак переносу та розділові знаки (крапка, кома, тире, двокрапка та інші).

Знаки письма вивчає розділ науки про мову, що називається графікою.

Розташовані в певному порядку літери становлять алфавіт (азбуку, абетку). Усього в українській мові 33 літери.

Український алфавіт

Аа,	Бб,	Вв,	Гг,	Ґґ,	Дд,	Ее,	Єє,	
а	бе	ве	ге	ґе	де	е	є	
Жж,	Зз,	Ии,	Іі,	Її,	Йй,	Кк,	Лл,	
же	зе	и	і	ї	йот	ка	ел	
Мм,	Нн,	Оо,	Пп,	Рр,	Сс,	Тт,	Уу,	
ем	ен	о	пе	ер	ес	те	у	
Фф,	Хх,	Цц,	Чч,	Шш,	Щщ,	ь,	Юю,	Яя
еф	ха	це	че	ша	ща	м'який знак	ю	я

248. **Подані слова запишіть за алфавітом. Вимовте звуки, позначені виділеними літерами.**

Край, будинок, калина, зірка, груша, ґанок, ґудзик, дзиґа, бджола, рученька, дзюрчить, яблучко, їхати, дощик, хрущ.

У більшості випадків один звук передаємо на письмі однією літерою: друг [д р у г]. Проте такої відповідності може й не бути.

Літера щ завжди позначає два звуки [ш ч]: щука [ш ч у́ к а], дощ [д о ш ч].

Літера ї завжди позначає два звуки [й і]: їжак [й і ж а́ к], їсти [й і́ с т и].

Сполуки літер дж, дз можуть означати і злиті звуки [дж], [дз], [дз′]: джем, дзеркало, ґедзь, і окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з], [д] і [з′]: підживлювати, підземний, підзяберний. Окремі звуки сполуками літер дж і дз передають тоді, коли [д] належить до префікса, а [ж], [з] або [з′] — до кореня.

М'який знак звука не позначає. Він указує на м'якість попереднього приголосного звука: олень [о́ л е" н′], льон [л′ о н].

Літера г позначає звук [г]: гетьман [г е́ т′ м а н], грати [г р а́ т и], а літера ґ — звук [ґ]: ґрунт [ґ р у н т], ґанок [ґ а́ н о к], ґрати [ґ р а́ т и].

49. Прочитайте речення. Особливу увагу зверніть на вимову виділених слів.

1. Гули, немов **джмелі**, у квітах **бджоли**. (*В. Лупейко*). 2. Десь **продзвеніла дзвоником** синичка. (*С. Грицюк*). 3. Річка розлилася, і ручай **дзюркоче**. (*Н. Гуменюк*). 4. Кіт вночі ходив на **гульки** і набив на лобі **ґульки**. 5. Ведмежата гризли **ґрати**, бо хотіли з ними **грати**. (*А. Качан*). 6. **Щука щирить** хижу **пащу** — **щупакам** втікати **краще**. (*О. Кононенко*).

50. Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть літерами і передайте звукописом. Поясніть, чим різняться звук і літера.

1. Букви, як воїни, стали всі в ряд, наче солдати, ідуть на парад. Кожна на місці своєму стоїть, а називаються всі ... . 2. Є чарівник у школі в нас, ану, впізнайте, хто він? Озветься — тиша йде у клас, озветься ще раз — гомін. Щоб не спізнились на урок, нам голос подає ... . 3. Я колючий, мов будяк; здавна звуть мене ... .

Звуки ми чуємо та вимовляємо, літери бачимо й пишемо.

51. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Виділені слова передайте звукописом. Чому кількість звуків і букв у цих словах не збігається?

1. **Бджоли** раді цвіту а люди раді меду (*Народна творчість*). 2. **Дощ** хлющить на зелен **плющ** під плющем сховався **хрущ**. Каже весело плющу Не боюся я дощу (*А. Камінчук*). 3. Важко **джміль** гойдається на айстрі птах галузку до гнізда несе (*С. Бурлаков*).

Поясніть, для чого вживаємо розділові знаки.

Літери я, ю, є можуть позначати по два звуки:
я — [й а]: *яр* [й а р], *олія* [о л' і й а];
ю — [й у]: *юнак* [й у н а́ к], *співаю* [с п' і в а́ й у];
є — [й е]: *єдиний* [й е" д и́ н и й], *моє* [м о й е́].

Літери я, ю, є можуть позначати на письмі голосні звуки [а], [у], [е], що стоять після м'яких приголосних.

Наприклад:
маля [м а л' а́], *людина* [л' у д и́ н а], *синє* [с и́ н' е].

Якщо літери я, ю, є позначають на письмі м'якість подовженого приголосного (його передано подвоєними літерами), то звукописом слово передаємо так: *волосся* [в о л о́ с′ : а].

252. Зробіть звуковий запис поданих слів. Назвіть кількість літер і кількість звуків у кожному слові.

ЗРАЗОК *Надія* [н а д′ і́ й а], *колосся* [к о л о́ с′ : а].

I. Ялина, знання, мрія, єнот, ячмінь, ягня.
II. Яблуня, юнга, боюсь, пюре, поєдна́ння.

253. Запишіть за алфавітом прізвища українських художників. Як розмістити в переліку слова, які починаються з тієї самої літери?

Шевченко Тарас, Пимоненко Микола, Божій Микола, Мурашко Олександр, Васильківський Сергій, Касіян Василь,

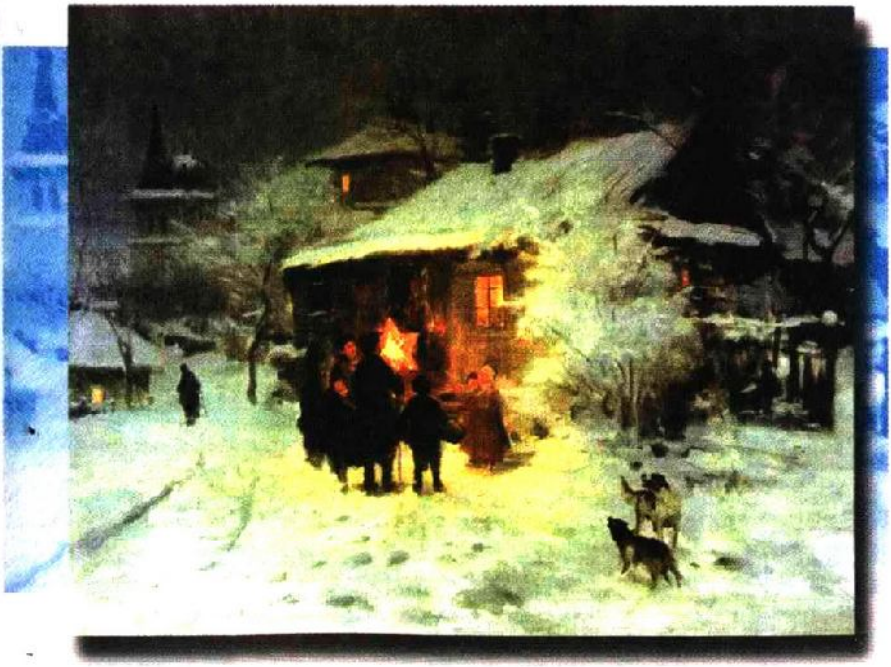

***М. Пимоненко.* «Колядки»**

Самокиш Микола, Кричевський Федір, Мурашко Микола, Їжакевич Іван, Яблонська Тетяна, Труш Іван, Трутовський Костянтин, Марчук Іван, Заливаха Опанас, Кричевський Василь, Горська Алла, Гуменюк Феодосій.

Чому списки завжди укладають за алфавітом?

254. **В орфографічному словнику відшукайте слова** *щаве́ль* **та** *щастя*. **Чи допомогло вам знання алфавіту? Чому словники й довідники укладено за алфавітом? Зробіть звуковий запис цих слів. У кожному з них підрахуйте кількість звуків і букв.**

255. **Подані слова передайте звукописом. У кожному слові вкажіть кількість літер і звуків.**

ЗРАЗОК *Завдання* [з а в д а́ н′:а] — 8 літер, 7 звуків.

День, поїзд, юний, ясний, їдальня, дьоготь, джунглі, ґедзь, щирий, послання, сюрчання.

§ 17. Склад. Правила переносу слова з рядка в рядок. Наголос

256. **Прочитайте скоромовку. Чи змінюється значення слова від переставляння складів? Що таке склад?**

Ми боролись мужньо з грипом.
Ми його перемогли,
Бо ми з липи-липи-липи
Чай пили-пили-пили.

Г. Чубач.

Склад — це частина слова, яку вимовляємо одним поштовхом видихуваного повітря.

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків. Склад утворюється тільки з голосного звука або поєднанням голосного з одним або кількома приголосними.

За кількістю складів слова бувають односкладові: *клас*; двоскладові: *крей-да*; багатоскладові: *пе-ре-ван-та-же-ння*.

Склад, що закінчується голосним звуком, називається відкритим. Склад, що закінчується приголосним звуком, називається закритим.

257. **Визначте у словах кількість голосних звуків. Поділіть слова на склади. Чи збігається кількість складів із кількістю голосних звуків?**

Слово, пісня, спів, мелодія, музика, десятирічний, тиша.

Назвіть відкриті і закриті склади.

258. **Перепишіть, поділяючи виділені слова рисками на склади. Вкажіть у дужках кількість складів.**

ЗРАЗОК Важкий *яч-мінь* (2 склади) медовим вусом бджолу за лапку *лос-ко-тав* (3 склади). *(М. Вінграновський).*

1. У морі **проміння** дзвінкого над гречкою бджоли гудуть. (*В. Сосюра*). 2. Хлюпоче у тіні **медовій джерельця пісенька** дзвінка. (*В. Олешко*). 3. І **задзюрчить цілюще джерело** під золотим густим кущем ліщини. (*М. Стельмах*). 4. **Двадцятидев'ятигодинна** гойдалка у вагоні поїзда з Кисловодська закінчилась. (*В. Баранов*).

259. **Доберіть і запишіть якнайбільше слів, що мають склади — назви нот. У дібраних словах визначте склади відкриті та закриті.**

ЗРАЗОК *Пара**сол**ька, гал**я**вина.*

260. **Відгадайте загадки. Запишіть слова-відгадки, поділяючи їх рисками на склади. Односкладові слова підкресліть. Укажіть відкриті та закриті склади.**

1. Що на світі найбистріше? 2. Впала стрічка через річку, поєднала береги. 3. Не їсть, не п'є, а стоїть і б'є. 4. Завжди їсть, а ніколи сита не буває. 5. Книжки читають, а грамоти не знають. 6. Говорить, грає і співає, всі новини сповіщає. 7. Без рук, без ніг, а всіх укладає.

Усно поділіть слова-відгадки на частини для переносу з рядка в рядок. Які з них не можна перенести? Чому?

Слова з рядка в рядок переносимо за складами. Проте не можна плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу.

Потрібно пам'ятати, що:

1. Одну букву не залишаємо в попередньому і не переносимо в наступний рядок. Наприклад, не можна переносити такі слова: *око, яма, мрія*.

2. Не можна розривати буквосполуки дж, дз, якщо вони позначають один злитий звук. Наприклад: *ґу-дзик* (а не *ґуд-зик*), *ра-джу* (а не *рад-жу*). Якщо дж, дз позначають два звуки (це буває на межі префікса та кореня), за переносу їх можна розривати: *під-земний, під-живити*.

3. Не можна розривати буквосполуки йо, ьо: *ма-йор, батальйон, синьо-го, кольо-ри*.

4. Скорочення за переносу не відриваємо від слів, яких вони стосуються: *І. Я. Франко, 2005 р., 10 кг*.

Треба пам'ятати, що слова з подвоєними буквами можна переносити так: *жит-тя* і *жи-ття, бездоріж-жя* і *бездорі-жжя*. При подвоєнні літер на межі значущих частин слова можливий тільки один перенос: *без-змістовний*.

261. Запишіть слова, поділяючи їх на частини для переносу (де це можливо).

Київ, радість, життя, **щастя**, щохвилини, операція, сміх, Україна, яскравий, далекосяжний, підземелля, ґедзик, кукурудза, мільйон, дзьоб, **сузір'я**, ходжу, підзвітний, ім'я, відзвук, настінний.

Зробіть звуковий запис виділених слів. Чому в звукозаписі обов'язково позначають місце наголосу? Що таке наголос?

Наголос — це виділення посиленням голосу певного складу в слові.

В українській мові наголос вільний, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком склади: *кни́жка; писа́ти; папе́ровий*.

Наголос в українській мові рухомий, тобто за зміни слова він може переміщуватися з одного складу на інший: *рука́ — ру́ки*.

В окремих ви́падках зміна наголосу змінює значення слова: *доро́га — дорога́; ні́коли — ніко́ли*.

Якщо виникають сумніви щодо наголошення слів, потрібно звернутися до словника наголосів. Місце наголосу вказано також в

орфоепічному (словнику правильної вимови), орфографічному та тлумачному словниках.

Існують слова з подвійним наголошенням (вони можуть наголошуватися по-різному). У словниках наводять обидва наголоси: по́милка і помилка́; за́вжди і завжди́; ба́йдуже і байду́же; весня́ний і весня́ний.

262. **Прочитайте, правильно наголошуючи виділені слова. Чи впливає місце наголосу на значення цих слів?**

Парне катання, **парне** молоко. Голосові **зв'язки**, **зв'язки** між друзями. **Підданий** обробці, **підданий** короля. **Переносне** значення, **переносне** приладдя. Географічний **атлас**, блискучий **атлас**.

263. **Прочитайте. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. У якому випадку наголос допомагає розрізнити форми слова, а в якому впливає на значення слова?**

1. Через край із **серця** рідне слово ллється. 2. Оживи, козацька славо, у бандурних струнах, нехай **серця** звеселяться! (*П. Куліш*). 3. Струни **настрою настрою** на бадьорий юний лад. (*В. Еллан-Блакитний*). 4. Коли **нічого** говорити, то краще **нічого** не говорити. (*Народна творчість*).

264. **Перепишіть слова, позначте місце наголосу. Підкресліть слова, що можуть наголошуватися по-різному (тобто мають подвійне наголошення). Зі словами, в яких від місця наголосу залежить значення слова, складіть і запишіть речення.**

Завдання, запитання, загадка, помилка, музика, паша, назавжди, закликати, олень, листопад, деревце.

Крім словесного наголосу, є наголос логічний.

Логічний наголос — це виділення посиленням голосу та підвищенням тону найважливішого в реченні за змістом слова або словосполуки.

265. **Прочитайте речення, вирізняючи логічним наголосом виділені слова. Простежте, як змінюється зміст речення.**

Що робить Ігор?	Ігор **читає** книжку.
Хто читає книжку?	**Ігор** читає книжку.
Що читає Ігор?	Ігор читає **книжку**.

266. **Запишіть слова за алфавітом, позначте місце наголосу. Слова з подвійним наголошенням підкресліть. Перевірте себе за словничком правильної вимови слів.**

Документ, інструмент, медикамент, кілометр, предмет, алфавіт, поняття, апостроф, дужки, лапки, вимова, живопис, статуя, випадок, олень, черговий, ненависть, шофер, столяр, усмішка, простий, арахіс.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

267. **Складіть та попарно розіграйте діалоги, можливі між:**

Подруга

- двома хлопчиками, один із яких неправильно наголошує слова **завдання, запитання**. Мета іншого співрозмовника — тактовно переконати свого товариша в тому, що правильним наголошенням слів не можна нехтувати;
- між двома дівчатками (телефонна розмова) з приводу того, як правильно наголошувати слова **подруга, приятелька, виразний** і яким чином переконатися у правильності вимови того чи іншого слова.

Наголошення виділених слів перевірте за словничком правильної вимови в кінці підручника.

ГОВОРІННЯ Усний переказ із завданням

268. **Прочитайте початок казки. Як потрібно наголосити виділені слова? Перевірте себе за словником.**

Мав цар вродливу **доньку**. Женихи не давали їй спокою.

Та нікого не хотіла царева **дочка** за чоловіка. Усім сватачам давала вона записку із **завданням**. Ніхто те завдання виконати не спромігся.

Розгнівався цар на вередуху і прогнав. Оселилася царівна у хатчині на околиці.

А за морем жив вродливий і розумний королевич. Переплив він море, знайшов царівну в халупці.

А та йому — **документ** із завданням: «Подаруй мені незрівнянний **замок**».

Збагнув тут мудрий царевич, чому ніхто не зміг царівні догодити...

Усно перекажіть прочитане, продовжте та закінчіть казку. Доберіть заголовок.

§ 18. Вимо́ва наголошених і ненаголошених голосних, позначення їх на письмі

269. **Перепишіть пари слів, позначте місце наголосу. Вимовте слова. Як вимовляємо наголошені голосні? Як вимовляємо ненаголошені? Як зміна наголосу в слові впливає на вимову звуків** [е], [и], [о]**?**

Ве́селка — весело; широкий — широко; голубка — голуб.

Ми вже знаємо, що в українській мові немає повної відповідності між літерою і звуком, тобто не кожна літера обов'язково позначає на письмі той самий звук. Скажімо, у слові берег тією ж літерою е позначено звуки, які вимовляємо по-різному: наголошений [е́] та ненаголошений [е], що у вимові наближається до [и], тому у звукописі позначається [е"]: [б е́ р е" г].

Орфоéпія – розділ науки про мову, що вивчає правильну вимову слів.

Голосні звуки в наголошених складах вимовляємо вира́зно й чітко.

Голосні [а], [і], [у] і в ненаголошених складах вимовляємо чітко: [б а р в' і́ н о к], [с' н' і г и́], [б у д и́ н о к].

Голосний [о] в більшості ненаголошених складів звучить вира́зно (*робо́та, зо́лото*) і лише перед наголошеним складом з [у] наближається у вимові до [у]. Таке наближення у звукописі позначаємо [о^{у}]: [р о^{у} з у́ м н и й], [к о^{у} ж у́ х].

Голосний [е] в ненаголошеному складі наближається у вимо́ві до [и]: [з е^{и} р н и́ н а], [с е^{и} л о́].

Голосний [и] в ненаголошеному складі наближається у вимо́ві до [е]: [з и^{е} м а́], [ж и^{е} в е́].

Така вимова ненаголошених голосних відповідає правилам української орфоепії.

Для перевірки правильності вимови слів укладено орфоепічний словник. Його статті вміщують звуковий запис слів.

270. Прочитайте. Зробіть звуковий запис виділених слів, вимовте їх за правилами орфоепії.

1. **Грибник** граблями гріб **гриби** і промовляв: «**Греби**, греби...» (*А. Качан*). 2. **Весною** до сонця потягся **кленок** і став як **високий** гостренький **клинок**. (*А. Камінчук*). 3. Слухайтесь **мене**, то вас лихо не **мине**! (*Народна творчість*). 4. Ми вийдем з тобою на листя **опале**, де сяє повітря, як сиві **опали**. (*Д. Павличко*).

Визначте слова, які пишемо по-різному, але вимовляємо однаково. Як це пояснити?

271. Подані слова передайте звукописом.

Сестра, весло, голубити, розумниця, зозуля, зимівля, дверцята.

Напишіть записку своїм батькам або однокласникам, використовуючи звукопис. На які труднощі ви натрапили?

§ 19. Орфограма

Орфогра́фія — розділ мовознавства, який вивчає правила передавання усного мовлення на письмі.

Написання слова можна перевірити, звернувшись до орфографічного словника.

Орфографічне правило — це чітка рекомендація для певного написання (наприклад, правила написання літер *е*, *и*, що позначають ненаголошені голосні; правила вживання великої літери тощо).

Написання, яке здійснюється на основі правил орфографії, називається орфограмою.

Наприклад:

Орфограма:
літери **е**, **и**, що позначають сумнівні ненаголошені голосні

Орфограма:
літера **о**, що позначає сумнівний ненаголошений голосний

272. Визначте в словах орфограми. Пригадайте правила написання літер на позначення ненаголошених звуків [е^{н}], [и^{е}]. **Роздивіться подану нижче таблицю. Поясніть написання слів.**

Твердий, здивований, голубити, замерзати, сливовий, сивина, запис, вечоріти, ребро, впливати, черговий, розу́мний, височенний, спекотний, хвилина, випиляний.

Як перевірити наголосом написання слів з ненаголошеними [е^{н}], [и^{е}], [о^{у}]	
Змінити форму слова:	*голуби́ — го́луб* *весло́ — ве́сла* *листи́ — лист*
Дібрати спільнокореневе слово:	*розу́мний — ро́зум* *гречáний — гре́чка* *зупини́ти — зупи́нка*

273. Зробіть звуковий запис поданих слів. У яких словах написання сумнівних ненаголошених голосних не можна перевірити наголосом?

Живий, помиритися, очерет, велетень, широкий, кришити, крижаний, криниця, глитати.

У сполуках *-ере-*, *-еле-* пишемо літеру е: *чер**е**да*, *з**е**леніти*.

У сполуках *-ри-*, *-ли-* пишемо букву и: *кр**и**вавий*, *бл**и**щати*.

Якщо при зміні чи доборі спорідненого слова сумнівний ненаголошений звук випадає, пишемо е: *чов**е**н*, бо *чов**н**а*; *трав**е**нь*, бо *трав**н**я*.

Орфограма:
літера **е** в сполуках
-ере-, -еле-

Орфограма:
літера **и** в сполуках
-ри-, -ли-

Орфограма:
літера **е**, що позначає сумнівний ненаголошений голосний, який за зміни форми слова випадає (випадний [е])

74. **Правильно вимовте слова. Перепишіть їх, позначте орфограми (підкресліть сполуки *-ере-*, *-еле-*, *-ри-*, *-ли-*).**

Селезень, ожеледь, мережа, щелепа, стерегти, крикливий, плисковатий, перейти, переказ.

75. **Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки слова. Позначте в них орфограми, поясніть написання цих слів.**

1. Справжнє щастя завжди ... . 2. Не брудни ... , бо схочеш водиці. 3. Добрі жорна все ... . 4. Нехай буде гречка, аби не ... . 5. На чужий коровай очей не ... , а про свій дбай. 6. Не довіряй вовку ... . 7. Упертий, хоч ... вухо ріж. 8. Риба ще в річці, а він до неї петрушку ... .

ДОВІДКА

Череду. Кришить. Черепком. Перемелють. Попереду. Криниці. Суперечка. Поривай.

276. До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. Запишіть їх парами. Позначте в словах вивчені орфограми.

Ранковий, відсталий, дорогий, майбутній, наступний, дурний, схвалювати, сваритися, поразка.

Поясніть написання дібраних слів.

277. Правильно вимовте слова. Поясніть написання літери *е* в ненаголошених складах. З'ясуйте орфограму.

Липень, хлопець, прапороносець, кашель, майстер, вишень, гривень, їдален, шевця, женці, півень, тиждень, терен.

278. Правильно вимовте слова. Усно доберіть перевірні слова там, де це можливо. Запишіть слова, правопис яких не можна перевірити наголосом. Скористайтесь орфографічним словником.

Небесний, декада, легенда, схилятися, цистерна, дивина, потребувати, ледаченький, лисиця, директор, степовий.

279. Перепишіть слова, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Слова, щодо написання яких маєте сумнів, перевірте за орфографічним словником.

Ч..пурний, л..мон, л..ман, в..лос..пед, м..тро, д..ржава, г..рой, м..нати, ап..льсин, абр..кос, ц..буля, п..ріг, д..монстрація, м..лькати, ч..кати, ш..ршавий, ар..фметика, мат..матика.

З виділеними словами усно складіть речення.

280. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Слова із сумнівними голосними, які не перевіряються, підкресліть.

1. У долині журавель і л..лека із кр..ниці воду п'ють, як із глека. (*А. Качан*). 2. Мов кр..ло л..бедине, тиха муз..ка лине. (*Д. Луценко*). 3. На простори неозорі мчать кульбабині д..санти. (*П. Перебийніс*). 4. У квітнику біля в..ранди, як жар, палає кущ троянди. (*А. Качан*). 5. Рожевим цвітом світиться ш..пшина. (*Я. Камінецький*). 6. Голубіє росяна л..вада, і тр..мтить на вітрі зел..н лист. (*П. Ярмоленко*).

281. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Укажіть слова з орфограмами «літера *е* у сполуках *-ере-*, *-еле-*», «літера *и* в сполуках *-ри-*, *-ли-*», «випадний [е]». **Указані орфограми підкресліть.**

1. Спить озеро, спить ліс і очерет. (*Леся Українка*). 2. Жодин вітер сонця не остудить. (*В. Симоненко*). 3. Там у полі криниченька, а навколо пшениченька. (*Народна творчість*). 4. Теплий ще вересень дивну мережку злотом червоним на листі заплів. (*С. Черкасенко*). 5. Бере найперший сік бджола з вербових золотих сережок. (*Я. Шутько*).

В останньому реченні підкресліть члени речення.

§ 20. Вимо́ва приголосних звуків і позначення їх на письмі

Окремі дзвінкі та глухі приголосні звуки дуже близькі між собою за звучанням. Наприклад, приголосні [б] та [п]. Відмінність між ними тільки в тому, що [б] вимовляємо з участю голосу й шуму, а [п] — лише шуму.

Такі звуки утворюють пару дзвінкого та глухого приголосних.

Пари утворюють такі дзвінкі та глухі приголосні:

дзвінкі	[д]	[з]	[ж]	[г]	[ґ]	[дз]	[дж]
глухі	[т]	[с]	[ш]	[х]	[к]	[ц]	[ч]

282. У поданих словах замініть початковий або кінцевий дзвінкий приголосний на парний йому глухий. Слова запишіть парами. Чітко вимовте записані пари слів.

Жити, серб, мимохідь, билина, гриб.

283. У поданих словах будь-який глухий приголосний замініть на парний йому дзвінкий, щоб утворилося інше слово. Слова запишіть парами.

Каска, холод, шаль, куля, пити, коса, там, гай.

У середині та в кінці слова дзвінкі приголосні в українській мові не оглушуємо і вимовляємо чітко: *стежка, казка, мороз*.

Виняток становить дзвінкий приголосний [г]. Перед глухими приголосними його оглушуємо і вимовляємо, як парний йому глухий [х]: *легко* [л е́ х к о], *нігті* [н' і́ х т' і].

Глухі приголосні перед дзвінкими звучать, як парні їм дзвінкі: боротьба [б о р о д' б а́], вокзал [в о ґ з а́ л].

Така вимова звуків відповідає правилам української орфоепії.

Щоб не помилитись у написанні, треба так змінити слово або дібрати таке споріднене, щоб після сумнівного приголосного був голосний. Тоді приголосний звук вимовляємо виразно. Наприклад: *легко*, бо *легенький*; *нігті*, бо *ніготь*; *боротьба*, бо *боротися*.

Якщо перевірне слово дібрати неможливо, слід звернутися до орфографічного словника.

Орфограма:
літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється

284. Прочитайте. Як вимовляємо дзвінкі та глухі приголосні у виділених словах? Перепишіть, до кожного з виділених слів доберіть перевірне слово та запишіть його в дужках. У виділених словах позначте (підкресліть) орфограму.

1. Здається, й мала пташка, а **кігті** (...) гострі. 2. Далеко, та **легко** (...), а близько, та слизько. 3. Праця — не ганьба, хоч і **молотьба** (...). 4. У бочці меду ложка **дьогтю** (...). 5. Сухий березень, теплий квітень, **вогкий** (...) май — буде хліба урожай! 6. Покора і **просьба** (...) стіну пробивають. 7. У серпні хліборобові три роботи: **косьба** (...), оранка та сівба.

Народна творчість.

Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

285. Прочитайте слова, дотримуючи правил орфоепії. Поясніть правопис слів. Написання яких слів потрібно перевірити за словником? Зробіть це.

Голубка, ложка, везти, полегкість, рюкзак, **анекдот**, **розвідка**, низько, призьба, подружка, **дьогтьовий**, підказка.

Зробіть звуковий запис виділених слів.

286. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограми. Поясніть написання слів.

Бері..ка, стру..ка, кі..тистий, ми..тіти, поле..шення, ко..ьба, хо..ьба, ні..тик, фу..бол, бри..ки, мабу..ь, я..би, мере..тіти.

Написання яких слів потрібно перевірити за словником? Зробіть це.

Дзвінкий приголосний [з] у префіксах роз-, без- перед наступними глухими приголосними може оглушуватись: *розказати* [р о с к а з а́ т и], *безперечно* [б е" с п е" р е́ ч н о].

Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Унаслідок такого уподібнення вимовляємо подовжений свистячий звук: *дочці* [д о ц': і], *донечці* [д о́ н е" ц': і], *лисичці* [л и" с и́ ц': і] або два свистячі звуки: *подружці* [п о д р у́ з' ц' і], *книжці* [к н и́ з' ц' і], *товаришці* [т о в а́ р и" с' ц' і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаємо. Щоб не помилитися в написанні, слово із сумнівним приголосним потрібно змінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звука стояв голосний (*подружці* — *подруженька*) або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (*донечці* — *донечка*).

Уподібнення відбувається під час вимови дієслів на -*ться*, -*шся*.

Наприклад:

сміється [с м'і й е́ ц': а], *смієшся* [с м' і й е́ с': а].

287. Прочитайте речення, правильно вимовляючи виділені слова.

I. 1. Тече Дніпро безмежно, **безкінечно**. (*П. Перебийніс*). 2. Землю ластівка черкає **розтривоженим** крилом. (*М. Рильський*). 3. Вечір зіркою в небі повис і **розсипав**, розлив свої бризки на тремтливі листочки беріз. (*В. Сосюра*).

II. 1. Погано жити **безтурботному і безсловесному**. 2. Коли миші кота чують, то **безпечно** не гарцюють. 3. Не в кожній воді мило **розпуститься**. 4. Куций **безхвостого** не дожене.

Народна творчість.

288. Перепишіть прислів'я. Подані у звуковому записі слова запишіть літерами. Поясніть, як перевірити написання цих слів.

1. У [кни́з'ц'і] кохайся — розуму набирайся. 2. Молодому тепліше в [соро́ц':і], ніж старому в каптані. 3. Хто збився з дороги, той радий і [сте́з'ц'і]. 4. Погрожує миша [к'іс'ц'і], та здалека.

289. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму** «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».

1. І кожен росточок на дудо..ці грає з..леній. (*Є. Гуцало*). 2. Дов..лося біло..ці гриб сушить на гіло..ці. (*А. Качан*). 3. Л..лека у соро..ці з полотна — немов косар. (*Є. Гуцало*). 4. Усміхнеться д..тятко в пелю..ці. (*В. Василашко*). 5. Я засинав у дідуся на бри..ці. (*А. Романенко*). 6. Його в ло..ці не спіймаєш. 7. Жвавий, як рибка в рі..ці. 8. Нашій кіше..ці мишки хвоста від'їли. (*Народна творчість*).

290. **Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини і запишіть. Вимовте їх відповідно до правил орфоепії.**

Козачка, сестричка, квочка, подушка, ромашка, доріжка, діжка.

291. **Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені літери. Підкресліть слова, за вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова.**

1. Кінь на чотирьох ногах, та й то спотикает..ся, а чоловік одним яз..ком говорить, тому й **пом..ляєт..ся**. 2. Коли за все **віз..мешся**, то нічого не зробиш. 3. Що одному не дает..ся, гуртом ле..ко берет..ся. 4. Коли бої..ся, то з чимось таї..ся. 5. Людина людиною тр..мает..ся. 6. У гурті й каша краще їст..ся.

Виділені слова передайте звукописом.

292. **Перепишіть, підкресліть слова, за вимови яких відбувається уподібнення приголосних звуків. Позначте в них орфограми. Поясніть написання цих слів. Виділене слово передайте звукописом.**

1. У **боротьбі** гартується душа, складаєш іспит на звання людини. (*Л. Соловйова*). 2. Можна втратити все, але мати Вітчизну. (*П. Перебийніс*). 3. Любий мій товаришу, мій друже, жить тобі на цій легкій землі! (*А. Малишко*). 4. Як моря шум, тривожний шум вокзалу. (*В. Сосюра*). 5. Під час молотьби дощу не просять. (*Народна творчість*).

Визначте речення, ускладнене звертаннями. Поясніть у ньому розділові знаки.

293. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова вимовте відповідно до правил орфоепії.**

1. Небо ставало сіре, тільки на заході ще горіла малинова **смужка**, як в..личезна **скибка** стиглого кавуна. (*В. Винниченко*). 2. Пер..д мене у тьмі **замигтіли**, засіяли станційні вогні. (*В. Сосюра*). 3. Гуде планета в буднях, як во..зал. (*Б. Олійник*). 4. Рю..зак за пл..чима, дороги й тр..воги, недовге мовчання біля порога. (*Л. Забашта*). 5. Навчай грозьбою тільки тоді, коли не можна **про..ьбою**. (*Народна творчість*).

Укажіть слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Поясніть їхнє написання.

§ 21. Спрощення в групах приголосних

Іноді за творення нового слова або його зміни виникає складний для вимови збіг кількох приголосних звуків. Тоді один зі звуків випадає, і вимова слова стає легшою, а мовлення — милозвучним. Таке явище називається спрощенням.

У групах приголосних -ждн-, -здн-, -стн-, -стл- у вимові приголосні [д] і [т] випадають: *радісний* (хоч *радість*), *персні* (хоч *перстень*), *тижневий*, *тижні* (хоч *тиждень*).

У групі приголосних -слн- випадає звук [л]: *масний* (хоч *масло*), *навмисне* (хоч *мислити*). У групі приголосних -рдц- випадає звук [д]: *серце* (хоч *сердець*, *серденько*).

У зазначених випадках спрощення позначаємо на письмі.

294. **Розгляньте таблицю.**

Групи приголосних, яких відбувається спрощення	Приклади
[здн]	*проїзний (проїзд)*
[ждн]	*тижневий (тиждень)*
[стн]	*корисний (користь)*
[стл]	*щасливий (щастя)*

Дослідіть, у яких групах приголосних найчастіше відбувається спрощення. Які приголосні звуки випадають?

Самостійно доберіть кілька прикладів слів, у яких відбувається спрощення.

Орфограма:
спрощення у групах приголосних

295. Від поданих іменників утворіть прикметники і вимовте їх відповідно до правил орфоепії. Слова запишіть парами.

Якість, проїзд, совість, доблесть, заздрість, піст, масло, пристрасть, ненависть, щастя, швидкість.

Назвіть групи приголосних, в яких відбулося спрощення.

Придумайте підпис до фотографії. Використайте слова зі спрощенням у групах приголосних.

296. Доберіть слова, від яких утворилися подані, запишіть їх парами. Позначте орфограму «спрощення у групах приголосних».

ЗРАЗОК *Кількість — кількісний.* (– стн –)

Виїзний, жалісний, тижневий, корисливий, корисний, совісний, злісний, доблесний, щасливий.

Визначте групи приголосних, у яких відбулося спрощення. Чи позначилося це явище усного мовлення на написанні слів?

297. Перепишіть прислів'я, від поданих у дужках слів утворюючи прикметники. В утворених словах позначте орфограми.

1. (Чесність) праця — наше багатство. 2. Як труд (радість), то життя не гірке. 3. Без труда (щастя) тільки лінивий. 4. (Заздрість) чоловік від чужого щастя сохне. 5. (Корисливість) серце завжди кам'яніє. 6. Без обережності й мудрість (беззахисність). 7. В (улесливість) чоловіка слова (масло), а пироги (піст).

Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення.

Спрощення — явище усного мовлення. Спрощення позначається на вимові слів *шістнадцять, шістсот, зап'ястний, надкістниця, хворостняк*. Проте літеру т у цих словах зберігаємо на письмі. Не відбувається спрощення у словах *кістлявий, пестливий*.

За вимови прикметників, утворених від іншомовних слів з кінцевим *-ст*, звук [т] не вимовляємо, проте літеру *т* зберігаємо на письмі: *контраст — контрастний, баласт — баластний, аванпост — аванпостний.*

298. Перепишіть, де потрібно, вставляючи літери.

Пристрас.на мелодія, радіс.на подія, кіс.лявий вовк, безкорис.лива допомога, контрас.ний душ, протес.ний мітинг, аванпос.ний загін, захис.на промова, зап'яс.на прикраса, перехрес.ні дороги, відважні серця, сміливий буревіс.ник, облас.ний архів.

299. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, пропущену літеру. Слова, на написанні яких спрощення не позначається, підкресліть.

1. Слово корис.не тільки тоді, коли воно необхідне для думки. (*О. Довгий*). 2. Мила нам душа правдива, совіс.на, трудяща. (*Д. Білоус*). 3. Не раз і не два нашу землю святу топтав ненавис.ний чужинець. (*В. Сосюра*). 4. Люблю Україну чес.но і чисто. (*Б. Щавурський*). 5. Прадавня стіна, їй шіс.надцять століть. (*П. Воронько*). 6. І віє пес.ливо із поля в розчинене синє вікно. (*В. Сосюра*). 7. Контрас.ний — це різко протилежний у чомусь. (*Зі словника*). 8. Як відомо, істинною дружбою є дружба безкорис.лива. (*З журналу*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Як ви розумієте значення слова *милозвучність*?**
- **У чому суть спрощення приголосних звуків? Для чого воно відбувається?**
- **В яких групах приголосних відбувається спрощення?**
- **Які приголосні звуки найчастіше спрощуємо?**
- **Наведіть приклади слів зі спрощенням.**
- **Як передаємо спрощення на письмі?**
- **У яких словах спрощення відбувається тільки у вимові?**
- **Наведіть приклади прикметників, утворених від іншомовних слів, що закінчуються на *-ст*. Чи відбувається у вимові таких прикметників спрощення? Чи позначаємо його на письмі?**

300. Прочитайте текст мовчки, визначте його тему й головну думку. Доберіть заголовок. Прочитайте текст уголос, дотримуючи правил орфоепії.

Без громадського транспорту важко уявити навіть днину свого життя. А хто може підрахувати, скільки щодня й щотижня витрачаємо сил, скільки завдаємо й переживаємо образ через брак **такту** і поваги пасажирів одне до одного! А так хочеться бачити навколо щасливі обличчя, чути радісні слова подяки за взаємну турботу!

Ось кілька корисних порад щодо поведінки у транспорті.

Під'їхав потрібний вам тролейбус. Не забувайте про **ґречність** і шанобливе ставлення до інших пасажирів. Не поспішайте сісти, якщо поруч є літні люди або діти. Якщо ви не маєте проїзного квитка, дізнайтесь, де можна оплатити проїзд. Якщо водій вчасно не називає зупинки, краще запитайте в пасажирів, щоб заздалегідь підготуватися до виходу. Не втручайтеся в суперечку, якщо вона виникла, не ставайте учасником **конфлікту**. Стриманість і доброзичливість забезпечать вам безболісний вихід із будь-якої ситуації.

Будьмо взаємно ввічливі! Від цього нам стане на краплину краще, на крихту додасться рівноваги й радості.

За С. Богдан.

- Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Випишіть слова, у яких відбулося спрощення.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

301. Складіть діалоги, які могли б відбутися в громадському транспорті:

- між дівчинкою й пасажиром, до якого вона звернулася з проханням підказати, на якій зупинці їй вийти, щоб дістатися центру міста (села);
- між хлопчиком, який хоче передати талон на компостер, та іншим пасажиром;

• між дівчинкою, яка має вийти на наступній зупинці, та пасажирами, які стоять перед нею;

• між хлопцем і бабусею, якій він поступається місцем.

Складаючи діалоги, використайте деякі з поданих у рамці висловів. Діалоги розіграйте за особами.

Вибачте, будь ласка… Даруйте, що турбую… Чи не скажете мені… Яким маршрутом можна доїхати… Прошу, пройдіть трохи вперед. Чи не змогли б ви пройти вперед? Дозвольте пройти! Пропустіть, будь ласка. Будьте ласкаві, яка наступна зупинка? Передайте, будь ласка, гроші на талони. Закомпостуйте, будьте ласкаві, талон! Скажіть, будьте люб'язні, як доїхати… Даруйте, ви не скажете… Сідайте, будь ласка. Коло вас не зайняте місце? Допоможіть, прошу вас, бабусі!

Особливості будови роздуму. Усний твір-роздум

2. **Прочитайте казку. Зверніть увагу: висловлюючись, співрозмовники пояснюють,** *чому так сталося* **або** *чому вони так вважають*.

Захотілося журавлеві стати пташиним царем. Скликав він пташок з усього світу, щоб його вибрали. Позліталися всі, крім малої пташечки богоргоно.

Чекають на богоргоно птахи. Журавель не витримав, пішов шукати. Коли бачить — сидить пташечка у траві.

Журавель розгнівався і кричить:

— Я пташиним царем не став, тому що ти вчасно не прилетіла! Отже, це через тебе мене царем не обрали!

— Я не встигла прилетіти, тому що здалеку мандрувала, стомилася дуже. Отже, я просто не могла не спізнитися.

Розлютився журавель і ну топтати богоргоно. Зламав пташці праве крильце.

Злетілися птахи, побачили таке беззаконня. Заджерґотіли, зацвірінчали до журавля:

— Не заслуговуєш ти бути нашим царем, тому що ти жорстокий і несправедливий! Таким чином, царем тобі ніколи не бути!

Порадилися між собою птахи і вирішили журавля покарати.

— Коли настане час у вирій летіти, хай журавель несе на спині маленьку пташку богоргоно, тому що він її скалічив і образив. Отже, свою провину журавель має спокутувати.

Часом можна побачити: летить у вирій журавель, а на спині в нього примостилася дрібнесенька пташка.

Народна казка.

Дайте повні відповіді на запитання: **чому** птахи із самого початку не вибрали журавля царем? **Чому** маленька богоргоно не змогла прилетіти вчасно? **Чому** птахи вирішили, що журавель не гідний бути їхнім царем?

У роздумі йдеться про причини дій, явищ, ознак. До роздуму можна поставити загальне питання ЧОМУ?.

Роздум буває розгорнутий і стягнений.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин. У першій висловлюємо основну думку, яку потрібно довести, — тезу. У другій частині наводимо докази на підтвердження тези. У третій — міститься висновок.

Схема розгорнутого роздуму

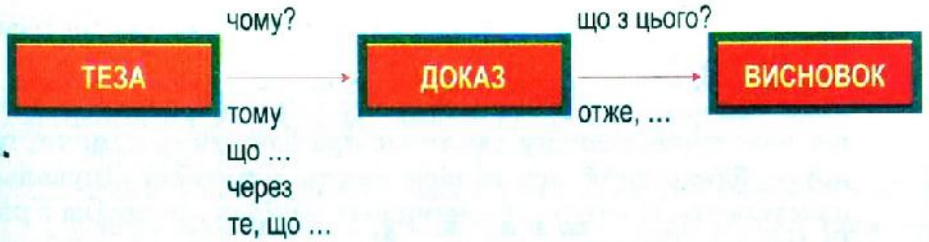

Схема стягненого роздуму

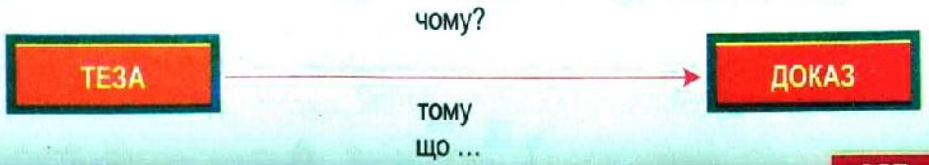

Теза та доказ, як правило, поєднані словами тому що; через те, що. Висновок можна приєднати словом отже.

303. Прочитайте. Вкажіть у тексті розгорнутий роздум і роздум стягнений. У кожному роздумі вкажіть складники (скориставшись наведеною на сторінці 157 схемою).

Пам'ятник Черепасі у місті Хмельницькому

Орел і Черепаха

На дубі, що похилився до води, сидів Орел. Черепаха говорила своїм сестрам:

— Покійна наша прабаба загинула, тому що почала навчатися в Орла літати. Отже, погубило її, бідолашну, літання.

— Слухай-но, Черепахо! — обурився Орел. — Твоя премудра прабаба загинула, тому що взялася не за свою справу.

За Г. Сковородою.

304. Усно складіть роздуми (розгорнуті та стягнені), узявши за тези наведені вислови.

- Знання потрібні кожному, тому що ...
- Найдорожчий скарб людини — її чесне ім'я, тому що ...
- Люди, які ніколи не сміються, — нещасні, тому що ...

305. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є роздумом. Визначте тезу. Скільки доказів подано на доведення тези? Прочитайте їх.

До бджоли українці ставляться з глибокою повагою, тому що, по-перше, пошану викликає працьовитість комахи, по-друге, бджолиний мед та віск мають виняткові лікувальні властивості. По-третє, за легендою, бджола прилетіла з раю і є Божою комахою.

Таким чином, скривдити бджолу для українця є неприпустимим.

З довідника.

Визначте вставні слова, поясніть уживання розділових знаків при них. Яка роль вставних слів у висловлюванні?

Як довести, що висловлювання є роздумом (зразок)

У висловлюванні пояснено причини явища (дії, ознаки), пояснено, чому … . На доведення цієї тези подано такий доказ: … . До висловлювання можна поставити загальне питання ЧОМУ?.
Отже, висловлювання є роздумом.

306. **Складіть невеликий усний роздум на одну з таких тем:**

- Чому я люблю малювати (читати, співати)?
- Чому без праці людина не може жити?
- Ким я хочу стати і чому?

§ 22. Найпоширеніші ви́падки чергування звуків

307. **Прочитайте пари слів. У кожному слові визначте корінь. Назвіть звуки, якими різняться корені поданих у парах слів.**

Слово — слів. Дорога — у дорозі. Школа — шкільний. Рік — річний.

Визначте пари слів, які є спільнокореневими. Назвіть пари відмінкових форм того самого слова.

У коренях яких слів змінилися голосні звуки; приголосні? Якими літерами позначено ці звуки на письмі?

За зміни форми слів і творення інших слів деякі голосні та приголосні звуки можуть замінювати один одного, тобто чергуватися.

Наприклад:

столи — стіл; село — сільський; книга — книзі — книжка.

Чергування звуків може відбуватися в коренях слів (*друг — дружити*), суфіксах (*мудрість — мудрості*), префіксах (*прорвати — прірва*) і закінченнях (*у рідному — у рідним*).

308. **До кожного з поданих слів доберіть його форму або спільнокореневе слово, в якому відбувається чергування голосних звуків.**

Сіль, коса, летіти, могти, гірський, щока, пшениця.

309. **Від поданих слів утворіть такі їхні форми або доберіть такі спільнокореневі слова, у яких відбувається чергування приголосних звуків.**

Берег, пух, щука, смак, молоко, горіх, смуга, казати, кликати, могти, просити, сидіти, їздити.

Чергування [о], [е] з [і]

310. **У поданих словах визначте корені. Доберіть слова з чергуванням** [о], [е] **з** [і].

ЗРАЗОК *Дворовий — двір.*

Школа, гора, семеро, речі, сходи, бджола, колесо, громовий, лебединий, восени, ночувати, у Львові, у Харкові, у Каневі.

Визначте склади відкриті і закриті, зробіть висновки щодо умов чергування голосних звуків у коренях.

Голосні [о], [е] вимовляємо у відкритих складах, звук [і] — у закритих: с[е"]ло — с[і]л; к[о]ні — к[і]нь; п[е]чі — п[і]ч, джм[е"]лі — джм[і]ль.

Чергування може не відбуватися в словах із суфіксами -*ець*, -*ок*.

Наприклад:

стіл — стілець, кіл — кілок.

311. **Прочитайте пари слів. Які звуки чергуються у відкритих і закритих складах? У яких словах чергування відбувається в коренях, а в яких — у суфіксах слів?**

Рости — ріс. Плести — плів. Голова — голівка. Береза — беріз. Чернігова — Чернігів. Києва — Київ.

Зробіть звуковий запис останньої пари слів.

Орфограма:
літери **о — і, е — і, є — ї**
в коренях і суфіксах слів

312. **Прочитайте. Поясніть, чому не відбулося чергування голосних звуків у виділених словах.**

Який жнець, такий і **сніпець**. Що вимовить язик, того не виб'є **кілок**. Такий молодець, що не залізе й на **стілець**. Як не втримав за **ріжок**, за хвостик не вдержиш. Язик на **кінець** світу заведе.

Народна творчість.

313. Перепишіть. Подані в дужках слова поставте в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються. Поясніть чергування. Позначте (підкресліть) орфограми.

1. У мого (рід) — сто (дорога). (*І. Драч*). 2. На обрії (Київ) сходить вишнева зоря. 3. Замок (Либідь) стояв, як нова Русі окраса. (*Л. Забашта*). 4. Хмарина тінь згубила в (ячмінь). (*Г. Коваль*).

Чергування [о] – [а]

314. Прочитайте пари дієслів. Які голосні чергуються?

Допомогти — допомагати. Захопити — хапати. Поклонитися — кланятися.

Простежте, чи залежить чергування [о] — [а] від місця наголосу.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [о] — [а].

Літеру *а* в корені дієслова пишемо перед наступним наголошеним суфіксом -а̂- (-я̂-): скака̂ти, лама̂ти, заганя̂ти.

Орфограма:
літери **о — а**
в коренях дієслів

315. Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок потрібну літеру.

I. 1. Тиха вода бережечки л(*о*, *а*)мить. 2. Старе дерево л(*о*, *а*)мається, а молоде нагинається. 3. Ух(*о*, *а*)пив борщу швайкою, а меду — голкою. 4. Буває, що й теля вовка х(*о*,*а*)пає.

II. 1. Хто камінь не підніме, має його к(*о*, *а*)тити. 2. Один на тракторі оре, а другий к(*о*, *а*)тається. 3. Свиня не з'їсть, поки не пок(*о*, *а*)чає. 4. На мені пок(*о*, *а*)таєшся, як на їжаку.

316. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму «літери *о* — *а* в коренях дієслів».

1. Мамо, світяться мальви, їх вітри не зл..мали. (*П. Перебийніс*). 2. Я не л..мивсь ні в які двері, неправді я не бив чолом. (*Є. Гуцало*). 3. Швидко голочка тікає, нитка голку дог..няє. (*І. Кульська*). 4. Вітер в небі за хмарами г..ниться. (*В. Симоненко*).

Чергування [е] – [і], [е] – [и]

317. Прочитайте. Якими частинами мови є подані слова?

Летіти — літати; чесати — розчісувати; зачепитися — зачіпляти; берегти — оберігати.

Які голосні звуки чергуються в коренях слів?

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [е] — [і].

Літеру *і* пишемо в коренях дієслів перед наголошеним суфіксом -а̂- (-я̂-): *стрелити — стріля̂ти; викоренити — викоріня̂ти.*

Орфограма:
літери *е* — *і*
в коренях дієслів

318. До поданих дієслів доберіть спільнокореневі дієслова або утворіть форми дієслів з чергуванням голосних *е* — *і* в коренях. Подані й дібрані слова запишіть парами.

Вигребти, витекти, вимести, сплести, випекти.

Поясніть уживання літери *і* в коренях дієслів. Позначте в словах орфограму «літери *е* — *і* в коренях дієслів».

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [е] — [и].

Букву *и* пишемо в коренях дієслів перед *р*, *л*, якщо далі йде наголошений суфікс -а̂- : *терти — витира̂ти, заберу — забира̂ти.*

Орфограма:
літери *е* — *и*
в коренях дієслів

319. **Прочитайте. У кожному дієслові визначте корінь. Які голосні звуки чергуються в коренях дієслів?**

Завмирати серцем — завмерти серцем. Вмирати зо сміху — вмерти зо сміху. Вносити у вуха — внести у вуха. Туман застелив очі — туманом застилає очі.

320. **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру. Позначте в словах орфограму** «літери *е* — *и* в коренях дієслів».

1. Можна все на світі виб(*е*, *и*)рати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину. (*В. Симоненко*). 2. Тільки пісня за серце б(*е*, *и*)ре. (*В. Сосюра*). 3. Ніч проміння позб(*и*, *е*)рала і змотала у клубок. (*Олександр Олесь*).

Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть розділові знаки у ньому.

321. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму** «літери *е* — *и* в коренях дієслів».

1. Будуть зорі вст..лати розложистий шлях. (*Леся Українка*). 2. Я візьму той рушник, прост..лю, наче долю. (*А. Малишко*). 3. Чому я барвінком в гаю не ст..люсь? 4. Ліворуч місяць сплів мережку і заст..лає нею стежку. (*Олександр Олесь*).

Чергування [е] – [о] після [ж], [дж], [ч], [ш]

Після шиплячих [ж], [дж], [ч], [ш] у коренях слів звук [е] може чергуватися зі звуком [о]: ч[е]тверо — ч[о]тири; ш[е]стиденка — ш[о]стий.

Літеру о пишемо перед складом із твердим приголосним: чоловік, жолудь.

Літеру е пишемо перед складом із м'яким приголосним або перед складом з е: вечеря, четвер, чебрець.

Орфограма:
літери е — о після ж, ч, ш, щ у коренях слів

322. **Перепишіть слова, позначте в них орфограму** «літери *е* — *о* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* у коренях слів».

Чернівці, чорніти, черствий, четвер, чоло, чохол, шолом, вечоріє, повечеряти, шершавий, жорстокий, шепіт, женці, учора, ожеледь, чортополох, щезати, жоржина, червень, жовток, чотириста, черемха, черговий.

323. **Перепишіть слова у дві колонки, вставляючи відповідно пропущені літери *е* або *о*.**

Ш..лест, ж..втий, щ..ка, дж..рельний, ч..рнило, звеч..ра, ч..рствий, ч..вгати, ш..вчик, ж..рстокий, щ..зати.

324. **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Позначте орфограму** «літери *е* — *о* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* у коренях слів».

1. Мова нені — рідна дуже, золотиста і ш..вкова. (*Л. Забашта*). 2. Місяць над лісом всміхнувсь золотою щ..кою. (*Є. Гуцало*). 3. Ще мале в траві дж..реленятко ні про що т..хенько ж..бонить. (*Б. Чепурко*). 4. Слухаю з піднесеним радісним ч..лом **щ..бетання** ластівки під моїм вікном. (*В. Сосюра*). 5. Сухий, як ж..рсть, ч..ртополох. (*М. Стельмах*).

Виділене слово передайте звукописом.

Літери *и*, *і* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та *г*, *к*, *х* у коренях слів

У коренях українських слів після [ж], [ч], [ш], [шч] та [г], [к], [х] вимовляємо [и] або [і]. На письмі їх передаємо відповідно буквами *и* (*життя, чистота, щирий*) або *і* (*жінка, чільний, щітка*).

Буква *і* передає звук [і], який чергується з [о] або [е]: *жінка*, бо *жонатий*, *женити*; *чільний*, бо *чоло*; *кішка*, бо *кошеня*.

Буква *и* передає звук [и], який не чергується з [о] або [е]: *жир*, *чиж*, *кип'яток*, *хист*.

Орфограма:
літери ***и*** — ***і*** після ж, ч, ш, щ, та г, к, х у коренях слів

325. **До поданих слів доберіть такі спільнокореневі слова (або форми слів), щоб звук [і] чергувався з [о] або [е]. Визначте в кожному слові корінь.**

Гість, ківш, зачіска, щільний, шкідливий, гірчиця, шкіра, щітка, щілина, щічка.

326. **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери *и* або *і*.**

I. Ч..танка, ш..сть, зач..нити, г..ркота, ч..ткий, х..мерний, г..ря, к..сляк, веч..рній, узг..р'я, ч..пляти, х..хикати, ш..ти, шк..дник, переш..птування.

II. Ч..стий, г..рський, ш..пучий, вих..д, ш..бка, к..сник, ш..шка, к..стлявий, перех..д, ж..ночий, сх..бити, х..жий, к..льцевий, самох..ть.

327. **Подані словосполучення введіть до самостійно складених речень.**

Щире серце, **чисте** сумління, **хист** до музики, **шкідлива** звичка.

У виділених словах визначте орфограми.

328. **Уставте пропущені літери і перепишіть. Позначте в словах орфограму** «літери *и* — *і* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та *г*, *к*, *х* у коренях слів».

1. Зг..нуть наші воріженьки, як роса на сонці. (*П. Чубинський*). 2. Добра віра, праця щ..ра нам наблизять слушний час. (*М. Вороний*). 3. Учися ч..стоти і простоти. (*М. Рильський*). 4. І люди не однакові в породі, та спільні всім нам **г..дність** і мета. (*М. Доленго*).

Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

Чергування приголосних [г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш]

В українській мові за зміни форми слів або під час творення інших слів чергуються приголосні [г] — [ж], [к] — [ч], [х] — [ш].

Наприклад:

друг — друже, дружити; пекти — печеш, печиво; птах — пташе, пташиний.

329. **До поданих слів доберіть форми слова або спільнокореневі слова з чергуванням приголосних. Слова запишіть парами.**

Вухо, око, дорога, подруга, рука, ріг, бік, молоко, дух.

330. **Перепишіть прислів'я, подані в дужках слова поставте в потрібній формі.**

1. Мудрість — найлегша ноша в (дорога). 2. Що на умі, те й на (язик). 3. Держи язик на (зашморг). 4. На (підлога) пшениця не зійде. 5. Як до школи, Гриця в (бік) коле. 6. І короткий хвіст (муха) не подобається. 7. Не шукай грибів у ведмежому (барліг). 8. Краще хліб у коморі, ніж перо на (капелюх).

Літери, що позначають приголосні звуки, які чергуються, підкресліть.

331. Прочитайте. Визначте іменники у формі кличного відмінка. Які звуки чергуються за його творення?

1. Та чого ти, хлопче, світом нудиш? (*М. Рильський*). 2. Друже мій, одне життя в людини! (*П. Перебийніс*). 3. Не чіпай, пташе, зерно наше. (*Народна творчість*). 4. Чого це ти, парубче, слідом ідеш за мною? (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Смійся, лютий враже, та не дуже... (*Т. Шевченко*).

Поясніть розділові знаки при звертаннях.

332. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. Кожна корова своє телятко ли..е. 2. Сові сонце очі рі..е. 3. Дощ че..е, собака бре..е, а вітер далі несе. 4. Гострий ніж швидше відрі..е шмат. 5. Стри..и, та не обдирай. 6. Як рубаєш дерево, бере..и себе. 7. Розумний і на шкапі зайця наздо..ене.

Літери *а* — *о* в коренях слів

Букву *а* пишемо в коренях слів перед наголошеним складом з *а* (*я*): *хазяїн*, *гаря́чий*, *кала́ч*, *багати́р* (*багатій*). У спільнокореневих словах також пишемо *а*: *хазяйновитий*, *гарячкувати*.

З літерою *о* пишемо слова *поганий*, *солдат*, *монастир*, *козак*, *богатир* (*силач*), *лопата*, *гончар*, *товар*.

Орфограма:
літери **а** — **о** в коренях слів

333. **Прочитайте, поясніть написання літер *а — о* у коренях виділених слів.**

1. У доброї **хазяйки** корова маслом доїться. 2. Усе **багатство** земля дає. 3. Хто **гарячого** не бачив, той і холодному радий. 4. **Багаття** ніколи не насититься дровами, а земля — дощами. 5. Капуста гарна, та **качан** гнилий. 6. Собака втіка не від **калача**, а від бича. 7. Хіба сонце винне, що **кажани** вдень не бачать? 8. На колючий терен знайдеться гостра **лопата**.

Народна творчість.

334. **Перепишіть, на місці крапок дописуючи до кожного слова перший склад. Позначте у словах наголос.**

..гач, ..лач, ..зак, ..чар, ..жан, ..разд, ..дат.

335. **Уставте пропущені літери. Утворені слова запишіть відповідно у дві колонки: з літерою *а* в корені; з літерою *о* в корені.**

Х..зяйновитий, б..гатство, г..нчарня, к..лач, к..чанистий, перел..пачений, розб..гатіти, с..лдатський, к..закувати, г..нчарство, п..ганющий.

336. **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму** «літери *а — о* в коренях слів».

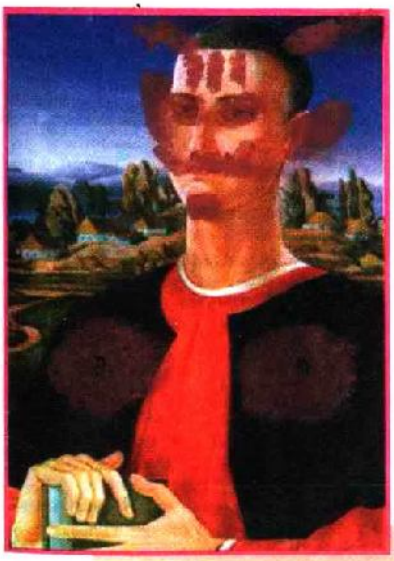

1. Чи не д..вина, що один у б..гатстві бідний, а інший у бідності б..гатий? (*Г. Сковорода*). 2. Не кож..н б..гатир, хто списа має. (*Народна творчість*). 3. Сусіди були б..гатенькі, і Кайдашеві хотілося себе показати перед б..гатирями. (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Нехай ворог знає, повік не гадає знущатися над к..заком! (*С. Руданський*). 5. В осінню темінь серед ночі пастух б..гаття розведе. (*М. Філянський*). 6. Мишам сниться, як вночі їли вволю к..лачі. (*Є. Гуцало*).

П. Шпорчук.
«Портрет Григорія Сковороди»

§ 23. Основні ви́падки чергування *у – в, і – й*

337. Прочитайте пари слів. Чи змінює значення цих слів чергування звуків [в] — [у], [і] — [й]**?**

Україна — Вкраїна. Вчитель — учитель. Уперед — вперед.

Іти — йти. Ім'я — ймення. Йван — Іван.

338. Прочитайте словосполучення в лівій і правій колонках. Які словосполучення легше вимовляти? Чому?

Любив Вкраїну.	Любив Україну.
Наш вчитель.	Наш учитель.
Сусідчин Йван.	Сусідчин Іван.
Поспішав йти.	Поспішав іти.
Побачив всіх.	Побачив усіх.

Милозвучність — властивість мовлення, що полягає у плавності, виразності, відсутності складних для вимовляння сполук звуків.

Милозвучність української мови пояснюється гармонійним співвідношенням голосних і приголосних звуків. На три приголосних звуки припадає приблизно два голосних.

Нагромадження приголосних можна уникнути, доречно використовуючи чергування звуків [у] — [в] та [і] — [й].

Якщо попереднє слово закінчується на приголосний звук, треба вживати [у] або [і].

Наприклад:

Навчаюсь у школі (не *Навчаюсь в школі*).

Іван і Марічка (не *Іван й Марічка*).

Якщо попереднє слово закінчується на голосний, потрібно вживати [в] або [й].

Наприклад:

Прочитала в книжці (не *Прочитала у книжці*).

Учителі й учні (не *Учителі і учні*).

На початку речення перед приголосним уживаємо [у], [і], а перед голосним — [в], [й].

Наприклад:

У своїй хаті й стіни помагають. І баран буцне, як зачепиш. В усякої троянди свої колючки. Й удень з каганцем його не знайдеш.

339. Прочитайте речення. Чому в одних випадках ужито прийменник *у*, а в інших — *в*? Чим зумовлене вживання сполучників *і* або *й*?

1. Сонце впало в степ за очеретом і погасло. (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця. (*Григір Тютюнник*). 3. Я досі завжди з хвилюванням входжу в передосінню золотисту втому полів... (*М. Стельмах*). 4. Поспіли груші й яблука на Спаса. Малина й вишні одійшли давно. (*О. Довженко*).

340. Перепишіть, вибираючи з дужок прийменник або сполучник. Свій вибір поясніть.

Живемо (*у, в*) Одесі, оселились (*у, в*) Києві, оселився (*у, в*) Ужгороді, зайшов (*у, в*) вагон, робітники (*і, й*) інженери, наука (*і, й*) освіта, дерева (*і, й*) кущі, прийшов (*і, й*) запитав, (*у, в*) кімнаті (*у, в*) Оксани, Степан (*і, й*) Галина, троянди (*і, й*) айстри, вовк (*і, й*) ягня.

341. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. (*У, в*) (*у, в*)сякім подвір'ї свої повір'я. 2. (*У, в*)дарив (*у, в*) дзвін, як треба в макогін. 3. Найдеться купець (*і, й*) на дірявий горнець. 4. Жалів яструб курку, поки (*у, в*)сю обскуб. 5. (*І, й*)ти на комара з дрючком, а на вовка зі швайкою. 6. Краще погано їхати, ніж хороше (*і, й*)ти. 7. Добре, як голому (*у, в*) кропиві. 8. Лякали щуку, що (*в, у*) озері втоплять. 9. Дожидай долі, то не матимеш (*і, й*) льолі.

Народна творчість.

У послідовних змінах тону (висоти голосу) виявляється мелодика мовлення. За її допомогою мовець передає свої почуття і переживання.

342. Кожне подане речення вимовте, зміною тону передаючи такі почуття: здивування, гнів, радість, зневагу, співчуття.

1. З телячим хвостом у вовки не сунься. 2. Дров у ліс не возять. 3. Живіт і головка — ледарська одговорка. 4. Язиком так і сяк, а ділом ніяк. 5. Вогонь і вода — добрі слуги, але лихі хазяї.

Народна творчість.

Поясніть доцільність уживання прийменників *в* — *у* та сполучників *і* — *й*.

§ 24. Позначення м'якості приголосних на письмі

343. **Розгляньте таблицю. Поясніть, якими літерами передано на письмі м'якість і пом'якшення попередніх приголосних у поданих нижче словах.**

тери, за допомогою яких і письмі передаємо м'якість ом'якшення приголосних	Приклади
ь	*Учитель, мідь, гість, хлопець*
і	*Діти, сім, рік, зірка, лід*
я	*Подяка, зяблик, сяйво*
ю	*Людина, дюжина, нюх, сюди*
є	*Синє, порожнє, раннє, наллє*

Українець, земля, політ, Січ, сяйво, батько, зоря, рік, сталь, дитя, льон, колодязь, рясний, стрімкий, суть, колишнє, тюлень.

Літери ь, і, я, ю, є можуть передавати на письмі м'якість відразу двох приголосних звуків.

Наприклад:
кузня [к у́ з' н' а];
щастя [шч а́ с' т' а];
честь [ч е с' т'].

344. **Слова, подані у звуковому записі, запишіть літерами. За допомогою яких літер позначено м'якість і пом'якшення попереднього приголосного в кожному слові?**

[д е н'], [л' і с], [м' і д'], [к о ш е" н' а́], [л' у к], [б у р' а́ к], [т' у л' п а́ н], [п' і́ с' н' а].

345. **Зробіть звуковий запис слів.**

Київський, український, сьогодні, листя, радістю.

§ 25. Правила вживання м'якого знака

346. **Розгляньте таблицю.**

М'ЯКИЙ ЗНАК ПИШЕМО:	
Після букв *д, т, з, с, ц, л, н*, якщо ці букви передають м'які приголосні звуки [д′], [т′], [з′], [дз′], [с′], [ц′], [л′], [н′]	*Мід**ь**, мит**ь**, маз**ь**, міц**ь**, віл**ь**но, стан**ь**те*
Після літер, що позначають м'які приголосні, у середині складу перед *о*	*С**ь**огодні, л**ь**он, тр**ь**ох*
Після м'якого приголосного [л′] перед наступним м'яким приголосним	*Учител**ь**ська, сіл**ь**ський, їдал**ь**ня, пral**ь**ня, пал**ь**ці*
У дієсловах на *-ть, -ться*	*Навчают**ь**ся, сміє**ть**ся*
У суфіксах *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*	*Мален**ь**кий, дитинон**ь**ка, чорнесен**ь**кий*

Поясніть написання поданих слів.

Вогонь, батько, сядьте, читальня, кільця, більший, дзьоб, сьогодні, вірнесенький, гарненько, молодюсінький, листуються, стоїть, умивається, гуртуються, збираються.

Орфограма:
м'який знак

347. **Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса** *-ськ-*. **Слова запишіть парами, в утворених словах позначте орфограму** «м'який знак».

Львів, школяр, учень, професор, село, Польща.

348. **Від поданих слів утворіть і запишіть спільнокореневі слова зі значенням здрібнілості або пестливості за допомогою суфіксів** *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*.

ЗРАЗОК *Серце — серденько, мова — мовонька.*

Голубка, голова, очі, брови, рука, тонкий, рідний, малий.

Поясніть написання утворених слів. Позначте в словах орфограму «м'який знак».

349. Прочитайте речення відповідно до правил орфоепії. Зробіть звуковий запис виділених слів. Поясніть написання цих слів.

ЗРАЗОК *Підіймається* [п' і д' і й м á й е" ц': а].

1. Стара лисиця від собак **захиститься**. 2. Мала копиця теж **пригодиться**. 3. Людська праця — не дрібниця, розкидати не **годиться**. 4. Сніг — то ковдра для пшениці, під ним гарно їй **лежиться**.

Народна творчість.

350. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Впали рано рясні роси на в..сокі трави, вирушали козачен..ки здобувати слави. (*О. Кононенко*). 2. Доля куєт..ся у борот..бі, дужий не гнет..ся — гнут..ся слабі. (*М. Вороний*). 3. А материнс..ка пісн..т пломінка усюди піде слідом за тобою. (*Л. Забашта*). 4. Пісня ллєт..ся, стежка в'єт..ся із н..зинки на горбок, а назустріч гай сміє..ся: «Прошу, прошу в холодок!» (*Н. Забіла*). 5. Хлопець вихоплюст..ся на дрібнюсін..ку ст..жину. (*М. Стельмах*). 6. Волошки, ніби сині зірон..ки, бл..щать. (*М. Рильський*).

Визначте речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

351. Прочитайте слова, подані в обох колонках. Зробіть висновок про вживання м'якого знака у сполученнях *-льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-*.

Ляльці, ляльчин (бо лялька).	Сопілці, сопілчин (бо сопілка).
Неньці, неньчин (бо ненька).	Матінка, матінці (бо матінчин).

М'який знак пишемо у сполуках -льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-, -сьц-, -сьч-, які походять від -льк-, -ньк-, -ськ-.

Наприклад:

Ольці, Ольчин, бо Олька, але голці, голчин, бо голка; доньці, доньчин, бо донька, але Маринці, Маринчин, бо Маринка; Васьці, Васьчин, бо Васька, але Парасці, Парасчин, бо Параска.

352. **Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини і запишіть. Поясніть уживання м'якого знака.**

ЗРАЗОК *Яблунька — яблуньці.*

Даринка, Лізонька, нянька, дитинка, кулька, рибалка, бурулька, паска, зозулька, ополонка, синька, пінка.

353. **Від поданих слів усно утворіть прикметники із суфіксом** *-ин*. **Запишіть тільки ті слова, які пишемо з м'яким знаком.**

ЗРАЗОК *Учителька — учительчин.*

Миколка, рибалка, вихователька, Тетянка, сусідонька, Наталка, лялька.

354. **Розгляньте таблицю. Поясніть написання виділених у реченнях слів.**

М'ЯКИЙ ЗНАК НЕ ПИШЕМО:	
Після літер *б, п, в, м, ф; ж, ч, ш, щ; г, ґ, к, х*	*Голуб, кров, ніч, змаж, посаг*
Після *р*, що позначає твердий звук [*р*]	*Сибір, Харків, вірте, але Горький*
Перед літерами, що позначають м'які або пом'якшені приголосні	*Кузня, цвях, весняний, але тьмяний (бо тьма), різьбяр (бо різьба)*
Після *н* перед *ж, ч, ш, щ*	*Тонший, кінчик, барабанщик*

1. Хто любить **піч**, тому ворог **Січ**. 2. **Удар** лихом об землю! 3. Кінь та **ніч** козакові товариші. 4. Тоді **кузню** зачинив, як коня вкрали. 5. Краще один **голуб** у руці, ніж **сотня** журавлів у небі. 6. Яка пташка, така й **пісня**. 7. Краще **тепер**, як у **четвер**. 8. **Сип, сип** із порожнього в пусте! 9. Ой вийду я у садочок, стану край **віконця**, чи не вийде моя мила ще раз до схід **сонця**?!

Народна творчість.

355. **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де це потрібно, м'який знак.**

Степ.. , українець , сіль , кров , секретар , мудрец.. , верф.. , кінець , стал.. , річ , кобзар.. , тін , олен.. , календар , перец , насип , сім.. , ляж.. .

У дієсловах на *-ть, -ться* пишемо м'який знак (*навчають, пишаються*). Дієслова на *-ш, -шся* пишемо без м'якого знака (*навчаєш, пишаєшся*).

356. **Випишіть дієслова на** *-ть, -ться, -ш, -шся*. **Поясніть їхнє написання.**

1. Якби так хотілося, як не хочеться! 2. Берись за те, що осилиш. 3. Хто не має, той не губить. 4. Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш. 5. Написаного сокирою не вирубаєш. 6. Хто боїться, тому двоїться. 7. Кому легко на серці, тому весь світ посміхається. 8. Орел мух не ловить. 9. Ночвами моря не перепливеш. (*Народна творчість*).

У виписаних дієсловах поясніть написання особових закінчень.

357. **Перепишіть прислів'я, від поданих у дужках дієслів утворюючи форми на** *-ш, -шся*. **Поясніть невживання в дієсловах м'якого знака.**

ЗРАЗОК

Як (поспішити), *то останнім* (прийти).
Як поспішиш, то останнім прийдеш.

1. Не (згоріти), як вогню не (запалити). 2. Як не (робити), то й не (мати). 3. Як (посадити), та (доглянути), та (зібрати), та (зберегти) — усе твоє. 4. Криве дерево не (випрямити) і найбільшою сокирою. 5. Криком дерева не (зрубати). 6. Те, що природа дала, милом не (змити). 7. З добрим поживеш — добре й (перейняти).

Поясніть написання особових закінчень дієслів.

358. **Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, м'який знак.**

1. Нічого кращого в усьому світі не знайдеш.. за любов і працю. (*М. Стельмах*). 2. Що для квітки літнє сонце, так і мати рідній доньці. (*Н. Забіла*). 3. Ой, злетілися думи-думи, голівоньці тяжко. (*О. Кононенко*). 4. І народжують пісні

серця струни голос..ні. (*В. Сосюра*). 5. Птахи гойдаються на гіл..ці, і сонце грає на сопіл..ці. (*І. Драч*). 6. І довго-довго цвіт весел..чин сяє на ластів'їнім трепетнім крилі. (*В. Бичко*). 7. Понад Дніпро гуде метро — і рибон..ці не спить..ся. (*І. Малкович*).

§ 26. Сполуки літер *йо*, *ьо*

359. Прочитайте слова. Яку звукосполуку позначають на письмі літери *й*, *о*? Для чого вживаємо сполуку літер *ьо*?

Район, серйозно, йодистий, його, сьогодні, льон, у нього.

Пишемо *йо*	Пишемо *ьо*
для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о] на початку слова або складу: ***йорж, гайок, бойовий***	**для позначення м'якості попереднього приголосного перед [о] в середині складу:** ***сьомий, бадьорість, льох***

Орфограма:
буквосполуки **йо, ьо**

360. Перепишіть, підкресліть орфограму «буквосполуки *йо, ьо*». **Поясніть написання слів.**

Майоріти, схвильований, опрацьований, знайомий, крайовий, трьох, сьомга, йогурт, мільйон, дзьоб, Воробйов, Корабльов.

361. До поданих слів доберіть спільнокореневі, в яких би вживалися буквосполуки *йо* чи *ьо*. Дібрані слова запишіть і поясніть їхнє написання.

Лід, гай, літати, воювати, сім, край, синіти, праця, пень, бій, рубець.

362. Перепишіть. Підкресліть у словах орфограму «буквосполуки *йо, ьо*».

1. У працьовитого стіл не порожніє. 2. Крила ростуть у польоті. 3. Незнайома дорога — прикрита западня. 4. Розумному потрібен натяк, а дурному — кийок. 5. Йому палець у рот не клади. 6. Нате й мою баночку на дьоготь. 7. Не хвали льон, поки він у полі. 8. Весною йорж дорожчий, ніж восени сом. 9. Курка бульйону не хвалить. 10. Гриби їж, та не забувай їхньої назви.

Народна творчість.

363. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. Л..лека витанц..овував гопака на краю гнізда. (*Ю. Збанацький*). 2. Я зна..омий узор на твоїм рукаві пізнаю. (*Л. Забашта*). 3. У білих л..олях сплять лілеї. (*М. Вінграновський*). 4. Стежка зовсім несподівано привела мене в га..ок. (*І. Сенченко*). 5. Буслиха у гнізді на хаті світить дз..обом, здається, зараз дз..обне місяць в н..бесах. (*Є. Гуцало*). 6. Вийду в степ, до син..ої кр..ниці. (*А. Малишко*).

364. Доберіть із довідки слова, які відповідають поданим значенням, обґрунтуйте їхнє написання. Із трьома з цих слів складіть і запишіть речення.

1. Скупчення великих мас льоду в горах і полярних місцевостях, яке під впливом власної ваги сповзає з верхніх рівнів на нижчі. 2. Коливання під дією вітру. 3. Чистий м'ясний відвар. 4. Вид керамічних виробів з кольорової випаленої глини, вкритих непрозорою білою поливою. 5. Дивний або смішний випадок. 6. Спеціально обладнана яма для зберігання овочів. 7. Число, що означає тисячу тисяч.

ДОВІДКА

5 7 6 1 2 3 4

Курйоз. Мільйон. Льох. Льодовик. Майоріння. Бульйон. Майоліка.

365. Прочитайте текст, дотримуючи правил орфоепії. Поясніть написання виділених слів.

Живе на світі жайворонок заради своєї пісні. Ось вона дзвенить над степом, і кожне її **колінце** пронизане **радістю**. А

поблизу звучить **пісня** другого жайворонка, **третього**, лунає безліч пісень. Їхні звуки спадають на землю чистими перлами.

За Є. Гуцалом.

366. **У вказаній послідовності зробіть фонетичний розбір поданих слів.**

1. Назвіть слово. Визначте в ньому кількість складів.
2. Назвіть склади відкриті, закриті. Визначте, який склад наголошений.
3. Укажіть голосні звуки, поясніть їхню вимову та позначення на письмі.
4. Назвіть приголосні звуки, поясніть їхню вимову (*дзвінкі чи глухі, тверді чи м'які*), позначення на письмі.
5. Визначте кількість літер і звуків у слові.

Радість, яблуня, щастя, джміль, ґедзь.

ЗРАЗОК УСНОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ

У слові ***радість*** два склади: перший — відкритий, другий — закритий. Перший склад наголошений.

Голосні звуки: [а] — голосний, наголошений, позначений літерою а; [і] — голосний, ненаголошений, позначений літерою і. *Приголосні звуки*: [р] — приголосний, дзвінкий, твердий, позначений літерою р; [д'] — приголосний, дзвінкий, м'який, позначений літерою д (перед і); [с'] — приголосний, глухий, м'який, позначений літерою с; [т'] — приголосний, глухий, м'який, позначений літерою т у поєднанні з літерою ь.

У слові 6 звуків, що позначені 7 літерами.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ

Радість — [р а́ д' і с' т']; ра-дість: 2 склади; I — відкр., наголошений, II — закр.

[а], [і] — голосні, літери *а*, *і*; [р] — пригол., дзвінкий, твердий, літера *р*; [д'] — пригол., дзвінкий, м'який, літера *д* (перед *і*); [с'] — пригол., глухий, м'який, літера *с*; [т'] — пригол., глухий, м'який, літери *т* і *ь*.

---

7 літер, 6 звуків.

§ 27. Правила вживання апострофа

367. **Прочитайте подані парами слова. Які звуки позначені виділеними сполуками літер? М'якими чи твердими є приголосні? Один чи два звуки позначені літерою *я*? Зробіть висновок: для чого вживається апостроф?**

Свято — дев'ять, вдячність — під'язичний, буря — бур'ян.

Апостроф — це графічний знак, який уживається для позначення роздільної вимови твердих приголосних і наступних звукосполук [йа], [йу], [йе], [йі]. Ці звукосполуки позначені на письмі літерами *я, ю, є, ї*.

АПОСТРОФ СТАВИМО ПЕРЕД БУКВАМИ я, ю, є, ї:	
Після букв *б, п, в, м, ф*	*Б'є, п'ять, в'язати, в'юн, солов'ї, м'який, арф'яр*
Після літери *р*, що позначає твердий звук [р]	*Повір'я, міжгір'я, матір'ю*
Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосним	*З'явитись, об'єднатись, під'яремний, дит'ясла, трьох'ярусний, пів'яблука*
Після літери *к* у слові *Лук'ян* та споріднених із ним словах	*Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янчук*
АПОСТРОФ НЕ СТАВИМО ПЕРЕД БУКВАМИ я, ю, є, ї:	
Після літер *б, п, в, м, ф*, якщо перед ними стоїть літера, що позначає кореневий приголосний, крім [р]	*Цвях, свято, морквяний, але верб'я, торф'яний, черв'як*
Після літери *р*, що позначає м'який звук [р']	*Ряска, буря, рюкзак*

Орфограма:
апостроф

368. Перепишіть слова, чітко їх вимовте. Позначте у словах орфограму «апостроф». Обґрунтуйте написання слів.

Солов'їний, сузір'я, рясний, пів'ящика, пів'юрти, **морквяний**, з'ясувати, **під'їхати**, арф'яр, **мавпячий**, зв'язківець, святковий, медвяний, **без'язикий**, **розм'якнути**, підв'язати, під'юджувати, духмяний.

Виділені слова розберіть за будовою.

369. До поданих слів доберіть споріднені, які пишемо з апострофом. Запишіть ці слова. Обґрунтуйте вживання апострофа.

Солома, дерево, риба, жирафа, трава, перо, двір, торф, ярус, камінь, хлопець, гора.

370. Визначте корені поданих слів. За допомогою префіксів, що закінчуються на приголосний, утворіть і запишіть спільнокореневі слова. Поясніть написання утворених слів.

ЗРАЗОК *Їсти — з'їсти.*

Явитися, юрмитися, єднати, їздити.

371. Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, апостроф.

1. Добре **ім..я** — найкраще багатство. 2. Як струмки зіллються, буде ріка, як з..єднаються люди, буде громада. 3. Як на ноги зіп..явся, так за працю взявся. 4. Як усе св..яткувати, то нічого буде ковтати. 5. Де **бур..яну** багато, нема що внести в хату. 6. Черв..як точить дерево, а сумління — людину. 7. Муха коня з..їла, а вовк помагав. 8. На своєму подвір..ї і собака пан. 9. Папуга хвалиться пір..ям, сорока — хвостом, а соловей — голосом. 10. Не вчи орла літати, а солов..я — співати.

Народна творчість.

Позначте у словах орфограму «апостроф». Поясніть уживання апострофа.

Зробіть звуковий запис виділених слів.

Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

372. Прочитайте пари слів, правильно їх вимовляючи. Поясніть уживання та невживання апострофа.

Подвір'я — повітря. Міжгір'я — порядок. М'ята — тьмяний. В'ялити — цвях. Зв'язати — свято.

373. Уставляючи, де потрібно, апостроф, запишіть слова у дві колонки.

Слов..яни, присв..ята, без..ядерний, без..іменний, з..економити, з..єднати, з..явитися, Лук..янченко, Вороб..йов, гороб..ята, солов..їний, Солов..йов, медв..яний, р..ясний, пір..їна, пор..ятунок, сер..йозний, любов..ю, моркв..яний, мавп..ячий, пів..язика.

374. **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте в словах орфограму** «апостроф».

1. Ступаю твердо по своїй землі і слухаю св..ященну рідну мову. (*І. Качуровський*). 2. Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов..їв. (*Д. Кремінь*). 3. **Духм..янить** медуниця і рута. (*Д. Павличко*). 4. Медв..яно пахнуть абрикоси. (*Ю. Кравченко*). 5. Вже надвечір..я туманцем сріблиться. (*Л. Косило*). 6. Із темноти з..являються зірки і мерехтять. (*В. Мороз*).

- Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.
- Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть уживання розділових знаків.

Усний переказ

375. Прочитайте мовчки. Визначте тему та головну думку тексту. Доберіть заголовок.

На **свята** з села приїхала бабуся. Від неї смачно пахло пшеничним хлібом. З-під величезної хустки дивилось малесеньке, поморщене, як печена картоплина, добре-добре личко.

Коли бабуся всіх перецілувала, а Васько поцілував їй руцю, від якої теж пахло хлібом, бабуся вийняла з-за пазухи кольорову хустиночку.

У хустиночці було щось зав'язане.

— Оце тобі, синочку, гостинчика привезла.

Бабуся розв'язала хусточку, взяла старечими **потьмянілими** пальцями новесенького карбованця і піднесла його до самих очей Василькові.

Мама бабусю навіть за руку вхопила.

— Та бійтеся Бога! Оце, Господи! Оддай бабусі зараз же!

— Е, ні, він хлопчик бравенький, він шануватиме бабусин гостинчик, він його берегтиме і на добро пустить. Еге ж, Васильку? Шануватимеш?

— Шануватиму, — басом сказало хлоп'я.

Васько обережно узяв бабусину руку і чмокнув. Рука була вся в зморшках, покарлючена, але така хороша, що Васько взяв та ще раз тихенько поцілував її.

За В. Винниченком.

- Прочитайте текст за особами. Зміною тону голосу передавайте почуття й переживання героїв тексту.
- Визначте речення, ускладнені звертаннями. Прочитайте їх, правильно інтонуючи.
- Укажіть слова, які пишемо з апострофом і м'яким знаком. Вимовте ці слова відповідно до правил орфоепії. Правильно вимовте виділені слова.
- Усно перекажіть текст за колективно складеним планом.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

376. Уявіть, що ви стали учасником ситуацій, які наведено нижче. Складіть та розіграйте за особами можливі за таких умов діалоги.

- Дівчинка дарує бабусі власноруч сплетену теплу хустку (кофтинку, рукавички). Мета дівчинки — зробити бабусі приємність, підкреслити свою любов. Мета бабусі — подякувати за увагу й працю.
- Батьки дарують синові на день народження омріяну ним книжку (велосипед, відеокасету). Мета батьків — привітати сина. Мета хлопчика — подякувати за привітання.

У складених діалогах використайте деякі з поданих у рамці висловів:

Прийміть (прийми) подарунок з нагоди… Сердечно (щиро, красно, дуже) дякую! Безмежно вдячний… Прийміть щиру вдячність… Зворушений вашою турботою. Це дуже люб'язно з вашого боку. Не надякуюсь вам. Сердечне (щире, велике) спасибі! Дякую за турботу (увагу) й подарунок. Нема за що (за віщо). Прошу. Будь ласка.

77. Подякуйте бабусі за надісланий до дня народження подарунок. В усному висловлюванні використайте слова: *сім'я, люб'язність, пам'ятати, святкувати, з'їхатися, матір'ю, здоров'я.*

§ 28. Подвоєні літери

78. Вимовте подані парами слова. Поясніть різницю у вимові та значенні слів кожної пари.

Хвилина — хвилинна. Ціна — цінна. Істина — істинна.

Інколи приголосні звуки вимовляємо довше, тобто подовжуємо. Наприклад: [с о́ н: и й], [о с' і́ н': і й], [н' і́ с': а].

На письмі такі подовжені приголосні позначаємо подвоєними літерами: сонний, осінній, нісся.

Орфограма:
подвоєні літери

Подвоєння літер на позначення збігу однакових приголосних

9. Перепишіть, позначте у словах орфограму «подвоєні літери». **Розберіть слова за будовою. На межі яких частин слова збігаються звуки?**

Беззоряний, оббіг, стінний, годинник, піднісся, розрісся, спеццех, заввідділу.

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі значущих частин слова:

- префікса та кореня (відділити, беззоряний);
- кореня та суфікса (прикордонний, щоденник);
- двох суфіксів (глибинний, письменник);
- дієслівної основи та суфікса -ся (розрісся, пронісся);
- на межі частин складного слова (фіззарядка — фізична зарядка; спорттовари — спортивні товари).

Під час вимови такі звуки зливаються в один подовжений.

Наприклад:

[б е" з: в у́ ч н и й] — беззвучний,

[з а к о́ н: и й] — законний.

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів -ан- (-ян-), -ин-, -їн-, літеру н не подвоюємо.

Наприклад:

гречка — гречаний, глина — глиняний, бджола — бджолиний, соловей — солов'їний.

380. Від поданих слів утворіть і запишіть прикметники на *-ний* (*-ній*). **Позначте орфограму** «*подвоєні літери*».

ЗРАЗОК *Ячмінь — ячмінний.*

Осінь, кінь, сезон, вина, сторона, зміна.

Записані слова розберіть за будовою. Поясніть, на межі яких значущих частин слова збігаються звуки.

381. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру *н*. **Поясніть написання слів.**

Зелен..ий, дерев'ян..ий, район..ий, бетон..ий, юн..ий, юн..ат, син..ій, мільйон..ий, пташин..ий, чавун..ий.

382. Прочитайте. Виділені слова випишіть, розберіть за будовою. Поясніть написання цих слів.

1. Сторона **калинна**, я до тебе лину! (*Д. Луценко*). 2. Злетіла зграя **соколина**. (*М. Рильський*). 3. Опадає листок, як зів'яле **чаїне** крило. (*Б. Олійник*). 4. А там он починається зелений **ялинник**. (*Н. Забіла*). 5. Розрослись тополі, **роззеленілись**. (*О. Гончар*). 6. Віджурилась, **віддзвеніла** пісня на шляху.

(*М. Стельмах*). 7. Зайчик сонячний землю **оббіг**. (*В. Василашко*). 8. **Нісся** місяць ясним небом. (*М. Шашкевич*). 9. Учора в лузі **пасся** білий кінь. (*Є. Гуцало*).

Визначте речення, ускладнені звертанням та однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

383. Від поданих слів за допомогою префіксів утворіть інші слова з подвоєними літерами. Запишіть їх. Підкресліть у словах орфограму «подвоєні літери».

ЗРАЗОК *Знайомитися — роззнайомитися.*

Дати, бити, дражнити, бризкати, дерти, з'єднати, земельний, дзвеніти.

Записані слова розберіть за будовою. Поясніть, на межі яких значущих частин слова збігаються звуки.

384. Прочитайте, вимовляючи слова відповідно до правил орфоепії. Виділені слова випишіть, розберіть за будовою, позначте в них місце наголосу.

1. Дивлюсь, аж проти мене їде **здоровенний** запорожець. (*П. Куліш*). 2. Стіна гладка, мов лід, і **височенна**, здається, аж до неба. (*І. Франко*). 3. Круча спускалась до берега **широченними** уступами. (*А. Мороз*). 4. Розчісує **довженну** сиву бороду дідусь-туман гребінчиком ялиновим. (*В. Сторожук*).

У прикметниках наголошений суфікс -ённ(ий), що надає слову значення «дуже», «надзвичайно», пишемо з подвоєними літерами.

Наприклад: *широчéнний, глибочéнний, здоровéнний.*

У прикметниках, що вказують на неможливість або можливість здійснення якоїсь дії та мають префікс *не-*, наголошені суфікси -áнн(ий), -янн(ий), -éнн(ий) пишемо з подвоєними літерами.

Наприклад: *неподолáнний, незрівнянний, неоцінéнний, непримирéнний.*

З подвоєними літерами пишемо також слова *священний, благословенний, натхненний, старанний.*

385. Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворюючи прикметники із суфіксом *-енн-*.

1. (Страшний) **гайдамака** обома руками підняв над собою (здорову) шаблюку. (*П. Куліш*). 2. Уранці вийшов Іван Голик до моря, гукнув (сильний) голосом, так (глибоке) море й забушувало. (*З народної казки*).

Значення виділеного слова з'ясуйте за словничком.

386. Доберіть і запишіть слова з наголошеними суфіксами, що відповідають наведеним нижче значенням.

- Такий, що його не можна примирити.
- Такий, що ніколи не скінчиться.
- Такий, що не піддається здійсненню.
- Такий, що його ні з ким не можна зрівняти.

У записаних словах позначте орфограму «подвоєні літери». Поясніть написання слів.

387. Прочитайте подані у двох колонках речення. Поясніть відмінність у написанні виділених слів.

Палає в квітах **нездола́нна** воля.
(*Ян Райніс*).

Ліси ведуть свою **нескінче́нну** розмову з вітрами.
(*Ю. Збанацький*).

Там люди **нездо́лані**, горді й суворі.
(*М. Бажан*).

Читатиме хтось ці пісні, **нескі́нчені** тихі слова.
(*М. Рильський*).

388. Перепишіть. Поставте наголос у виділених словах. Позначте у словах орфограму «подвоєні літери».

1. Я вірю в народ, що живе на Дніпрі, у сили його **нездоланні**. (*М. Луків*). 2. Слово Шевченкове — **незнищенне**. (*В. Баранов*). 3. **Благословенний** мамин заповіт. (*Д. Павличко*). 4. Життя дає уроки непрості, **неоціненна** ця наука. (*П. Перебийніс*). 5. Пустель **незбагнена** краса, бо їх не пестила роса! (*П. Усенко*). 6. Дощику рідний, радосте **несказанна**! (*М. Рильський*). 7. Театр був оточений народом, як фортеця **незчисленним** військом. (*І. Багряний*). 8. І дійсність здається **нездійсненим** сном. (*Л. Первомайський*).

389. З поданими словосполученнями складіть і запишіть речення. Поясніть написання прикметників з суфіксами *-анн-, -янн-, -енн-*.

Священні заповіти дідів, нездоланний дух, несказанна гордість, благословенний рідний край, нездійсненне бажання, численні труднощі.

Подвоєння літер на позначення подовжених м'яких і пом'якшених приголосних

Подвоєння літер уживається для позначення на письмі подовжених м'яких і пом'якшених приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:

- в іменниках середнього роду на -я: *читання, весілля, волосся;*
- в деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я: *суддя, рілля, стаття, Ілля;*
- в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини перед -ю: *тінню, міддю, ніччю;*
- у різних формах дієслова *лити* та споріднених дієсловах: *ллється, ллєш, виллєш, доллємо;*
- у словах *бовваніти, ссавець* та споріднених із ними;
- у прислівниках на *-ння*: *зрання, спросоння, навмання.*

390. З-поміж поданих слів визначте слова з подовженими м'якими приголосними між голосними. Вимовте ці слова, дотримуючи правил орфоепії.

Безземельний, рілля, віддаль, колосся, пасся, знання, почуття, оббити, возз'єднати, зілля, **ввічливість**, життя, беззмістовний, міддю, осінній, ллються, ссавець, підданий, **бовваніти**, сінний, **навмання**, паморозззю, незамінний.

Значення виділених слів з'ясуйте за словничком.

391. Від поданих слів утворіть і запишіть спільнокореневі слова з подвоєними літерами. Позначте у словах орфограму «подвоєні літери». **Поясніть правопис слів.**

Звертатися, наближатися, навчатися, мовчати, визволити.

392. Прочитайте. Поясніть написання слів з подвоєними літерами. Зробіть звуковий запис цих слів.

ЗРАЗОК *Терпіння* [т е^{и} р п' і́ н': а].

1. Час, терпіння і сумління прибирають з дороги велике каміння. 2. Люби життя і дорожи хвилиною. 3. Птиця створена для літання, а людина — для старання. 4. Пишайся не званням, а знанням. 5. На роздоріжжі навіть пес вагається. 6. Як сто річок зіллється, то буде море.

Народна творчість.

393. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка однини. Позначте у словах орфограму «подвоєні літери», **поясніть написання слів.**

Роль, ніч, тінь, мить, печаль, річ, віддаль, розповідь, медаль, сіль, паморозь, гуаш, подорож.

394. Перепишіть, подані в дужках іменники поставте у потрібній формі. Підкресліть у словах орфограму «подвоєні літери».

1. Дорога йшла над самою (Рось). (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Ліс поріс високою (папороть). (*А. Пашкевич*). 3. Світ був переповнений сонцем і ніжною (блакить). (*Ю. Збанацький*). 4. Похмурий ліс не вабить (тінь). (*Є. Будницька*). 5. Пахне молодою свіжою (зелень) і медвяним цвітом. (*В. Нестайко*).

395. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, пропущену літеру. Підкресліть у словах орфограму «подвоєні літери».

1. Від серця до серця мелодія л..ється. (*П. Перебийніс*). 2. Зупини коня, не мчи **навман..я**! У вітру спитай стежку в рідний край. (*В. Ганулич*). 3. Попідтин..ю лопух лопотить. (*М. Вінграновський*). 4. Джмелями літаки собі гудуть, і джміль до них гуде собі спросон..я. (*І. Драч*). 5. Найдовшу тривалість життя з-поміж усіх с..авців має слон. (*З підручника*). 6. Від антени **бов..аніє** тінь вусата. (*П. Перебийніс*).

Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

396. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, пропущені літери. Позначте орфограму «подвоєні літери». **Поясніть написання слів з подвоєними літерами.**

1. Рікою гл..бинною л..ет..ся до рідної мови любов. (*Т. Синьоока*). 2. А мова мамина — свята. В ній вічний, незн..щен..ий дух свободи. (*М. Адаменко*). 3. Я закоханий в синь океан..у, в свіжий дух, що пл..ве од ріл..і. (*В. Сосюра*). 4. Кругом

луги, ліси завмерли, горою ніс..я тихий спів. (*Д. Загул*). 5. Лунко злинуло відлун..я. (*Б. Олійник*). 6. Раптом звід..аля доніс..я крик. (*М. Левицький*). 7. Коли д..влюсь, аж у піддаш..і за хатою сидить дід. 8. А тут ніч темна така, що тільки навман..я вгадуєш дорогу. (*П. Куліш*).

Якщо м'який приголосний стоїть не між голосними (основа слова закінчується двома різними приголосними), подовження звука і подвоєння літер немає.

Наприклад:

листя, щастя, радістю, скатертю.

В іменниках жіночого роду на приголосний у формі орудного відмінка однини перед -ю не подовжуємо губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] та приголосний [р].

Наприклад:

кров'ю, любов'ю, верф'ю, матір'ю.

397. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

1. Поміж людьми я жив і ріс, поміж людьми шукав я **щастя**. (*М. Стельмах*). 2. Маю я святе синівське право з **матір'ю** побуть на самоті. (*В. Симоненко*). 3. Перед **людяністю, скромністю** і **мудрістю** матері я й досі схиляю голову. (*М. Стельмах*). 4. Найбільше, сину, дорожи **любов'ю** до Вітчизни. (*П. Перебийніс*). 5. **Безсмертя** прагнуть душі молодії. (*Д. Павличко*). 6. **Хитрістю** і дурисвітством тепер не звікуєш. (*М. Стельмах*).

Визначте речення, ускладнені звертанням та однорідними членами. Поясніть у цих реченнях розділові знаки.

398. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літери. Позначте у словах орфограму «подвоєні літери».

Житт.я, узбереж..я, стат.я, лист..я, сіл.ю, мід.ю, повіст..ю, вил..ю, сіт.ю, спросон.я, ртут.ю, ніжніст..ю, бут.я, гіл.я, ділен.я, скатерт..ю, подвоєн.я, гордіст..ю.

399. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання слів.

Честь, молодь, молодість, сталь, любов, ненависть, мораль, міць, гордість, матір, суміш, кров, верф.

400. **Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру.**

1. Правдою, совіст..ю світиться нам людина щира і чесна. (*Б. Олійник*). 2. Наполегливіст..ю гори й доли здолаєш. 3. Для людської думки немає відстані. 4. Відвага мед п'є або сльози лє. 5. Умін..я й труд все перетруть. (*Народна творчість*).

Позначте у словах усі вивчені орфограми.

401. **Прочитайте текст, дотримуючи орфоепічних норм. Визначте орфограми у виділених словах, поясніть їх написання.**

Як важливо вміти відрізнити справжню **цінність** від **хвилинної** моди! Серед тих духовних цінностей найдорожчі — мова й пісня.

Мова й пісня — то душа народу. Не забуваємо рідного **неньчиного обличчя**, що схилялося над твоїм ліжком, пам'ятаємо тиху колискову та чарівний світ казки. І ти платиш **любов'ю** і вдячністю за те щастя батькам, наповнюєшся живлючим нектаром духовності, що веде свою ниточку з сивої прадавнини, передається від **покоління** до покоління.

З журналу.

Поясніть значення слова *покоління*. За потреби зверніться до словничка.

Визначте тему та головну думку тексту. Доберіть заголовок.

Розкажіть про свою улюблену пісню. У розповіді використайте чотири-п'ять слів із подовженими приголосними. Розповідь запишіть.

ПИСЬМО Письмовий докладний переказ тексту, що містить роздум

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

402. **Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. Доберіть кілька варіантів заголовків.**

Суд Соломона

Цар Соломон уславився своєю мудрістю. Щодня люди сходилися до нього на суд.

Один чоловік перед смертю сказав, що всю свою

спадщину залишає найбільш гідному з двох своїх синів. Після смерті батька сини посварилися, бо жоден з них не захотів визнати себе гіршим.

Брати прийшли позиватися до Соломона. Той спитав, хто вони такі. Обидва виявилися стрільцями.

Цар наказав поставити мертве тіло батька біля дерева. Братам він звелів стріляти мертвому батькові в груди.

Першим стріляв старший брат. Він уцілив батькові в те місце, де в живої людини б'ється серце.

А молодший син відмовився стріляти. Він опустив свій лук і заплакав.

Батьків спадок цар Соломон наказав віддати молодшому братові, тому що він виявився гідним сином і порядною людиною. Старшого брата цар прийняв в охоронці, адже ця робота потребує жадібних людей із гострим зором й оброслим шерстю серцем.

- Визначте стиль тексту. Які типи мовлення поєднано в тексті?
- Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть переказ.

§ 29. Написання слів іншомовного походження

У нашій мові є слова, запозичені з інших мов — грецької, латинської, німецької, англійської тощо.

Наприклад: *космос* — з грецької, *університет* — з латинської, *спорт* — з англійської, *опера* — з італійської, *брухт* — з німецької, *бумеранг* — з мови корінних мешканців Австралії.

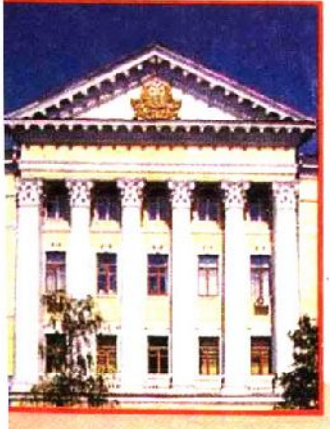

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Чимало слів утворено поєднанням двох запозичених слів у одне. Так, слово *динозавр* утворили, об'єднавши два грецьких слова, котрі означають «жахливий» та «ящірка». Слово *демократія* утворили з двох грецьких слів, що означають «народ» та «влада». Слово *велосипед* утворили з латинських слів, одне з яких означає «швидкий», друге — «нога».

Слова іншомовного походження входять до складу багатьох мов. Значення таких слів пояснено в словнику іншомовних слів. Там само

вказано і походження запозичених слів. Вимова та написання слів іншомовного походження має певні особливості.

403. Прочитайте речення. Випишіть слова іншомовного походження. Поясніть їхнє значення. Підкресліть у цих словах літери *и*, *і*.

1. Атлантида — міфічний острів. (*З підручника*). 2. Арктика й Антарктика цікаві для нас своїми безмежними просторами. (*З газети*). 3. У вікно зазирає жоржина. (*Б. Списаренко*). 4. У людині поєднуються кактус і орхідея. (*П. Загребельний*). 5. Кипарис уквітчала гірляндами чайна троянда. (*А. Кримський*). 6. Кришталем заяскрилася роса по зеленій траві. (*Панас Мирний*). 7. Мені пора згорнутись, як мімозі. (*Л. Забашта*).

Написання яких іншомовних слів, на вашу думку, бажано перевірити за орфографічним словником?

У словах іншомовного походження пишемо літеру и:

- у загальних назвах після букв д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р перед буквами, що позначають приголосні (крім й): *директор, титан, зиґзаґ, сигнал, циркуль, жирафа, шифон, ритм*; це правило називається правилом «дев'ятки», бо таких приголосних дев'ять;
- у географічних назвах на *-ика, -ида*: *Мексика, Атлантида*;
- у географічних назвах після ж, ч, ш, ц: *Алжир, Чилі, Вашингтон, Лейпциг*;
- у географічних назвах зі звукосполукою *-ри-* перед приголосним: *Рим, Мадрид, Рига*;
- за традиційною вимовою в деяких географічних назвах: *Аргентина, Бразилія, Сицилія, Сирія, Єгипет, Тибет*.

У словах іншомовного походження пишемо літеру і:

- на початку слів: *ікона, інститут, інженер, ідея*;
- у кінці незмінних слів: *таксі, колібрі, журі, боржомі*;
- після літер, що не входять до «дев'ятки»: *бізнес, кілограм, пінгвін, фініш*;
- перед літерами, що позначають голосний звук та й: *діалог, матіола, радіус, армія*;
- у власних назвах після літер на позначення приголосних, крім шиплячих: *брати Грімм, Дені Дідро, Нагасакі, Ніл, Сідней*.

Орфограма: літери *и* — *і* в іншомовних словах

404. Перепишіть. Підкресліть у словах орфограму «літери *и* — *і* в іншомовних словах». **Поясніть правопис слів.**

I. Дискета, цитрина, пенсіонер, поні, журі, силует, бізнес, казино, пенальті, нікель, інструмент, інспектор, інвестор, стиль.

II. Чипси, бензин, президія, радіус, дієта, жирафа, цистерна, фіолетовий, інстинкт, регбі, зомбі, кілограм, мітинг, візит.

Значення та походження слів з'ясуйте за словником іншомовних слів.

405. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Позначте у словах орфограми «літери *и* – *і* в іншомовних словах». **Поясніть написання слів. За потреби зверніться до словника.**

Фонет.ка, орфограф.я, граф.ка, л.тература, математ.ка, през.дент, сп.кер, реж.м, металург.я, кор.фей, велос.пед, електр.ка, ф.нанси, арх.в, ч.чероне, пар.., харакір.., глад.олус, сер.ал, інтонац.я, рад.о, кл.єнт, тр.умф, рад.й, письменники Редьярд К.пл.нг, Астр.д Л.ндгрен.

406. Доберіть із довідки українські відповідники до іншомовних слів. Слова запишіть парами. В іншомовних словах позначте орфограми.

Лінгвістика, орфографія, се́рвіс, аплодисменти, корекція.

ДОВІДКА

Виправлення. Оплески. Мовознавство. Правопис. Обслуговування.

407. Запишіть назви відомих вам розділів науки про мову. Пригадайте і запишіть іншомовні слова, що використовуються під час вивчення історії, математики, природознавства, етики. Які із записаних слів пишемо за правилом «дев'ятки»?

ЗРАЗОК *Синтаксис, пунктуація...*

408. Запишіть слова, вибираючи із дужок потрібну літеру.

(І, и)нтерес, (і, и)**нтелект**, (і, и)нкубатор, (і, и)нжир, жур(і, и), **пер**(і, и), (і, и)дея, пон(і, и), пенальт(і, и), зомб(і, и), **кул**(і, и), (і, и)люзія, (і, и)ндекс, (і, и)люстрація, (і, и)**мідж**.

Значення виділених слів з'ясуйте за словником іншомовних слів.

409. Виберіть із довідки слова, що відповідають поданим значенням, запишіть їх. Позначте місце наголосу. У кожному слові визначте орфограму, поясніть його написання.

1. Розповідь про життєвий шлях людини. 2. Усталена думка про певну особу, групу, колектив, що склалася на основі ділових, професійних і моральних якостей. 3. Доказ непричетності особи до злочину, оскільки вона в момент його вчинення перебувала в іншому місці. 4. Особа, яка завдяки своїм особистим якостям має вплив на людей. 5. Мистецтво виразного читання. 6. Вимова, манера вимовляти слова. 7. Віконниці, штори або пластини для регулювання освітлення приміщення. 8. Шрифтове виділення в тексті слів або словосполучень нахилом букв з метою привернути до них увагу читача. За формою такі літери наближаються до рукописного шрифту.

ДОВІДКА

Декламація. Біографія. Курсив. Репутація. Алібі. Лідер. Дикція. Жалюзі.

Із двома словами (за власним вибором) складіть і запишіть речення.

410. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

І. 1. А наша ж нац.я козача. І вдача наша — не л.дача. (*М. Луків*). 2. Я з династ.ї хлібороба. (*П. Перебийніс*). 3. Не піду я на поклін ні в Пар.ж, ані в Берл.н. (*П. Осадчук*). 4. Трава євшан — наш тал.сман одвічний. (*Л. Забашта*). 5. Я свою релікв.ю родинну синові у спадок передам. (*П. Перебийніс*).

II. 1. Гортаємо ..сторії томи. 2. Рідну мову приймай і народу трад..ц..ї славні. (*Л. Забашта*). 3. Чудова країна Італ..я, і мова, як наша, гучна! (*М. Гурець*). 4. Я плутавсь у формулах, наче в тропічних л..анах. (*Б. Олійник*). 5. Мені у серце зазира очима л..тер хрестомат..я. (*П. Перебийніс*).

Визначте іншомовні слова, поясніть їхнє значення. За потреби зверніться до словника іншомовних слів.

411. **Складіть висловлювання на тему «Казковий бінокль» (чотиришість речень), використавши такі словосполучення:**

непереборний інтерес, річка Ніагара, острів Капрі, вічнозелені джунглі, захопливе сафарі, інстинкт самозбереження.

В іншомовних словах подвоюємо літери:

- у власних назвах і словах, що від них утворені: *Голландія* (*голландський*), *Марокко* (*марокканський*);
- в окремих загальних назвах: *ванна, тонна, манна, панно, нетто, брутто, вілла, бонна;*
- за збігу однакових приголосних звуків префікса та кореня: *контрреволюція, ірреальний.*

Орфограма:
подвоєні літери

412. **Прочитайте. Поясніть уживання подвоєних літер.**

Учений Томазо Кампанелла, музична п'єса кампанела, архітектор Бартоломео Растреллі, виснажливе ралі, літературний герой Гаррі Поттер, собака колі, письменник Чарлз Діккенс, журналісти папараці, макарони спагеті.

413. **Уставивши, де потрібно, літери, запишіть слова з подвоєнням і без нього у дві колонки.**

Бас..ейн, мас..аж, ап..етит, ал..ея, пан..о, ван..а, тон..а, Калькут..а, Дарданел..и, Філіп..іни, сирок..о, барок..о, пік..оло.

Значення й походження слів з'ясуйте за словником іншомовних слів.

414. **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літери. Слова іншомовного походження підкресліть, позначте в них орфограму** «подвоєні літери».

I. 1. Щось чував дідусь про Магел..ана, про далекі землі і моря. (*П. Перебийніс*). 2. А сьогодні він господар віл..и, де в саду блукають пави білі. (*М. Рильський*). 3. Кудись біжить шос..е рябе. (*В. Сосюра*). 4. У кожній зоні була контр..озвідка. (*Ю. Яновський*).

II. 1. Старий Джузеп..е вічно співає. (*М. Коцюбинський*). 2. Цебенить вода із крана. Набігає повна ван..а. (*О. Коваленко*). 3. Якось мили ми ворону, мила витратили тон..у. (*І. Січовик*). 4. Ін..овація — це нововведення в галузі техніки. (*Зі словника*).

415. **Прочитайте слова, з'ясуйте їхнє значення. За потреби зверніться до словника іншомовних слів. Запам'ятайте написання слів.**

Бароко, лібрето, піанісимо, бравісимо, беладона, інтермецо, мадонна, манна, нетто, брутто.

416. **Запишіть власні назви в такій послідовності: назви країн, назви міст, назви річок. Позначте місце наголосу. Поясніть написання слів.**

Голландія, Лісабон, Єрусалим, Бразилія, Калькутта, Аддис-Абеба, Вифлеєм, Міссісіпі, Сирія, Люксембург, Міссурі, Андорра, Ніцца, Уссурі.

М'який знак в іншомовних словах так само, як і в українських, вживається для позначення на письмі м'якості приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] перед йотованими.

Наприклад: *конферансьє, віньєтка, бульйон.*

Роздільну вимову звуків у більшості іншомовних слів позначаємо апострофом за загальними правилами української орфографії, а також після г, ґ, к, х, ж, ч, ш.

Наприклад: *п'єдестал, інтерв'ю, прем'єра, бар'єр, кеш'ю.*

Не ставимо апостроф в іншомовних словах, у яких пом'якшені губні звуки та [р'] вимовляємо нероздільно з наступними голосними [а], [у], [е], що їх на письмі позначаємо літерами я, ю, є.

Наприклад: *бюджет, пюре, ревю, мюслі, фюзеляж, рюкзак.*

З апострофом пишемо слова *ад'ютант, ін'єкція.*

417. **Подані слова, вставивши апостроф або м'який знак, запишіть у дві колонки.**

Прем..єра, міл..йон, міл..ярд, Рив..єра, ател..є, кан..йон, торф..яний, ін..єкція, бракон..єр, Болон..я.

418. **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, апостроф. Поясніть уживання великої літери.**

I. Б..язь, об..єктив, б..юрократ, кар..єрист, М..юллер, Д..юма, м..юзикл, прем..єра, п..єса, куп..юра, рез..юме.

II. Бар..єр, р..юш, вар..єте, м..юслі, т..юбик, п..єдестал, п..юпітр, грав..юра, ф..юзеляж, Анрі Барб..юс.

419. **Перепишіть, іншомовні слова підкресліть. Поясніть уживання м'якого знака й апострофа в іншомовних словах.**

1. Офіси аж тріщать від найсучаснішої техніки: телефонів, факсів, комп'ютерів, принтерів, сканерів, ксероксів. 2. Людина сама собі створює безліч перешкод і бар'єрів. (*О. Сенчик*). 3. Угорі золотим медальйоном теплий місяць над морем пливе. (*В. Сосюра*). 4. Бельетаж — другий поверх будинку або головний поверх палацу, вілли. (*Зі словника*). 5. Давила бархатна тиша. Чаїлись тіні в портьєрі. (*Л. Костенко*). 6. «Прохання у фіналі не плескати», — нараз оголосив конферансьє. (*П. Перебийніс*).

- Поясніть значення іншомовних слів. За потреби зверніться до словника іншомовних слів.
- Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть розділові знаки.
- Визначте речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

420. **Складіть і розіграйте діалог між аптекарем і хлопчиком, який прийшов по ліки для бабусі. У репліках діалогу використайте подані в рамці слова, з'ясувавши їхнє значення за словником іншомовних слів.**

Діагноз, симптом,
рецепт, режим, ін'єкція.

421. **Складіть і розіграйте діалог між двома подругами, які збираються до оперного театру. У репліках діалогу використайте подані в рамці слова, з'ясувавши їхнє значення за словником іншомовних слів.**

Репертуар, афіша, гастролі, прем'єра, лібрето, тріо, партер, бельетаж, ложа-бенуар, бінокль.

422. **Складіть і розіграйте діалог між хлопчиком і його дідусем-філателістом, який дарує онукові зібрану протягом життя колекцію марок. У репліках діалогу використайте подані в рамці слова, з'ясувавши їхнє значення за словником іншомовних слів.**

Колекція, серія, хобі, клясер, пінцет, перфорація, музей, експозиція.

423. **Складіть і розіграйте діалог між покупцем та продавцем газет і журналів уранці біля кіоску. У репліках діалогу використайте деякі з поданих у рамці слів і висловів. Які з них є іншомовними? За словником з'ясуйте їхнє походження та значення.**

Преса, журнал, щотижневик, комікс, дайджест, програма телебачення, рекламне видання.

ПИСЬМО

Замітка до газети інформаційного характеру

424. **До поданих іншомовних слів доберіть із довідки українські відповідники. Запишіть слова парами.**

Інформація, жанр, факт, конкретність, оперативність, лаконічність.

ДОВІДКА

Повідомлення. Стислість. Подія. Точність. Вчасність. Різновид.

Замітка — це газетний жанр, що стисло, конкретно й оперативно повідомляє про факти, події та явища життя.

Мета замітки — поінформувати, тобто повідомити, дати уявлення про те, що відбулося, де і коли. Тому зміст замітки відповідає на такі запитання: що? де? коли?.

425. Прочитайте замітку. Про яку подію в ній розповідається? На які запитання відповідає зміст замітки? Який тип мовлення покладено в основу її тексту?

Відкриття музею

До відзначення 130-річчя від дня народження першого Президента України, видатного державотворця та вченого Михайла Грушевського у Львові було відкрито музей. У фондах музею — понад дві тисячі експонатів. Серед них книги, рукописи, листи, а також предмети побуту родини Грушевських.

З газети.

У тексті замітки визначте іншомовні слова, поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся словником іншомовних слів.

426. Прочитайте замітку, доберіть до неї заголовок. Наскільки важливий заголовок для сприйняття інформації? Чому?

20 листопада в Києві відкрито новий пам'ятник. Він увічнює пам'ять про першого Президента Української держави Михайла Сергійовича Грушевського. Монумент установлено біля Будинку вчителя, або, як часто називають цю споруду, Будинку Центральної Ради. Адже саме в цьому приміщенні під головуванням Грушевського працював уряд проголошеної 1917 року Української Народної Республіки.

З газети.

На які запитання відповідає зміст замітки?

Поцікавтесь, які газети читають та передплачують ваші батьки. Які українські газети і журнали для молоді ви знаєте?

427. Прочитайте. Визначте в тексті іншомовні слова, поясніть їхнє значення.

Газети й журнали належать до засобів масової інформації. Видання, що виходять через певні проміжки часу, називаються періодикою. До періодичних видань належать газети, журнали, дайджести.

Наука про засоби масової інформації називається журналістикою.

Основними жанрами (видами) журналістики є замітка, стаття, репортаж, інтерв'ю, огляд, звіт, коментар.

Замітка — жанр інформаційний, тобто пізнавальний. У лаконічній формі (обсяг — від десяти до ста рядків) у замітці повідомляють про важливі, суспільно значущі, цікаві читачам факти.

Замітка не тільки подає певну інформацію, вона змушує читачів замислитися, збуджує цікавість до певних суспільних явищ.

Важливе значення мають заголовки газетних і журнальних публікацій. Вони мають привертати увагу читачів, запам'ятовуватись, бути образними й виразними.

Дайте відповіді на запитання: що називається періодикою? Що вивчає журналістика? Які існують жанри журналістики?

Яка роль заголовка газетних та журнальних публікацій?

В основу тексту замітки завжди покладено такий тип мовлення, як розповідь. Зрідка трапляються елементи роздуму (наприклад, пояснено, чому пам'ятник Михайлові Грушевському споруджено біля Будинку вчителя).

428. Напишіть замітку до шкільної (або районної) газети про одну з таких подій:

- екскурсія п'ятикласників до музею;
- допомога школярів дитячому будинкові;
- відкриття шкільної виставки дитячих малюнків та виробів.

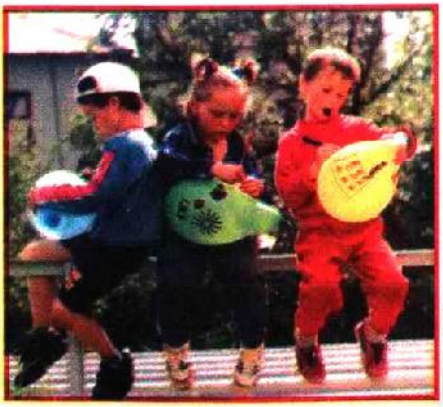

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Це потрібно знати:
що таке лексичне значення слова;
синоніми, антоніми, омоніми

Цього необхідно навчитися:
користуватися тлумачним словником

Це треба запам'ятати:
синоніми й антоніми допомагають точніше висловлювати думки

Над цим варто замислитися:
Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Тарас Шевченко

§ 30. Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова. Пряме й перено́сне значення слова

Усі слова, які вживаються в мові, становлять її лексику.

Розділ науки про мову, що вивчає всі наявні в мові слова, називається лексикологією.

Лексичне значення слів — це те, що слово означає, це зміст, укладений у нього народом — творцем певної мови.

Лексичне значення слова не треба плутати з його граматичним значенням. Граматичне значення вказує на належність слова до певної частини мови та на його граматичні ознаки.

129. Прочитайте діалог мовчки. Між ким і де відбувається розмова? Прочитайте діалог уголос за особами. Дайте відповідь на поставлене у кінці діалогу запитання.

— Сергійку, запиши на дошці слово *брунáтний*. А тепер поясни значення цього слова.

— Слово *брунáтний* — прикметник чоловічого роду, вжитий в однині, у називному відмінку...

— Правильно. Ти визначив **граматичне значення слова**. Тепер поясни, який його зміст, який предмет, явище, ознаку чи дію воно називає, тобто його **лексичне значення**.

— На мою думку, слово *брунáтний* називає якийсь колір... Проте я не зовсім упевнений...

— Якщо в тлумаченні лексичного значення слова виникають труднощі, до якого словника треба звернутися?

«Ця брунатна царівна-жаба»

Лексичні значення слів пояснено у тлумачному словнику. В 11-томному Словнику української мови, виданому в 1970—1980 рр., з'ясовано значення 134 тисяч слів. 2001 року видано Великий тлумачний словник сучасної української мови, що охоплює пояснення 170 тисяч слів.

Словник складається зі словникових статей. Кожна з них розпочинається словом, яке тлумачать. Таке слово називається заголовним. Після заголовного слова подано його граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого і середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо). Далі йде тлумачення лексичного значення слова.

Наприклад:

БРУНА́ТНИЙ, -а, -е. Коричневий; темно-жовтий.

РАДІ́ТИ, -ію, -ієш. Відчувати радість із приводу чого-небудь.

ҐРИНДЖО́ЛИ, -джол, мн. Маленькі дитячі сани.

430. Уявіть собі, що до вас звернувся ваш однокласник із проханням навчити користуватися тлумачним словником. Дайте відповіді на його запитання. Діалог розіграйте за особами.

— Знаєш, учора я занедужав, тому не був на уроках. Прикро, але я пропустив пояснення, як користуватися тлумачним словником. Допоможи мені, будь ласка, з цим розібратися!

— ..... .

— Спершу поясни, як відшукати потрібне слово. Я вже хвилин п'ять шукаю слово *оксамит*...

— ..... .

— Але ж у словнику так багато слів, що починаються з літери *о*!

— ..... .

— Ось, знайшов. А що означають літери *-у*, ч.?

— ..... .

— Прошу, ще раз поясни, у чому полягає граматичне значення слова.

— ..... .

— А яке ще значення має слово? На що це значення вказує?

— ..... .

— Дякую. Я все зрозумів.

Чому словники укладено за алфавітом?

431. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до тлумачного словника.

1. Над Дніпровою **сагóю** стоїть явір між лозою. (*Т. Шевченко*). 2. Додадуть нам **снаги** ясні зорі і тихії води. (*В. Бровченко*). 3. Посади калину, хай ч..рвоні **грона** нах..ляють низько до з..млі гілля. (*Ф. Малицький*). 4. Чому так мало на з..млі л..лек? Мене **б..нтежить** їхній дивний клекіт! (*П. Перебийніс*).

Визначте граматичне значення виділених слів.

432. За тлумачним словником з'ясуйте лексичне значення поданих слів. Назвіть серед них іменники, прикметники, дієслова, визначте їхні граматичні значення.

Ви́падок, чепурний, дошку́лити, візерунок, шикуватися, тендітний, родзинки.

Із двома словами усно складіть речення.

433. Із тлумачного словника випишіть три слова, що означають назви предмета, ознаки, дії та починаються літерою *р*. Визначте граматичне значення кожного виписаного слова.

434. Згрупуйте слова зі спільними значеннями, запишіть їх і дайте кожній групі слів узагальнену (родову) назву. Поясніть лексичне значення родових назв.

ЗРАЗОК *Ягоди: калина, малина, смородина, ожина.*

Ластівка, хліб, письмо, радість, молоко, говоріння, сокіл, варення, гордість, каша, тривога, шашлик, читання, колібрі, сором, аудіювання, зозуля, снігур, співчуття.

ДОВІДКА

Почуття. Види мовленнєвої діяльності. Їжа. Птахи.

Усно складіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.

435. Прочитайте. Перепишіть пари слів так, щоб спочатку стояло слово із загальним значенням, а потім — із конкретним. Витлумачте лексичне значення кожного слова.

Хлопчик — дитина, спортивна гра — футбол, верба — дерево, тварина — лисиця, оповідання — художній твір, місто — Харків, Європа — частина світу.

Позначте у словах вивчені орфограми.

436. Прочитайте. Серед виділених слів визначте власні й загальні назви, поясніть відмінність між ними. Витлумачте лексичне значення виділених слів.

1. Дівчина **Люба** усім людям **люба**, тому що Любі усі люди любі. (*Народна творчість*). 2. Загарчав, не вилізаючи з будки, **Жук**. (*Ю. Обжелян*). 3. Кругом гуде безсонний **жук**. (*Л. Глібов*). 4. **Султан** Ібрагім велить зараз же з'явитись перед його очі. (*Р. Іваничук*). 5. А найбистріша пара — гнідий **Султан** і Ґандзя темно-кара. (*М. Рильський*). 6. Орися ж ти, моя **ниво**! (*Т. Шевченко*). 7. Це був комбайн **«Нива»**, який тріумфально збирав урожай. (*Є. Гуцало*). 8. Якось уранці тато сказав доні **Лілії**: «На підвіконні, у вазоні, твоя сестриця розквітла — **лілія**». (*В. Корнійчук*).

Поясніть уживання великої літери та лапок.

437. Прочитайте діалог за особами. Між ким і де могла відбутися така розмова? Що спричинило непорозуміння між співрозмовниками?

— Будьте люб'язні, скажіть, де живуть Бондаренки?

— Йди, синку, навпростець, а відразу за колодязем із журавлем поверни праворуч. Третя хата — Бондаренкова.

— .....

— Бабусю, це знову я... Усе село обійшов, бачив три колодязі. Біля двох кури ходили, коло третього горобці стрибали — і ніде жодного журавля! То де ж Бондаренкова хата?

Слова з одним лексичним значенням називаються однозначними. Слова, які мають кілька лексичних значень, називаються багатозначними.

У тлумачному словнику різні значення багатозначного слова подано в одній статті й пронумеровано.

Наприклад:

ЖУРАВЕ́ЛЬ, -вля, ч. 1. Великий перелітний птах з довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових і степових болотах. 2. Довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води, або й весь пристрій з такою жердиною. 3. Народний сюжетний танець, у якому танцівники зображують журавлів.

Ф. Гуменюк.
«Полтавські криниці»

Багатозначні слова називають предмети, ознаки, дії, у чомусь подібні між собою. Так, колодязний *журавель* обрисами нагадує цибатого птаха. Учасники народного танка «*журавель*» наслідують рухи птаха.

438. Прочитайте вірш. Зверніть увагу, як поет пояснює утворення другого значення слова *журавель* — за подібністю пристрою для витягування з колодязя води до цибатого довгошийого птаха.

Журавлі

Небагато їх залишилося,
Де-не-де ще стоять у селі.
В криниці вони задивилися,
Зажурилися журавлі.
Мов не з дерева поробили
Наші прадіди їх і діди.
Вони ніби птахів приручили,
Як прийшли птахи до води.

За Ю. Рястом.

439. Прочитайте мовчки, а потім — уголос. Яке значення має виділене слово в кожному реченні?

1. Рідна **земля** — золота колиска. 2. Грудка рідної **землі** дорожча за золото. (*Народна творчість*). 3. Тих чужих **земель**, чужих Америк не ношу в своєму серці я. (*А. Малишко*).

4. У **Землі** супутник — Місяць, у людини — книжка. (*Народна творчість*).

Які ще значення слова *земля* вам відомі? Щоб відповісти на це запитання, зверніться до тлумачного словника.

Поясніть, чи можна слово *земля* вважати багатозначним. Як у словнику показано багатозначність слова?

440. Прочитайте тлумачення слів і доберіть з довідки слова, яких вони стосуються.

1. Орган нюху; передня частина судна. 2. Перепона, яку повинен подолати під час змагання бігун; загорода, що перешкоджає вільному проходові. 3. Трав'яниста медоносна рослина; зерно цієї рослини. 4. Самосвітне небесне тіло; видатна, уславлена людина; світла пляма на лобі тварини. 5. Загальний вигляд місцевості, краєвид; картина або малюнок із зображенням краєвиду.

ДОВІДКА

4 3 5 2 1

Зірка. Гречка. Пейзаж. Бар'єр. Ніс.

Які з поданих у довідці слів є іншомовними? Чи є словник іншомовних слів різновидом тлумачного?

441. Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів. У яких ще значеннях вони можуть уживатися?

1. Дощ вперто **йде** й не спиниться й на мить. (*Л. Воловець*). 2. На простому, батьком змайстрованому **столі** нас чекає святий хліб. (*М. Стельмах*). 3. Нема часу шукать **пустих** розваг. (*В. Крищенко*). 4. А зима все **випускає** хуги з білих рук. (*В. Сосюра*).

442. Запишіть у дві колонки багатозначні й однозначні слова. Перевірте себе за тлумачним словником.

Київ, Дніпро, голова, ручка, урок, лексикологія, душа, префікс, диктант.

Із двома багатозначними словами складіть і запишіть речення так, щоб вони вживалися в різних значеннях.

443. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Багатозначні слова підкресліть. Поясніть їхнє значення у кожному реченні.

1. Місяць на небі, зіронь/ки сяють. 2. Літній тиждень за

з..мовий місяць. 3. Золото і в огні бл..щить. 4. Наука — срібло, а практика — золото. 5. Кинь ячмінь у болото, вб..ре тебе у золото. 6. Як голова с.віє, чоловік мудріє. 7. До булави треба голови. 8. Де голова в крик, там роботи — пшик. 9. Скільки голів, стільки й умів.

444. Прочитайте діалог спочатку мовчки, потім уголос за особами. Чи згодні ви з думкою другого співрозмовника? Чому?

— Сонце якесь сердите сьогодні. Поглянь, хмари які свинцеві! Взагалі день якийсь непривітний.

— Так сказати не можна! День не може бути привітний чи непривітний. А хмари не зі свинцю, а з пари! Сонце не може бути ні сердитим, ні лагідним, бо воно неживе! Сонце завжди однакове, воно не людина, щоб настрій мати!

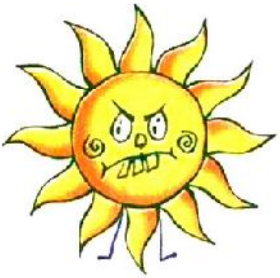

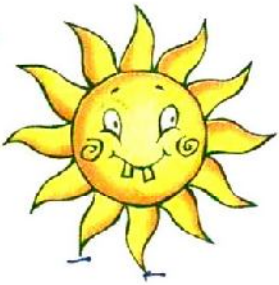

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому і переносному значеннях.

Пряме значення — це властиве слову звичайне значення.

Переносне значення — образна назва предмета, ознаки предмета, явища, дії. Переносним його називають тому, що мовець свідомо переносить назву предмета (ознаки, явища, дії тощо) на інше, бо вони чимось подібні одне до одного.

ОРІВНЯЙТЕ:

Пряме значення	Переносне значення
Гострий ніж	*Гостре* слово
Крутий підйом	*Крутий* характер
Розбити тарілку	*Розбити* парк

Уживання слів у переносному значенні робить мовлення виразнішим, образним, поетичним. Найчастіше слова в переносному значенні вживаються в художньому стилі мовлення.

У статтях тлумачного словника переносне значення слова подано під окремою цифрою з позначкою *перен.*

Наприклад:

ВИР, -у, ч. 1. Місце в річці або в морі, де протилежні течії утворюють круговий рух води. 2. *Перен.* Стрімкий рух, бурхливі обставини, які захоплюють, втягують кого-небудь. *Вир боротьби.*

445. Прочитайте словосполучення. Укажіть, у якому випадку багатозначні слова вжито у властивому їм (прямому) значенні, у якому — в переносному. Подібність яких ознак, предметів чи явищ стала основою вживання слів у переносному значенні?

Срібна сережка, срібна роса; медовий пиріг, медовий погляд; золотий годинник, золоті руки; крила сокола, крила пісні; обступили люди, обступили сумніви.

446. Кожне слово введіть до двох словосполучень: щоб у першому воно вживалось у прямому значенні, а в другому — в переносному. Словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК *Світла кімната, світла голова.*

Залізний, рожевий, дрімучий, вершина, глибина, мовчати, спати.

Перевірте себе за тлумачним словником.

447. Прочитайте прислів'я. Які слова вжито в переносному значенні?

1. Гостре словечко коле сердечко. 2. І від солодких слів буває гірко. 3. Шабля ранить голову, а слово душу. 4. Не бий дубцем, а карай слівцем. 5. Не мотузком людину в'яжуть, а словом. 6. Не крути словами, як пес хвостом. 7. Мовчанка гнів гасить.

448. Складіть і запишіть речення, в яких подані слова вживалися б у переносному значенні.

Глибокий, ллється, хвіст, хребет, кипіти, заснути.

449. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Слова, вжиті в переносному значенні, підкресліть.

1. Сад з_мовий посивів і в інеї сивий стоїть. (*Є. Гуцало*). 2. Верби кидали на л_вади ш_рокі тіні, біля потічка горобці п_ли воду. (*Григорій Тютюнник*). 3. І верби зайшли по коліна напитись води у ставку. (*В. Сосюра*). 4. Аж ось в_селка над с_лом у небі грає, розквітає, вона барвистим рукавом із річки воду наб_рає. (*А. Качан*). 5. Холоднуватий вечір ворушит_ся навколо нас, під колесами попискують вологі колії, ш_лестить і ш_пить листя. (*М. Стельмах*).

Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами.

450. Прочитайте уривок, визначте його стиль. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Для текстів якого стилю мовлення властиве вживання таких слів? Чому?

Небо похмурнішало. Сонце невдоволено наморщило сиві хмаряні брови. Вітер тихенько заплакав десь у траві. Од наморщених брів сонця по степу попливли безшумні суворі тіні. Вітер мерз, щулився й заривався у гриву трав.

За мить сонце розправило брови й добродушно, задоволено усміхнулось. Тіні нишком, пригнувши голову, помчали за обрій. Степ засміявся. Вітер вистрибнув із гриви трав і закрутив хвостом, а тоді, як улюблена дитина, пустотливо й ніжно притулився щічкою до степу.

За В. Винниченком.

451. Прочитайте. Які уявлення викликають у вас подані слова-образи? Що є основою образності слів? Ознакою якого стилю мовлення є образність?

Золота бджола, відкрита душа, солов'їна мова, барвінкове слово, вишнева Україна.

Складіть із словосполученнями усне висловлювання на тему «Моя країна — Україна».

452. Перепишіть, вибравши з дужок потрібне слово.

(Відкрити, розгорнути) книжку; (розплющити, відкрити) очі; відповідати (правильно, вірно); (зачинити, закрити) двері.

Поясніть, які помилки називають лексичними.

453. **Складіть і запишіть невелике висловлювання про зимовий ліс або сад, уживаючи подані слова в переносному значенні.**

Срібний, сивий, крижаний, свинцевий, сіється, ллється, сердиться.

У якому стилі мовлення ви складатимете висловлювання? Чим зумовлений вибір стилю?

§ 31. Загальновживані і стилістично забарвлені слова

454. **Прочитайте. Які з виділених слів властиві мовленню науковців? Мовленню політиків? Мовленню всіх людей за невимушених обставин спілкування?**

1. Ви ж чули такі терміни: **біохімія**, **молекулярна біологія**, **генна інженерія**? (*П. Загребельний*). 2. **Демократія** — це забезпечення **прав і свобод людини**. (*З газети*). 3. На **пульті** загорілися вогники **індикаторів**, спалахнув екран. (*О. Бердник*). 4. **Скромняги** ми, оце нам у житті заважає. **Тихарі**, **мовчуни**. (*О. Гончар*). 5. Що це я **розторохтілась**, годі! (*О. Кононенко*). 6. Увага екіпажу! Можлива **розгерметизація** корабля. Направити **біороботів**, увімкнути **автономне живлення**! (*С. Красавін*). 7. Коні **потрюхикали** нога за ногою. (*П. Загребельний*).

Які стилі мовлення ви знаєте? Звірте свої знання з таблицею на стор. 53.

Усі слова мови поділяють на дві групи:

- загальновживані (міжстильові), які вживаються в усіх стилях мовлення;
- стилістично забарвлені, що вживаються лише в певних стилях.

Загальновживані слова використовуються повсякденно в усному й писемному мовленні всіма людьми. Отже, вони всім добре відомі: *хліб, вода, сонце, теплий, яскравий, жити, радіти, зранку, завжди.*

До стилістично забарвлених слів належать:

- наукова лексика — слова, що вживаються в галузі науки, освіти, техніки: *кисень, вітамін, радіус, складне речення;*
- політична лексика — слова, що вживаються у політичному, громадському житті: *Верховна Рада, президент, депутат, мітинг, Європарламент, партія, демократія.*

• розмовна лексика — **слова, які використовують в усному невимушеному, переважно побутовому спілкуванні:** ***байдикувати, чимчикувати, собацюра, портфелик, велик (велосипед), відик (відеомагнітофон), здоровань, базіка.*** **У художніх творах розмовна лексика вживається для характеристики персонажів.**

455. З-поміж поданих слів випишіть загальновживані.

Вулиця, мати, дівчина, однокласник, моніторинг, батько, чоловік, громадянин, діагноз, музика, суфікс, говорити, дорослий, працювати, ін'єкція, пісня, дитина, спікер, пісенька, житло, відмінок, кіт, визвіритися, столиця, люди, функція, демократ, матусенька, спритняга, порядок, сестра, котяра, ватерлінія, чолов'яга, завдання, книжка, біосфера, отетеріти, бібліотека, затурканий.

456. Перепишіть, вибираючи з дужок загальновживані слова.

1. Отже, помилилися наші (співрозмовниці, балакухи). 2. Хлопець виявився (енергійним, крученим), ще й занадто багато (теревенив, говорив). 3. Не встигнеш порушити дисципліну, як тебе сварять, а то й (карають, духопелять).

457. Прочитайте. Визначте стилістично забарвлені слова (словосполучення). Для текстів яких стилів характерне їхнє використання? Назвіть загальновживані слова.

1. Матусенько! Матінко! Мамочко! Мамо! Он сонце зійшло, як учора, так само. (*В. Бровченко*). 2. Микола плутав суфікси з префіксами, а в слові «свято» вперто намагався вмостити апостроф. (*О. Сенчик*). 3. Демократія — це доступність правди. (*З газети*). 4. Нема на тебе, шибайголово в спідниці, ні грому, ні блискавки. (*М. Стельмах*).

Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть уживання в них розділових знаків.

458. **До поданих загальних (родових) назв доберіть і запишіть конкретні (видові). Слова яких груп є загальновживаними, які — стилістично забарвленими?**

ЗРАЗОК *Назви дій:* ходити, читати, шити, малювати.

Кольори. Одяг. Професії. Члени речення. Установи. Шкільні предмети.

Із двома утвореними групами слів складіть і запишіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення. Поясніть розділові знаки.

459. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери або апостроф. Які з виділених слів є загальновживаними?**

1. Він дуже багато ч..тає, вивчає іноземні мови на дозвіл..і, має **колекцію** з рідної **флори**. (*І. Багряний*). 2. Кинув єгер бракон..єру: «Зіпсую тобі **кар..єру**!» (*В. Скомаровський*). 3. Можна підрахувати кошти від **реалізац..ї** книжки. А як оцінити вкладені в неї **думки**? (*З журналу*).

Визначте речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

Доберіть назву до фотографії, вміщеної на стор. 212, використовуючи стилістично забарвлені слова.

§ 32. Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми

Синоніми

460. **Прочитайте. Визначте, що називають виділені слова: різні дії чи ту саму. Які ще слова на позначення цієї дії ви знаєте?**

1. Треба знати, що де **казати**. (*Народна творчість*). 2. Ой **говори, балакай, розмовляй**! (*Г. Мазуренко*). 3. Ти з матір'ю **погомони**, Іване. (*А. Малишко*). 4. Молодиці **цокотіли**, як птиці на дереві. (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Досить **галайкотіти**! (*М. Стельмах*). 6. **Побазікати** можна і з приятелем, а помовчати лише з вірним другом. (*О. Ільченко*). 7. **Торочить**,

як дратвою строчить. (*Народна творчість*). 8. **Не триндич.** Сказав — значить роби. (*Ю. Збанацький*).

З-поміж виділених слів укажіть загальновживані та стилістично забарвлені.

Слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням, називаються синонімами

Наприклад:

• *йти, простувати, прямувати, ступати, крокувати, прошкувати, чвалати, чимчикувати, рухатися, телющитися, пертися, тарабанитися;*

• *швидкий, прудкий, хуткий, шпаркий, квапливий, блискавичний, моторний, жвавий, енергійний, рухливий.*

Синоніми утворюють синонімічні ряди (гнізда). У синонімічному ряду (гнізді) є опорне (ключове) слово, яке найчіткіше виражає загальне значення синонімів: *великий, здоровий, громіздкий, неосяжний*. Опорне слово, як правило, є стилістично нейтральним.

У тлумачних словниках синоніми часто використовують для пояснення значень слів. Є спеціальні словники синонімів.

461. Подані слова згрупуйте в синонімічні ряди та запишіть. У кожному ряду підкресліть опорне слово, що містить основне значення слів синонімічного ряду.

Ввічливий, правдивий, небокрай, з'являтися, рухливий, веселий, виникати, рухатися, виднокруг, енергійний, горизонт, істинний, чемний, життєрадісний, крайнебо, справжній, утворюватися, бадьорий, небосхил, ґречний, жвавий, овид, непідробний, мажорний.

Назвіть слова іншомовного походження, визначте в них орфограми.

У мові є так звані абсолютні синоніми. Вони повністю тотожні за значенням.

Наприклад:

літера — буква, сім'я — родина, райдуга — веселка; століття — сторіччя, вік; баритися — гаятися; тільки — лише.

Абсолютних синонімів у мові небагато. Більшість синонімів розрізняється відтінками значень: *красивий — гарний — вродливий — привабливий — чарівний — чудовий.*

462. Прочитайте прислів'я, визначте в них синоніми. Які з них є абсолютними?

1. Пес і собака — то вдача однака. 2. Де багато шуму й гамору, там мало толку. 3. Не лукав, не хитруй, а добре працюй. 4. Хвалився горщик, що розіб'є казана. 5. Диво — як сито, а чудо — як решето. 6. Де можна в лантух, там мішка не треба. 7. Часом з квасом, порою з водою. 8. Куций безхвостого не дожене.

463. До поданих слів доберіть синоніми. Утворені синонімічні ряди запишіть. Які з дібраних вами синонімів є абсолютними?

Абетка, оселя, цуценя, краватка, розумний, чекати, рухатися, жовтогарячий.

Поясніть відмінність у відтінках лексичних значень дібраних синонімів (*де вони є*).

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

Наприклад:

чемний, привітний, люб'язний, делікатний — прикметники;

думати, гадати, вважати, міркувати, метикувати, мізкувати, кумекати, микитити — дієслова.

464. Визначте різницю в значенні поданих синонімів (якщо вона є). За потреби скористайтеся словником.

Заметіль — хуртовина — віхола — метелиця.

Високий — довгов'язий — цибатий — довжелезний.

Зіпсувати — поламати — понівечити — розтрощити.

Дружно — спільно — гуртом — злагоджено.

«Дружно, спільно, гуртом»

Якими частинами мови є слова кожного синонімічного ряду?
З однією групою синонімів складіть і запишіть речення.

465. Прочитайте, визначте синоніми. Якими частинами мови вони є? Поясніть відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) кожного синоніма.

1. Будь, Україно, сильна, могутня. (*Р. Купчинський*). 2. Тільки в праці я красивий і вродливий. (*Є. Гуцало*). 3. Світ широкий і розлогий, скрізь ведуть шляхи й дороги. (*Н. Забіла*). 4. Молодший лейтенант стрепенувся, найоржився, накукурічився. (*П. Загребельний*). 5. Не здамся, не здригнусь, не відступлю. (*П. Перебийніс*). 6. Він при зустрічі завше вклоняється ввічливо, ґречно. (*О. Влизько*).

Визначте серед синонімів загальновживані та стилістично забарвлені слова.

466. З-поміж поданих слів випишіть синоніми, згрупуйте їх за синонімічними рядами. Прочитайте спільнокореневі слова. Поясніть різницю між спільнокореневими словами та синонімами.

Праця, старовинний, гордитися, відомий, робота, діло, пишатися, славнозвісний, давній, гордість, знати, давнина, труд, античний, знаменитий, діловий, хизуватися, працювати, знаний, вікопомний, пиндючитися, працівник, знавець, старезний.

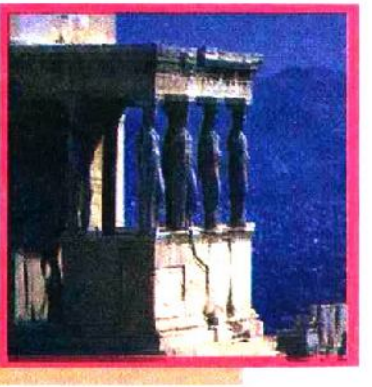

«Античний, старовинний, давній»

467. До іншомовних слів доберіть із довідки синоніми — власне українські слова. Запишіть їх парами.

Аргумент, лексикон, контроль, процент, журнал, лінгвіст, адвокат, лайнер, пілот, лаконічність.

ДОВІДКА

Відсоток. Захисник. Мовознавець. Стислість. Доказ. Словник. Перевірка. Часопис. Літак. Льотчик.

Поясніть написання літер *и* – *і* в іншомовних словах.

Складання діалогів

468. **Складіть і розіграйте діалог між бібліотекарем і школярем, який побачив на полиці пошарпану книжку і пропонує її «полікувати». У репліках використайте подані у рамці синоніми.**

Цікава, захоплива; зіпсована, понівечена; забруднена, заяложена; деформована, зігнута; полагодити, поремонтувати, поправити, поновити.

469. **Складіть і розіграйте діалог між двома читачами районної бібліотеки, один з яких ще не знає правил користування книгозбірнею, другий підказує йому, як записатися, як добирати літературу. У репліках діалогу використайте подані в рамці синоніми.**

Спочатку, насамперед, передовсім; розповісти, розказати, повідомити; з'ясувати, дізнатися, визначити; відшукати, знайти; шафи, стелажі; скринька, ящик; розмовляти, говорити, спілкуватися.

470. **Складіть і розіграйте діалог між двома відвідувачами історичного музею: п'ятикласником — гостем міста та місцевим мешканцем — школярем, залюбленим в історію рідного краю. Тему й головну думку спілкування визначте самостійно. У репліках діалогу використайте подані в рамці синоніми.**

Старовина, давнина; давній, старожитній, старовинний; славнозвісний, відомий, знаменитий; унікальний, винятковий, особливий, неповторний; обізнаність, ерудованість, кругозір; інтереси, зацікавлення.

ГОВОРІННЯ

Усний переказ художнього тексту з творчим завданням

471. Прочитайте уривок, визначте його стиль. Які типи мовлення поєднано в тексті? Укажіть опис соловейка.

Десь зовсім близько урочисто й натхненно виводив пісню соловейко. Спершу здавалося, що в горлечку в нього переливалася маленька намистинка. Короткий свист — і вона вискакувала з дзьобика і стрімко летіла, мчала, неслася над лісом. Соловейкові ставало її жалко, і він починав ойкати, схлипувати й плакати. Швидко заспокоївшись, він розщедрювався й без жалю розсипав, розкидав навкруги коштовності: самоцвіти, бусинки, коралі...

Соловей сидів на калиновій гілочці. Був дуже схожий на горобчика, лише тільце мав витягнуте, видовжене. Очі чорні, великі. Як співав, опускав крильця, широко відкривав тендітний дзьобик, у якому, ніби сердечко в дзвонику, бився гострий язичок. Усе його крихітне, малюсіньке тільце тремтіло й здригалося.

За Б. Комаром.

- Випишіть синонімічні ряди. Поясніть роль синонімів у мовленні.
- Усно перекажіть уривок. Не забувайте вживати виписані синоніми.
- Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть уживання в них розділових знаків.

Синонімічне багатство — одна з найприкметніших рис української мови.

Синоніми допомагають точніше висловити думку, роблять мовлення образним, яскравим.

472. Прочитайте уривок, визначте його стиль.

У лузі буйно цвіла калина, а над пишними суцвіттями літали птахи. Аж ось на кущі з'явилася сойка, з калини **моторно** перепурхнула на бузину.

Це була звичайнісінька сойка, яких повно скрізь. Мала вона бурувато-червоне пір'ячко. По крильцях світилися блакитні дзеркальця з чорною облямівочкою. На

посмугованій чорними стрічечками голові сойки **стирчав**, як і **годиться**, червонястий чубчик. Сойка як сойка.

Я **придивився** пильніше й спостеріг, що якось непомітно сойчина голова обернулася з пташиної на людську. Блискучі оченята **дивилися весело**, щоки були **рум'яні**, губи **тремтіли** від сміху. Ніби нічого не сталося, сойка **сказала** мені...

За Є. Гуцалом.

- Які типи мовлення поєднано в уривку? Визначте опис.
- До виділених слів доберіть синоніми. Утворені синонімічні ряди запишіть.
- Усно перекажіть уривок, придумайте його продовження та закінчення. У переказі використайте якнайбільше синонімів.

Антоніми

473. Прочитайте прислів'я, визначте в них слова з протилежним лексичним значенням.

1. Новою дорогою йди, але й старої не забувай. 2. Краще своя хата, ніж чужа палата. 3. Щастя лежить, а горе біжить. 4. Нащо з тим миритись, хто охочий сваритись? 5. Порожній віз має звертати перед повним. 6. З праці радість, а з безділля смуток. 7. «Учора» не доженеш, а від «завтра» не втечеш. 8. Краще гірка правда, ніж солодка брехня. 9. Менше говори — то більше почуєш.

- Якими частинами мови є визначені вами слова?

Слова з протилежним лексичним значенням називаються антонімами. Антоніми утворюють не ряди, як синоніми, а пари.

Наприклад: *день — ніч, великий — малий, голосно — тихо, там — тут.*

Антоніми є словами тієї самої частини мови.

Часто антоніми залучають до статей тлумачного словника, щоб точніше пояснити лексичне значення слів. Є спеціальні словники антонімів.

474. Прочитайте вірш, правильно інтонуючи речення. Випишіть антонімічні пари.

Два брати жили на світі,
Був один з них працьовитий,
А другий — ледачий дуже.
Слухай казку про них, друже.
Той хоробрий і правдивий,
Той брехливий, полохливий,
Той розумний, той дурний,
Той великий, той малий.
День і ніч брати сварились
І ніколи не мирились.
Все, що перший будував,
Другий миттю руйнував.
Кожен рать повів свою,
Стрілись вороги в бою.
Із високим стрівсь низький,
На товстого йшов тонкий,
Стрів білявого чорнявий,
Огрядно́го — худорлявий,
На сумного йшов веселий,
На тендітного — дебелий.
Ця кривавая війна — нині сива давнина.
Хоч брати вже й помирились,
Після них слова лишились,
Дуже горді, незалежні,
Абсолютно протилежні,
В мові ці слова живуть,
Їх антонімами звуть.

А. Свашенко.

Поясніть, як темп читання залежить від змісту тексту.

475. До поданих слів доберіть антоніми. Утворені антонімічні пари запишіть.

Будень, сумний, забути, рідко.

Складіть і запишіть речення з двома антонімічними парами.

476. Прочитайте. У кожному реченні визначте антоніми. Які з них є спільнокореневими словами?

1. Лозина в матері м'яка, а слово в батька — тверде. 2. Поспішай до доброго діла, а погане саме наздожене.

3. Униз вода знесе, а вгору вітер винесе. 4. Не той гарний кінь, що в болото завезе, а той, що вивезе. 5. Краще розумна догана, ніж дурна похвала. 6. Не будь солодким, бо злижуть, не будь гірким, бо виплюнуть. 7. Зумів зав'язати — умій і розв'язати. 8. Трударові — повага, а ледарю — зневага.

Народна творчість.

Випишіть пари спільнокореневих антонімів. Розберіть ці слова за будовою.

Визначте слова, вжиті в переносному значенні.

477. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте антоніми. Якими частинами мови вони є?**

I. 1. Журавлі кудись л(е)тіли, їх н(е)сли могутні крила. То л(е)тять вони з чужини на кохану батьківщину. (*В. Сосюра*). 2. В теплий вирій л(е)тять восени журавлі, а в(е)сною в(е)ртають. (*Є. Гуцало*). 3. Усякі люди трапляються на містку: щирі і скупі, в(е)селі й сумні, мовчазні й говіркі. (*М. Стельмах*). 4. У кожній людині шукайте не ворога, у кожній людині дошукуйтесь друга. (*О. Довгий*).

II. 1. Ух.(и)ляйся від зла і твори добро. (*З Біблії*). 2. Ж(и)ттєві істини прості, неначе батьківські поради. 3. Не все можливо у ж(и)тті купити чи продати. 4. Людина плаче в радості й п(е)чалі. 5. Т(е)че сльоза прощання і стрічання. (*П. Перебийніс*). 6. Я хочу радості і світла, іти вп(е)ред, а не назад. (*В. Сосюра*).

Укажіть у реченнях слова, вжиті в переносному значенні.

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть розділові знаки при них.

Складіть висловлювання за фотографією. Використайте в ньому якомога більше антонімічних пар.

478. **До поданих слів доберіть антоніми, враховуючи багатозначність цих слів.**

Глибокий, світлий, старий, холодний, завоювати.

Дві-три антонімічні пари введіть до самостійно складеного висловлювання (усно).

479. На які людські риси вказують прислів'я? Вкажіть ужиті в них антоніми та синоніми.

1. Чи будень, чи неділя — усе йому безділля. 2. З нього ні діла, ні роботи. 3. Переливає з пустого в порожнє. 4. Уміє з чорного зробити біле. 5. Косо, криво, аби живо.

Складіть усне висловлювання «З ким я не хотів би (не хотіла б) дружити» з використанням поданих прислів'їв.

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

480. Складіть і розіграйте діалог між двома товаришами-вболівальниками. Тема спілкування — обговорення недавнього матчу між двома шкільними футбольними командами (співрозмовники вболівають за різні команди). У репліках діалогу використайте подані в рамці антонімічні пари.

Швидкий — повільний; енергійний — вайлуватий;
ініціативний — байдужий; сильний — слабкий;
запальний — урівноважений; чемний — грубий;
майстер — невмійко; везунчик — невдаха.

481. Складіть і розіграйте діалог між двома подругами, які відвідали естрадний концерт. Одна з них є шанувальницею одного співака, другій більше подобається його колега. У репліках діалогу використайте подані в рамці антонімічні пари.

Голосистий — безголосий;
спритний — незграбний; рухливий — млявий;
яскравий — бляклий; коректний — безтактний;
говіркий — мовчазний;
сором'язливий — нахабний; базікало — мовчун.

482. Складіть і розіграйте діалог між п'ятикласницею та її бабусею — прихильницею шкільної форми. Дівчинка обстоює думку про

недоречність однаково всім одягатися. У репліках діало використайте подані в рамці антонімічні пари.

Користь — шкода; радість — сум; сміх — сльози; подібний — відмінний; однаковий — різноманітний; смак — нéсмак; однотонний — різнокольоровий; праця — відпочинок; зібраність — розслабленість; уважність — неуважність.

ГОВОРІННЯ Усний переказ тексту, що містить синоніми й антоніми

483. Прочитайте казку. Визначте в її тексті синоніми й антоніми.

Жив собі парубок Гриць. Мав він лише козу. Була вон неслухняною, вредною й баламутною.

Зайшла якось коза у шкоду Кинув Гриць у неї палицею палиця зникла. Пішов Гриц її шукати й побачив яму Поліз хлопець у яму п палицю й провалився в під земне царство.

У тім царстві зустрів Гриц русалку, в руках якої була його палиця. Просив, бла гав — не віддає! Замість Грицевої звичайної дала йому палицю чарівну. Як торкнути нею щось мертве, воно стан живим. Як торкнути щось живе, стане мертвим. Якщ доторкнутися до чогось великого, стане малим і навпаки.

Пішов Гриць далі і побачив золотий палац. Увійшов, а там лежить у ліжку мертва царівна. Торкнув її Гриц палицею — вона ожила.

Розказала царівна, що її Змій украв, то вона з печалі й туги вмерла.

Тут летить Змій. Торкнув його Гриць палицею — і Змій упав мертвим.

Почали в дорогу лаштуватися. Торкнувся хлопець палацу палицею — той став малесеньким. Поклав Гриць палац у кишеню.

Тут почулося мекання кози. Пішли царівна й Гриць на те мекання і потрапили в печеру. А звідти йде лаз у білий світ. Вилізли вони.

Одружилися Гриць і царівна, живуть у палаці. А в найбільшій кімнаті козу поселили.

Народна творчість.

Доберіть до казки заголовок, що містить синоніми або антоніми.

Складіть і запишіть план казки, усно перекажіть її. У переказі вживайте антоніми й синоніми.

Омоніми

484. Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів, за потреби скориставшись словником.

Хмарка потемніла і дощовими краплями почала падати вниз. Одна велика краплина упала в ніжну білу чашечку лілеї.

— Це я прилинула до тебе, — почула лілея ласкавий шепіт. — Я була срібною **хвилькою**, я була парою, я була дощем, а тепер, може, тільки на **хвильку** прилинула до тебе.

Біла, ніжна лілея всміхнулась і промовила:

— Це моя найкраща хвилька в житті!

За О. Іваненко.

Чи можна сказати, що за однакового написання й звучання виділені слова мають різне значення?

Слова, що за однакового звучання і написання мають різне лексичне значення, називаються омонімами.

Омоніми утворилися внаслідок випадкового збігу звучання слів. Наприклад: *прозора пара — пара коней; спритна ласка — ласка в голосі; читання байки — сорочка з байки.*

Найчастіше омонімічні пари постають унаслідок запозичення іншомовних слів, за звуковим складом тотожних зі словами, що вже були в мові: *тур — дикий бик* і *тур — оберт у танці* (з франц.); *лава — меблі, призначені для сидіння*, та *лава — розплавлена вулканічна маса* (з італ.).

485. **Прочитайте народні прислів'я, визначте в них омоніми.**

Дівчина без **коси**
не має краси.

Коси, **коса**,
поки роса.

Усім козак,
тільки **оселедець** не так.

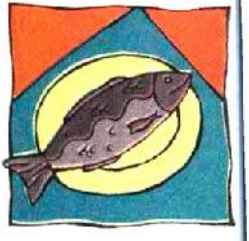

Заробив на сіль до **оселедця**.

486. **Прочитайте. Доведіть, що виділені слова є омонімами. З'ясуйте значення цих слів за тлумачним словником.**

1. Був холодний місяць **лютий**, лис ходив голодний, **лютий**. (*А. Качан*). 2. Діду, **люльку** заховайте, в **люльці** внука погойдайте! 3. В годівничку для **вівсянки** ми насипали **вівсянки**. (*З журналу*). 4. Повз хату, повз тин і повз **клуб** чорнющого диму повз **клуб**. (*О. Різниченко*).

Розкажіть, як позначаються омоніми у тлумачному словнику.

487. **З кожним поданим словом усно складіть по два речення так, щоб ці слова виступали омонімами.**

I. Перловий, грамота, вити, кілька, марка.
II. Лебідка, вкласти, вал, підкочувати, шотландка.

Перевірте себе за тлумачним словником або за словником омонімів.

488. **Самостійно складіть словникові тлумачні статті до поданих омонімів. Перевірте себе за словником.**

I. Мул, літній, передати, склад.
II. Плита, нота, полька, патрон.

489. **Прочитайте. Визначте слова, що мають омоніми. Складіть і запишіть із ними речення.**

1. Шумлять навкруг дерева, димить туманом балка.

(*М. Луків*). 2. Перелітна птиця над косою покружля і сяде на пісок. (*Л. Талалай*). 3. Висока гора, і схід до неї крутий. (*Панас Мирний*). 4. Летіла зозуля та й стала кувати. (*Народна творчість*). 5. Тут з діда-прадіда, із віку в вік збирали мед, з беріз точили сік. (*І. Нехода*).

490. Прочитайте словосполучення. Назвіть з-поміж них такі, що містять багатозначні слова. Словосполучення з омонімами випишіть.

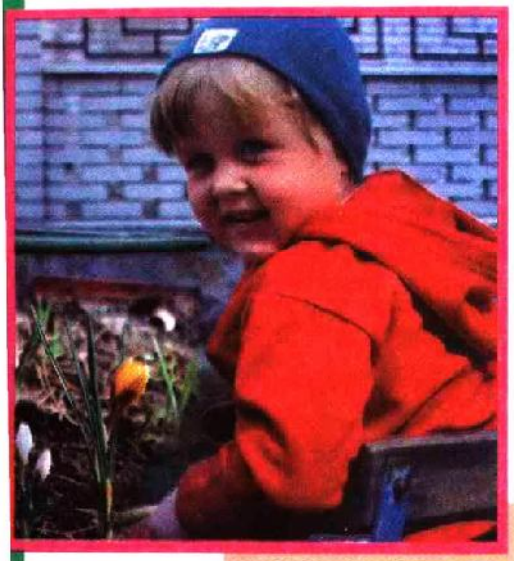

Цвіте пролісок, цвіте усмішка; гриф гітари, хижий гриф; м'яка подушка, м'яка вдача; вбирати запах, вбирати дитину; солодкий цукор, солодкий сон; мило всміхнувся, духмяне мило; фаянсова чашечка, колінна чашечка; важка валіза, важка доля; ключ від учительської, журавлиний ключ; морська чайка, козацька чайка.

Спробуйте пояснити різницю між багатозначністю слів та омонімією.

«Юлина посмішка цвіте, як пролісок»

491. Прочитайте словникові статті. Визначте, що є спільного та відмінного між багатозначними словами й омонімами.

КЛЮЧ[1], *-а*, ч. 1. Металевий пристрій, стержень особливої форми, яким замикають і відмикають замок. *Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок.* (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Знаряддя для загвинчування гайок, заведення механізмів та ін. 3. Зграя птахів, що в польоті має форму гострого трикутника. *А журавлі летять собі по той бік ключами.* (*Т. Шевченко*). 4. *Муз.* Знак на початку нотного рядка, за допомогою якого встановлюють висоту й назву звука. *Скрипковий ключ; басовий ключ.*

КЛЮЧ[2], *-а*, ч. Джерело. *Ми ще підемо з тобою в тихий вечір погулять до фонтанів під горою, де ключі тепер шумлять.* (*М. Шеремет*).

Від багатозначних слів омоніми відрізняє те, що лексичні значення омонімів не пов'язані між собою, не випливають одне з одного.

492. Прочитайте речення. Що в кожному з них обіграно — багатозначність слова чи вживання омонімів? Перевірте себе за словником.

1. Лис малий і більший лис по гриби ходили в ліс. Заздрить білка в лісі лису — лис лисички ніс із лісу. (*Л. Куліш-Зіньків*). 2. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, мов ключ. (*О. Різниченко*). 3. Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу. (*Л. Костенко*). 4. Осіння пошта вчора принесла кленовий лист, що ходить без конверта. (*Є. Гуцало*). 5. «Нас з Китом у морі кілька!» — похвалилась Крабу Кілька. (*Г. Гарченко*).

Омоніми можуть увиразнювати думку, надавати слову гумористичного забарвлення. Омоніми бувають основою для створення каламбурів.

Каламбур — дотепний вислів, побудований на обігруванні багатозначності слова або омонімії.

Наприклад:

Коли траву я у лузі косив, заєць на мене із лісу косив. Гукав матросам з хвилі котик: «Я звір морський, не Мурчик-котик!»

493. Складіть каламбури з поданими омонімами.

ЗРАЗОК *Грицю вже не до коси: виплив човен з-за коси, в нім русявих дві коси. (О. Різниченко).*

Такса, шах, бал, вихор.

Деякі слова однаково звучать лише у певних формах: *мила* (дієслово минулого часу жіночого роду) — *мила* (прикметник жіночого роду). Такі слова називаються омоформами. В інших формах такі слова звучанням не збігаються.

Омоформи належать до різних частин мови. Вони є різновидом омонімів.

494. **Прочитайте. Доведіть, що виділені слова є омоформами.**

1. Якщо траву цю **м'яти**, відчуєш запах **м'яти**. (*А. Качан*). 2. Навесні малий **потік** стрімголов униз **потік**. (*В. Плахотников*). 3. Я послав листівку **другу**, а тепер пишу і **другу**. 4. Я до хати дрова **ніс**, і замерз у мене **ніс**. (*А. Качан*). 5. Грубе слово **відразу** викликає **відразу**. (*С. Зінчук*). 6. Сім подорожніх на **віз**, аби тільки кінь **віз**. 7. Ой піду я в чисте **поле**, там дівчина просо **поле**. (*Народна творчість*).

495. **Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть до кожної групи слів приклади.**

Групи слів	За звучанням	За значенням	Приклади
Омоніми	однакові	зовсім різні	...
Синоніми	різні	однакові або близькі	...
Антоніми	різні	протилежні	...

496. **Прочитайте речення. У вказаній послідовності зробіть лексичний розбір виділених слів.**

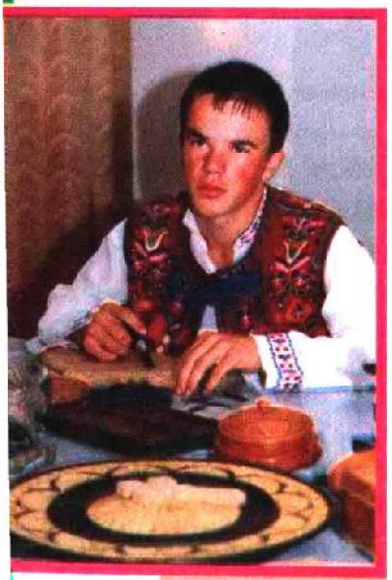

«Золоті руки»

1. Поясніть лексичне значення слова (*краще з використанням словника*).

2. Поясніть, до багатозначних чи однозначних слів воно належить.

3. Скажіть, у прямому чи переносному значенні слово вжите.

4. Доберіть до нього синоніми, антоніми (*якщо це можливо*), назвіть його омоніми (*якщо є*).

1. У моїм садку витають пахощі густі. Приберіг я любим друзям груші **золоті**. І дідусь поважно скаже дітям у гурті, що у мене, у онука, руки **золоті**. (*В. Бойченко*). 2. «Тепер головне — **свіжа** сорочка і **чиста** совість», — усміхнувся тато. (*М. Стельмах*). 3. Душа моя летить за **клином** журавлиним. (*Є. Гуцало*).

ЗРАЗОК УСНОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Голосно курличуть журавлів ***ключі.*** *(Я. Щоголів).*

Ключ — тут: ряд живих істот або однорідних предметів, які рухаються один за одним, утворюючи кут.

Слово багатозначне, вжите в переносному значенні (пряме значення слова: знаряддя для замикання та відмикання замка).

Синоніми — *клин*, *трикутник*.

Омонім — *ключ* (джерело).

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Голосно курличуть журавлів ***ключі.***

Ключ — ряд істот або предметів, що рухаються кутом; багатознач.; *перен.*, синоніми — *клин*, *трикутник*; омонім — *ключ* (*джерело*).

497. **Складіть казку на одну з поданих тем:**

- «Пригоди синонімів і антонімів у країні Лексикології»;
- «Безбарвність мови, або Зникнення синонімів».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Що вивчає лексикологія?**
- **Що таке лексика?**
- **Що таке лексичне значення слова?**
- **У яких словниках пояснювано лексичне значення слів?**
- **Яке значення, крім лексичного, мають слова? Наведіть приклади.**
- **Чим розрізняються слова, ужиті у прямому і переносному значеннях?**
- **У яких стилях мовлення вживаються слова в переносному значенні?**
- **Що таке омоніми? Наведіть приклади.**
- **Що таке синоніми? Наведіть приклад синонімічного ряду.**
- **Що таке антоніми? Наведіть приклади антонімічних пар.**
- **Яка роль синонімів та антонімів у мовленні?**

ПИСЬМО

Письмовий переказ тексту, що містить опис тварини

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

498. Прочитайте уривки. Який із поданих описів складений у науковому стилі, який — у художньому? Свою думку доведіть.

I. Злиті головогруди краба вкрито буро-зеленим міцним панциром. На голові у краба дві пари вусів. Коло рота — кілька пар щелепних придатків складної будови для перемелювання їжі.

До грудей краба прикріплено пару мускулястих клішень. За клішнями — чотири пари ніг для ходіння. На кінцях першої і другої пари є невеликі щипчики.

На череві краба — маленькі черевні ніжки, якими він безперервно ворушить, підганяючи воду до зябер, розташованих під грудним панциром.

З енциклопедії.

II. Краби — чорні морські раки. Вони схожі на чорні ґудзики з ногами і клішнями. Дрібні краби — з долоню завширшки, найдрібніший — як копійка. А найбільший краб не як ґудзик, а як чималий чорний гаманець, і клішні у нього здоровенні.

За М. Йогансеном.

499. Прочитайте текст. Доповніть речення з пропусками самостійно дібраними антонімами. Складіть і запишіть план тексту.

Пундик

Василько зняв з плеча школярський ранець і витрусив із нього малюсіньке рудувате щеня. Воно було ще надто мале, весь час тремтіло, дрижало і скавчало. Маля ледве спиналося на свої гнучкі розкарякуваті лапи і, здається, було ще навіть сліпе. Цуценя лазило по землі і мордочкою ніби чогось шукало в траві.

Шерсть у щеняти була не кудлата, а ... . Оченята були не чорні й блискучі, а ... . Хвостик був не куций, а ... .

Це миле створіння Василь знайшов коло млина. Мабуть, хтось їхав возом із мішками й викинув його біля вітряка. Хлопчик підібрав цуценя. Хай воно живе!

Василь узяв щеня й розтулив йому маленький писочок. Паща була не рожева, а чорна, піднебіння теж чорне. Значить, буде сердитий сторож. У господарстві має бути собака.

Песика Василь вирішив назвати Пундиком. Коли ще він виросте й стане сердитим! А поки що він не лютий, а ... .

За У. Самчуком.

- Розкажіть, які типи мовлення поєднано в тексті. Визначте стиль тексту.
- Визначте тему й головну думку тексту.
- Визначте вжиті в тексті синоніми. Поясніть роль синонімів і антонімів у мовленні.
- За планом напишіть переказ, уживаючи самостійно дібрані антоніми.
- Чи можна єдиним малюнком передати зміст усього розповідного тексту? Скільки малюнків для цього знадобиться?
- Чи можна словесний опис цуценяти передати одним малюнком? Що буде зображено на цьому малюнку?
- Удома намалюйте кілька ілюстрацій до змісту тексту. Створіть ще один малюнок — «портрет» цуценяти Пундика.

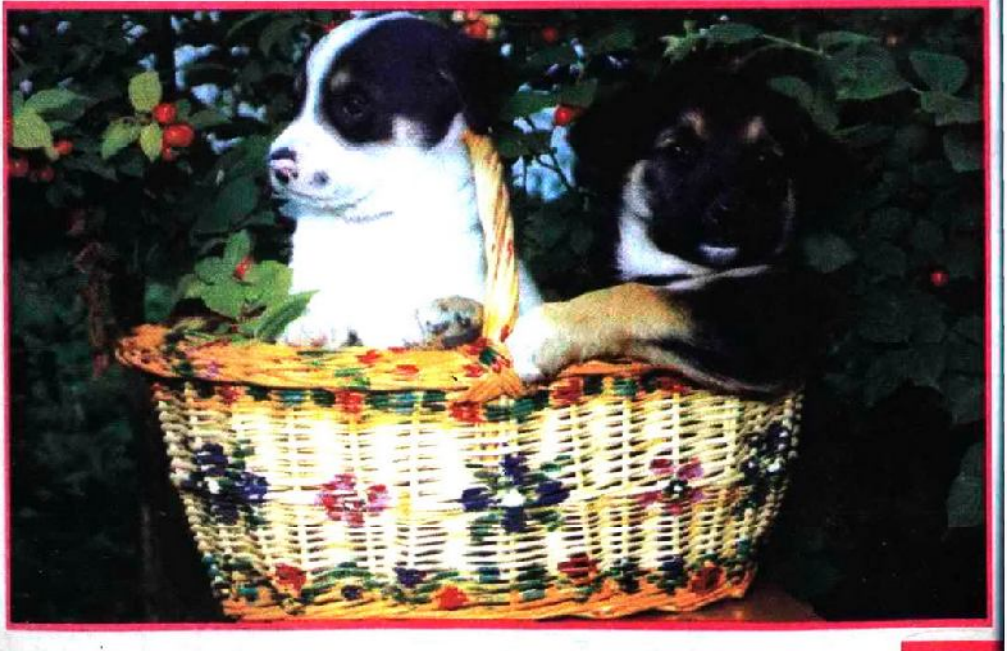

ФРАЗЕОЛОГІЯ

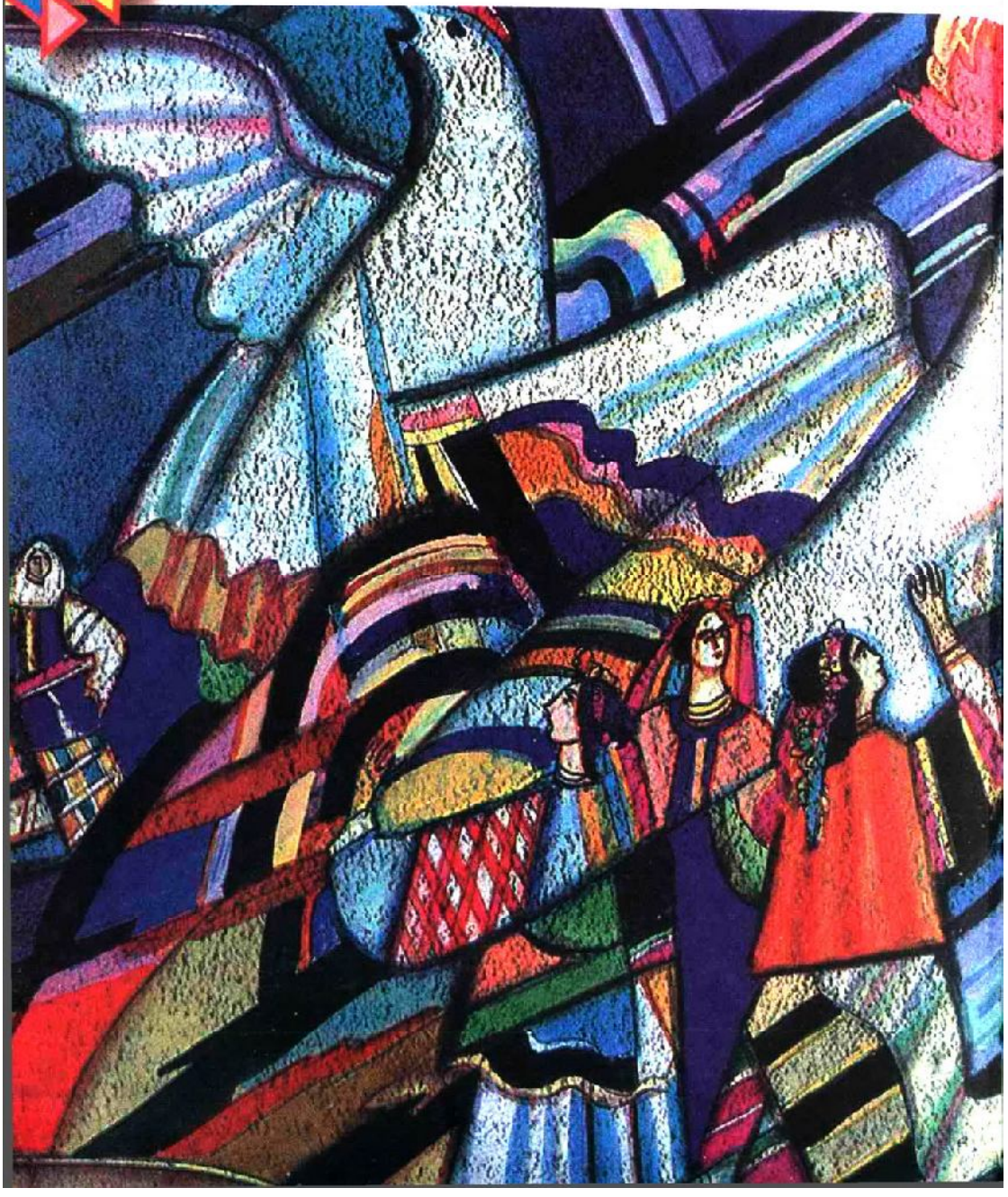

Це потрібно знати:
що називається фразеологізмом; джерела походження українських фразеологізмів

Цього необхідно навчатися:
пояснювати значення фразеологізмів і доречно їх уживати

Це треба запам'ятати:
фразеологізми надають мовленню виразності й образності

Над цим варто замислитися:
Нема мудріших,
ніж народ, учителів.
У нього кожне слово —
це перлина...

Максим Рильський

§ 33. Фразеологізм, його значення

500. Прочитайте. У якій з колонок подано словосполучення, що за змістом дорівнюють одному слову? Виберіть із довідки їхнє значення.

Варити борщ.	Варити воду.
Спекти пиріг.	Спекти раків.
Розбити тарілку.	Розбити глека.
Намастити хліб варенням.	Намастити п'яти салом.

ДОВІДКА

Посваритися. Утекти. Почервоніти. Каверзувати.

Стійкі сполучення слів, які за значенням дорівнюють одному слову (словосполученню), називаються фразеологізмами.

Наприклад:

Дерти горло — кричати.

Тягти кота за хвіст — зволікати.

Вставляти палиці в колеса — перешкоджати.

Спіймати облизня — зазнати невдачі.

Тверда рука — вольовий характер.

За царя Гороха — давно.

Із фразеологізму не можна вилучити слово або вставити інше.

Розділ науки про мову, який вивчає фразеологізми, їхнє значення і вживання, називається фразеологією.

Фразеологією називається також сукупність фразеологізмів певної мови.

Фразеологізми вживаються в розмовному та художньому стилях мовлення. Вони надають мовленню виразності, образності, емоційності.

Фразеологізми не створювані щоразу — вони вже відомі мовцеві і лише відтворюються ним.

Фразеологія — скарбниця спостережливості й мудрості народу. У фразеологізмах виявлено його спосіб мислення та світосприйняття.

Значення фразеологізмів можна знайти у фразеологічному словнику.

501. З кожної групи словосполучень випишіть фразеологізм. Розкрийте його значення.

«Знайшли у кавунах»

1. Виливати молоко; виливати чай; виливати душу.
2. Дати хліба; дати сорочку; дати драпака.
3. Замітати хату; замітати сліди; замітати двір.
4. Дивитися крізь вікно; дивитися крізь пальці; дивитися крізь щілину.
5. Знайти у капусті; знайти у кавунах; знайти скарб.

502. Прочитайте словосполучення, доведіть, що кожне з них може вживатися і як звичайне (вільне) словосполучення, і як стійке словосполучення (фразеологізм). Розкрийте значення фразеологізмів.

Ступити перший крок; права рука; гаряча голова; крутий поворот; забути стежку.

503. Перепишіть, вибравши з дужок слово, що утворює з поданим фразеологізм. Виберіть із довідки значення виписаних фразеологізмів.

Наламати (дерев, парканів, дров).
Кусати (хліб, яблуко, лікті).
Коптити (м'ясо, небо, ковбасу).
Винаходити (двигун, велосипед, ракету).

ДОВІДКА

Учинити щось необдумано. Виявляти велику досаду, жалкувати. Жити бездіяльно, без мети, без користі для інших. Братися за пошуки того, що вже давно відоме.

504. **Прочитайте. Визначте фразеологізми, поясніть значення кожного, при потребі звернувшись до фразеологічного словника.**

1. Привіт, дівчата! Сьогодні ви ранні пташки. (*О. Миронюк*). 2. Я дав у класі хропака, аж тут учитель виклика! (*І. Кульська*). 3. Коли й далі Дмитро буде викидати таких коників, то пиши пропало! (*М. Хвильовий*). 4. Говорушки Клава й Мила на уроках говорили, а на зборах — навпаки: червоніли і мовчали, наче в рот води набрали, проковтнули язики. (*Г. Бойко*). 5. Ой гляди, дівчино, перепаде тобі на бублики! (*М. Стельмах*). 6. Грались ми з Рябком кудлатим — посварилися із братом. Брат мовчав, і я мовчав, а дідусь обох повчав: «Так до бійки недалеко! Що це, ви розбили глека?» (*Г. Бойко*).

«Як у такого Сірка позичити очі?»

Більшість фразеологічних словників укладено не за алфавітом, а гніздовим способом. Так, фразеологізми згруповано навколо ключового (опорного, стрижневого) слова, у середині ж гнізда вислови подано за алфавітом. Часто у словникових статтях до пояснюваних висловів додано фразеологічні синоніми й антоніми.

Наприклад:

ВІТЕР: вітер у голові (грає, свище і т. ін.) у когось. Хтонебудь легковажний, несерйозний. — *Ти ж у мене виріс під стелю, а в голові ще вітер віє.* (*Ю. Збанацький*). Синонім: *горобці цвірінькають у голові.*

Вітер у кишенях свистить (гуде, гуляє і т. ін.). Немає грошей; хтось бідний. — *Хоч у кишені вітер гуляє, та він [тато] почуває себе людиною.* (*Ю. Хорунжий*). Синоніми: *порожня кишеня; копійки нема за душею.* Антоніми: *повна кишеня; набитий гаманець.*

Підбитий (підшитий) вітром. Старий, благенький (про одяг). — *Хто в кожусі доброму, а в кого свита вітром підбита.* (*І. Цюпа*). Синонім: *на риб'ячому хутрі.*

505. **Запишіть подані фразеологізми в колонку. За фразеологічним словником з'ясуйте значення кожного з них, запишіть його.**

ЗРАЗОК

Задирати (дерти) носа — зазнаватися.
Крутити носом — вередувати.

Тримати носа за вітром.
Повісити носа.
Не бачити далі свого носа.
Одержати по носі.

«Зарубай собі на носі...»
Кадр із мультфільму «Енеїда»

506. **Прочитайте вірш. Чи є виділені словосполучення фразеологізмами? Свою думку доведіть.**

Не задовгий, не кирпатий —
Я звичайний маю ніс,
Та мені він так багато
Неприємностей приніс...
По сніжку біжать санчата:
Будем з гірки ми з'їжджати!
От і гірка, ми рядком
На санчатах із Рябком
Полетіли, покотились
І... в заметі опинились.
А дружків аж сміх бере:
— Гляньте! **Носом він оре!**
Дав я Петрикові м'яч,
А тепер мені — хоч плач:
Він м'яча не повертає
І щодня мене питає:

— Хочеш? Завтра поверну!
І отак — усю весну...
Мама каже: — То, виходить,
Він тебе за носа водить?
Взяв я вудку — і до річки,
З братом сів на бережку.
Та не ловляться плотвички,
Не тріпочуть на гачку.
Я нічого не спіймав,
Біля вудки задрімав.
Тут почув я голос брата:
— Щось ти носом став клювати!
Ось дідусь струга кілок, —
Робить вулик для бджілок.
Я підказую йому:
Що до чого, як, чому...
А дідусь мені ласкаво:
— Йди до саду, погуляй...
Як не знаєш добре справи,
Свого носа не встромляй!
Я образився до сліз:
— Ну і дався вам мій ніс!
Не ступив ніде ні кроку,
Щоб із ним не мать мороки.
Я терплю від нього й досі... —
А дідусь: — Не треба сліз!
Зарубай собі на носі,
Що не винен в цьому ніс!

За Г. Бойком.

Яка роль фразеологізмів у мовленні?

507. Пригадайте й запишіть по кілька фразеологізмів із ключовими словами *око*, *вухо*, *зуб*. **За потреби скористайтеся фразеологічним словником. Розкрийте значення кожного фразеологізму.**

ЗРАЗОК *В очах потемніло; по самі вуха; мати зуб (на когось).*

508. **Пригадайте й запишіть п'ять-шість фразеологізмів, у яких згадано птахів (наприклад:** *жовтороте пташеня*; *лебедина пісня*). **Поясніть значення цих фразеологізмів. За потреби зверніться до фразеологічного словника.**

509. **Прочитайте і перепишіть речення. На місці виділених слів та словосполучень уставте дібрані з довідки фразеологізми.**

1. Як же вас вернути **додому**? (*Б. Олійник*). 2. Хай інші **ледарюють** чи **ведуть беззмістовні розмови**, а ти маєш бути у праці найпершим. (*Є. Гуцало*). 3. Чоловік, почувши про се, дуже злякався, хотів був уже **втікати**. (*О. Стороженко*). 4. Усе заготоване **зруйнувалося**. (*О. Гончар*). 5. Звичайно, **пізніше** неважко все розв'язати. (*Р. Заславський*).

ДОВІДКА

На рідні пороги. Байдики б'ють. Ляси точать. Пішло шкереберть. Заднім числом. П'ятами накивати.

У яких стилях мовлення вживаються фразеологізми? Яка їхня роль?

510. **Прочитайте речення, визначте в них фразеологізми. Які з них є синонімічними?**

1. Склав козак головоньку в чужині. (*О. Кононенко*). 2. Лягли кістьми незвані гості. (*Л. Забашта*). 3. Було відчуття, що все полетіло шкереберть, розбилося в друзки. (*Ю. Обжелян*). 4. Народу зійшлося, що ніде було й орішку впасти, а коло хати — ніде й голки встромити. (*Марко Вовчок*). 5. Він по городу ґав ловив та витрішки продавав. (*Народна творчість*).

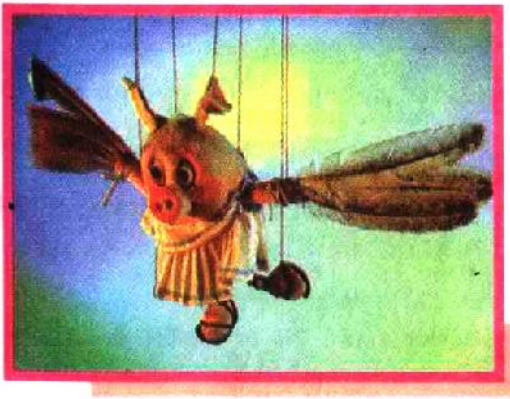

«Мати крила»

511. **До поданих слів доберіть із довідки синоніми-фразеологізми.**

Утручатися; не помічати; плакати; перешкоджати; обдурити; вигадати; безперешкодно; недоречно; нетайно; нікому.

ДОВІДКА

Розпускати нюні. Висмоктати з пальця. Обвести круг пальця.
З іншої опери. Дивитися крізь пальці. У мить ока. Устромляти носа.
Як по маслу. Устромляти палиці в колеса. Ні собі, ні людям.

512. До поданих фразеологізмів доберіть із довідки фразеологізми-синоніми.

ЗРАЗОК *Упіймати облизня — вхопити шилом патоки.*

Товкти воду в ступі. З'їсти собаку (на чомусь). Ні луски, ні хвоста. Накласти життям. Бути на коні і під конем. Там, де козам роги правлять. Голці ніде впасти. Здійняти бучу. Будувати повітряні замки. Гнути кирпу. Як зайцеві бубон.

ДОВІДКА

Зложити голову. Переливати з пустого в порожнє. Ловити жар-птицю.
Куди і ворон кісток не заносить. Ні пуху ні пера. Дути губи.
Наробити крику. Переходити крізь сито й решето.
Як собаці п'ята нога. Ногою ступити ніде. Набити руку.

Із двома парами синонімічних фразеологізмів складіть і запишіть речення.

513. З-поміж поданих фразеологізмів доберіть фразеологізми-антоніми. Запишіть їх парами.

Іти попереду; не заманити й калачем; хоч голки визбируй; аж іскри летять; не за горами; не викурити й ладаном; хоч око виколи; пасти задніх; за тридев'ять земель; як мокре горить.

514. Перепишіть, закінчуючи фразеологізми. За потреби скористайтеся довідкою.

Улити в бочку меду ... . Передати куті ... . Грати першу ... . Народитися під щасливою ... . Покласти зуби ... . Видно пана ... .

Сім п'ятниць ... . Старій жабі ... . Обминати десятою ...

ДОВІДКА

~~Зіркою. Дорогою (вулицею).~~
~~На тиждень.~~ По коліно. ~~По халявах.~~
На полицю. ~~Ложку дьогтю.~~
~~Скрипку. Меду.~~

Розкрийте значення утворених фразеологізмів. Із трьома з них складіть і запишіть речення.

«Перша скрипка»

515. У кожному реченні визначте фразеологізми. Яку рису людської вдачі кожен з них увиразнює?

1. Ну хто не зна, що запорожці були відважні й дужі? Могли втопити й чорта в ложці, а турка — у калюжі! (*П. Ребро*). 2. Люблю я таких людей завзятих, щоб душа в них була не з лопуцька, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать. (*Ю. Яновський*). 3. Він був здатний, як кажуть, кішці вузлом хвоста зав'язати чи впіймати вовка за вуха. (*О. Ільченко*). 4. Він із собою довідку привіз таку, що хоч малюй з нього ікону. (*П. Ребро*).

До якого стилю належать речення? У текстах якого стилю найчастіше вживаються фразеологізми? Яка їх роль у мовленні?

516. Складіть невелике висловлювання «З ким я хотів би (хотіла б) дружити». Використайте фразеологізми: *~~запасти в серце; хліб і сіль; гострий на язик; за словом у кишеню не полізе;~~ не в тім'я битий; закачувати рукава; вкладати душу.*

Л. Спаська.
«Портрет дівчинки»

§ 34. Джерела українських фразеологізмів. Прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми

517. **Прочитайте вірш Д. Білоуса. Розкрийте значення вжитого в ньому фразеологізму. Як пояснено походження цього фразеологізму? Уведіть його до самостійно складеного речення.**

Гриць катався на льоду,
Не спитавши мами,
Та й потрапив у біду:
Шурхнув з ковзанами.
Мамин гнів хлоп'я мале
Пам'ятає й досі:
«Бить не битиму, але
зарубай на носі!»
Дивно це було сприймать
Хлопцеві малому:
«Як? На носі зарубать?
Ще й собі самому?»
Може, нині смішно вам
В теплім дружнім колі.
Гриць тепер сміється й сам, —
Гриць давно вже в школі.
У гурток він став ходить
І знайшов розгадку:
Ніс походить від **носить**
В даному випадку!
Бо носили в правіки
За собою всюди
Палички і дощечки
Неписьменні люди.
І як ми в записники
Все заносим з вами,
Так вони — на дощечки,
Звані в них **носами**.
Отже, вираз виник там,
А зберігся й досі.
Це, читачу, й ти затям,
Зарубай на носі!

Часто походження фразеологізмів пояснюють у статтях фразеологічного словника.

Наприклад:

ГАЛЬМО: спускати на гальмах. Пом'якшувати, полегшувати дію, вплив чого-небудь. Із мовлення автомобілістів, залізничників. Відоме з XIX ст.

ГОЛОС: голос (крик) волаючого в пустині (в пустелі). Даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді, без уваги. Вислів із Біблії.

ГОРА: як за кам'яною горою (стіною). Позбавлений турбот, захищений від усього. Історик мови В. Чернишов уважає, що первісно йшлося про стіну, яка оточувала місто-фортецю, захищаючи його від нападників.

518. За допомогою фразеологічного словника з'ясуйте значення й походження поданих фразеологізмів.

Заварити кашу; їхати зайцем; іти на ви; три кити; замовляти зуби; хоч з-під землі викопай; битися як риба об лід; за тридев'ять земель; вавилонське стовпотворіння; на всі за́ставки; зализувати рани.

Із двома фразеологізмами усно складіть речення.

Спробуйте розповісти про ваш робочий день, уживаючи фразеологізми.

Джерела походження українських фразеологізмів різні.

Найважливішим є мова народу.

Фразеологізми походять від словосполучень на позначення поведінки людини у праці, побуті, родинних стосунках: *гнути спину; закопилити губу; задерти носа; кліпати очима; бити себе в груди; працювати засукавши рукава.*

Деякі фразеологізми походять із мови ремісників (*як ковальський міх* — ковалів; *міняти шило на швайку* — шевців; *шкурка вичинки не варта* — чинбарів) і людей, які виконували найрізноманітнішу роботу: *дати задній хід; пливти за течією.*

Ще одним джерелом фразеологізмів є усна народна творчість: *молочні ріки й кисільні береги; язиката Хвеська.*

Чимало фразеологізмів запозичено з інших мов.

Велика кількість фразеологізмів сягає своїм корінням у Біблію.

Наприклад: *адамові діти (рід людський), святе сімейство (родина, в якій панують мир, порозуміння й затишок).*

Чимало фразеологізмів походить із давньогрецької міфології. *Ми згадуємо про подвиги Геракла, вогонь Прометея, олімпійський спокій, золоте руно, про титанів і циклопів.*

Прочитайте речення, визначте в кожному фразеологізми. Які фразеологізми походять із мови трудівників? Що означають ці фразеологізми сьогодні?

1. Мешкав у Січі, а тоді пішов на свій хліб. (*П. Загребельний*). 2. Ні, чоловіче, повертай голоблі назад, щоб менше сорому захопити... (*М. Стельмах*). 3. Знав і він, з ким подружити, на кого ярмо зложити. (*І. Котляревський*). 4. Він якийсь наче з іншого тіста, і говорить він якось не так. (*Д. Білоус*).

Прочитайте. Випишіть фразеологізми, які походять з усної народної творчості. Розкрийте значення кожного, за потреби скориставшись словником.

1. Мудрість народних пісень відразу поведе твою душу на тихі води і ясні зорі. (*М. Стельмах*). 2. Що вже Ганна Антонівна мороки з хлопцем мала — ні в казці сказати, ні пером описати. (*Ю. Яновський*). 3. По краплині пив дідові слова, то — святі скарби, то — вода жива. (*О. Кононенко*). 4. Це не казка про курочку рябу, це є правда, хоча й гірка. (*А. Михайлевський*).

Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

Різновидами фразеологізмів є прислів'я й приказки.

Наприклад:

Хліб — усьому голова. Краще добре робити, ніж гарно говорити. Не одежа красить, а добрі діла. Очам страшно, а руки роблять.

До фразеологізмів належать крилаті вислови. Це загальновідомі думки з художньої літератури: *«Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь».* (*Т. Шевченко*). *«Чи живі, чи*

здорові всі родичі гарбузові?» (*В. Александров*); міфологічні образи (*троянський кінь; сфінксова загадка; аріаднина нитка*) та факти історії (*скинути ідола в Дніпро; спартанський спосіб життя; перейти рубікон*).

Крилаті вислови можуть складатися з:

- одного слова (*Голіаф; Іуда; Мюнхгаузен*);
- словосполучення (*золота рибка; манна небесна; пальма першості*);
- речення (*Крапля камінь точить*).

Фразеологізмами є й афоризми — стислі узагальнені думки. Афоризмом може бути крилатий вислів, прислів'я, приказка.

Наприклад: *Друзі пізнаються в біді. Хто шукає, той знайде. Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах. Один за всіх — усі за одного. Хутко казка мовиться, та нешвидко діло робиться.*

521. Прочитайте речення, визначте в них прислів'я та приказки, розкрийте їхнє значення. Яка роль прислів'їв і приказок у мовленні?

1. Дуже недобре діло брехати! «Брехнею, — кажуть люди, — світ пройдеш, та назад не вернешся». Брехун собі ворог і людям зло робить. (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Бувайте здорові та, не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитесь! (*Марко Вовчок*). 3. Славилося село дівчатами — здоровими, рум'яними й роботящими, голосистими, красивими — хоч з лиця воду пий. (*Ю. Яновський*).

522. Прочитайте речення, укажіть ужиті в них крилаті вислови. Яка роль крилатих висловів у мовленні?

1. Слова «Не осоромимо землі руської» люди згадували в грізні роки війни. (*О. Довженко*). 2. «Краще умерти стоячи, ніж на колінах жити», — сказав учитель історії дітям. (*Б. Олійник*). 3. Як синя птиця із казки, на трави спускається вечір. (*М. Стельмах*).

523. Які людські риси увиразнюються порівнянням із названими далі літературними персонажами? Чи читали ви твори, з яких вони походять?

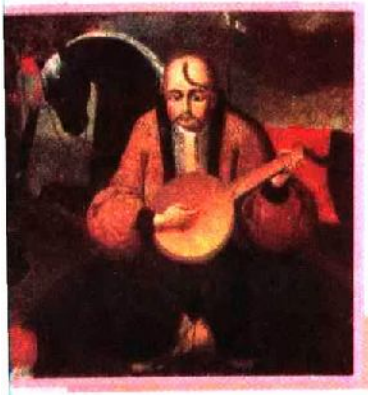

Козак Мамай.
Робінзон Крузо.
Попелюшка.
Кіт у чоботях.
Царівна Несміяна.
Капітан Немо.
Шерлок Холмс.

Народна картина «Козак Мамай»

24. **Прочитайте вислови видатного режисера й письменника Олександра Довженка, що стали афоризмами. Розкрийте значення кожного з них.**

Найбільший скарб усього людства є сама людина. Двоє дивляться: один бачить калюжу, другий — зорі. Прийшло до тебе щастя — побажай, щоб зігрівало воно й твого товариша.

Поясніть, чому ці вислови стали загальновідомими.

§ 35. Фразеологізми в ролі членів речення

Деякі фразеологізми є членами речення, тотожними за значенням словам, які вони можуть заступати.

Наприклад:

Присудок: *Ви послухайте його і на вус намотайте.* (*М. Стельмах*).

Додаток: *Він заговорив дрібно й сердито, наговорив сім мішків гречаної вовни.* (*І. Нечуй-Левицький*).

Обставина: *Пішов козак світ за очі.* (*Т. Шевченко*).

Отже, фразеологізми виступають одним членом речення.

25. **Прочитайте. Визначте фразеологізми, розкрийте значення кожного. Перепишіть речення, підкресліть у них всі члени речення.**

1. Всю дорогу він бубонів, а тут води в рот набрав. (*Марко Вовчок*). 2. У цьому носевому ковчезі всі були зацікавлені зустріччю з новим гостем. (*О. Іваненко*). 3. Ахіллесовою п'ятою газет і журналів є неправильне вживання фразеологічних зворотів. (*З газети*).

Визначте походження кожного фразеологізму.

526. **Складіть і запишіть речення, у яких подані фразеологізми виступатимуть у ролі певних членів речення.**

Прометеїв вогонь — підмет;
підливати у вогонь олії — присудок;
домашнє вогнище — додаток;
між двох вогнів — обставина.

527. **У поданих реченнях визначте фразеологізми. У вказаній послідовності зробіть їх усний розбір.**

1. Розкрийте значення фразеологізму, краще з використанням словника.
2. З'ясуйте походження фразеологізму.
3. Визначте, з чим співвідносний фразеологізм: зі словом, словосполученням чи реченням.
4. Доберіть до фразеологізму синонім та антонім (якщо є).

1. Ніколи не кривили ми душею, ділили щастя з добрими людьми. (*П. Перебийніс*). 2. Вельмишановне товариство! Хоч ми і не з'їли ще з вами пуд солі, але відчуваю, що я з вами — однієї крові. (*В. Неборак*). 3. Він не виносив сміття з хати, щоб хтось комусь не мовив щось. (*В. Симоненко*). 4. Минуть роки і віки, і будуть говорити, що наші юнки й юнаки були не ликом шиті. (*С. Пушик*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ

Вибиватися з колії — переставати вести звичний спосіб життя; вислів із мови людей, що їздили возами по ґрунтових, розгрузлих дорогах, синонім — *сходити з рейок*; антонім — *входити (повертатися) в колію*.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **Що вивчає фразеологія? Що таке фразеологізм?**
- **Як фразеологізм можна відрізнити від однозвучного з ним вільного словосполучення?**
- **Які за походженням фразеологізми наявні в українській мові?**
- **Яка роль фразеологізмів у мовленні?**
- **Якими членами речення можуть бути фразеологізми?**

Складання діалогів

528. **Складіть і розіграйте діалог між двома товаришами, які діляться враженнями від переглянутого кінофільму. У репліках уживайте подані в рамці фразеологізми.**

Хлібом не годуй; зачіпати за живе; затаїти духа (дихання); за вуха не відтягнеш; волосся дибки стає; вуха в'януть; похололо в душі; ні живий, ні мертвий; у голові макітриться; як блекоти наївся; ложка дьогтю в бочці меду; мильна бульбашка.

529. **Складіть і розіграйте діалог між товаришами, які розповідають один одному про улюблених кіногероїв. У репліках уживайте подані в рамці фразеологізми.**

Пройти крізь вогонь і воду; його в ступі не влучиш; за ним, як за кам'яною стіною; залити сала за шкуру; крутитися як білка в колесі; тримати хвіст трубою.

530. **Складіть діалог між двома школярами-сусідами, один з яких розповідає, як у його класі зустріли новачка. У репліках уживайте подані в рамці фразеологізми.**

Не в своїй тарілці; як у воду опущений; і бровою не вести; навчити уму-розуму; взяти на буксир; показати товар лицем; язик добре підвішений.

§ 36. Походження (етимологія) слова

531. **Прочитайте текст спочатку мовчки, потім — уголос.**

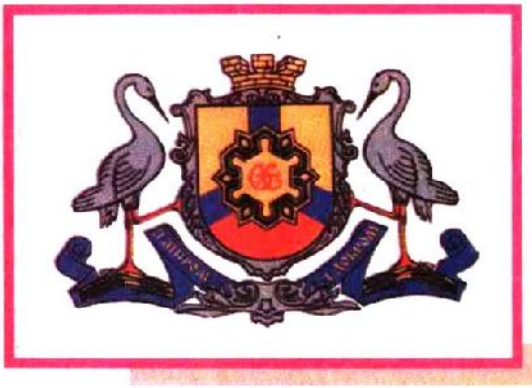

Герб міста Кіровограда

Герб — символічний знак, своєрідний ключ до історії роду, міста, держави.

Мабуть, ви вже здогадалися, що слово **знак** утворилося від слова **знати**. Так, кожне плем'я в давні часи мало свій знак, яким позначало, мітило майно, худобу, будівлі.

З давніх-давен кожен знаменитий рід в Україні мав свій герб — особливий знак, який розповідав про походження цього роду від давніх прапредків. Свої герби мали й українські міста.

Слово **герб** прийшло до нас із польської мови, а в польську — з німецької, в якій воно означає **спадщина, спадкоємець**.

За А. Мовчун, Л. Соловець

Як називається Державний Герб України? Спробуйте пояснити походження слова *тризуб*.

Розділ науки про мову, що вивчає походження та історичний розвиток слів, їхню «біографію», називається етимологією.

Часто походження слів доводиться відновлювати, звернувшись до споріднених мов. Тому етимологія вивчає ще й спорідненість слів з іншими словами нашої та інших мов.

532. Прочитайте текст мовчки. Дайте відповідь на запитання: як було утворено слово *тризуб*? Від якого числа походить назва *трійця*? Триєдність яких сил вона означає?

А. Гонтар.
«Воля» (*фрагмент плаката*)

Літописи зафіксували, що в Київській Русі тризуб був родовим знаком князів із династії Рюриковичів, а отже, державним гербом.

У прадавні часи і аж до XIX століття цей символічний знак називали *трійцею*. «Що він означає?» — запитаєте ви. Він має багато значень.

Ви звернули увагу, що слово *тризуб* містить число *три*? Це число завжди вважалося чарівним. У народних казках розповідається про трьох богатирів, про три загадки, три бажання й завда́ння, які виконують герої, про три шляхи...

Така повага до числа *три* й до *тризуба (трійці)* не випадкова. Наші далекі предки були переконані, що тризуб відображає триєдність сили, яка створила світ і життя в ньому:

Вогонь — Вода — Життя.
Батько — Мати — Дитя.
Світло — Слово — Любов.
Мудрість — Краса — Розум.

Тризуб — тисячолітній священний знак, і ми пишаємося, що він став Державним Гербом незалежної України.

За А. Мовчун, Л. Соловець.

Походження слів можна з'ясувати за етимологічним словником або етимологічним довідником.

533. **Прочитайте статтю з етимологічного словника для учнів.**

Абетка. Азбука. Алфавіт

Абетка — це власне українська назва азбуки. Слово створене за назвою перших двох літер алфавіту — *а, бе* (*абе+тка*).

Азбука — це слово, утворене в старослов'янській мові з назв перших двох літер кирилиці: *азъ* і *боукы*.

Називати букви їх повними іменами почали фінікійці (цей народ жив у II тисячолітті до нашої ери). Перша літера фінікійської абетки була схожа на голову бика. Її називали *алеф* — бик. Друга літера була схожа на будиночок. Її називали *бет* — дім. Греки, запозичивши у фінікійців абетку, взяли й назву перших двох літер і пристосували їх до своєї вимови: *alpha* (альфа) + *beta* (бета) — *альфабетос*. Слово *альфабетос* і дійшло до нас як *алфавіт*.

За А. Мовчун, Л. Соловець.

Поясніть походження слів *абетка* й *азбука*.

534. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

Карта України рясніє незв..чайними істор..чними назвами, які приховують багато таємниць. Найм..нування міст, сіл, селищ, гір, в..сочин, морів, озер, річок звуться *топон..мами*.

Істор..чні події, праця й побут людей, природні умови краю відбилися в дзеркалі науки *топон..міки*. Так зветься наука про походження географ..чних назв.

За М. Янком.

В іншомовних словах виділіть орфограми.

Визначте речення, ускладнене однорідними членами. Поясніть розділові знаки в ньому.

Поясніть походження назви вашого міста (села, селища).

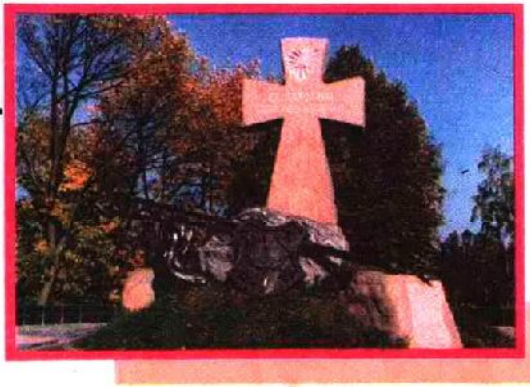

Полтава. Пам'ятник українським козакам із гербом міста

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

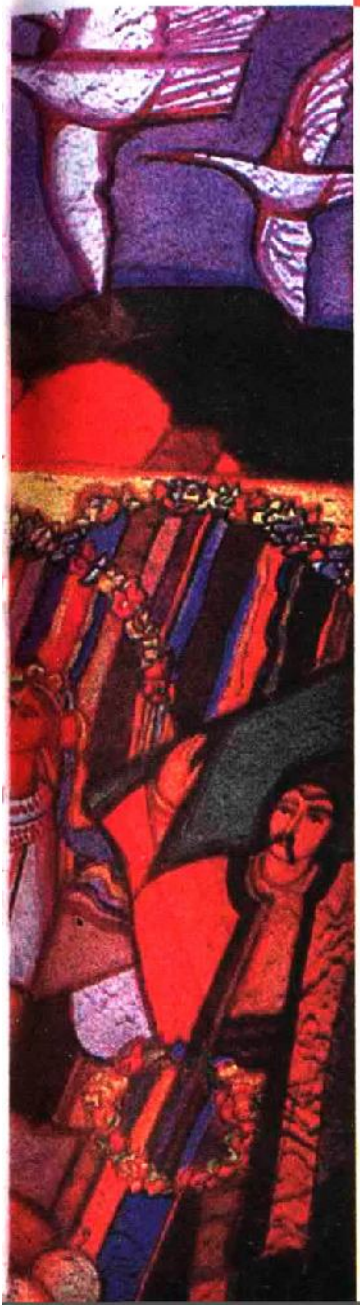

Це потрібно знати:
з яких значущих частин складаються слова

Цього необхідно навчитися:
розрізняти форми сло́ва і спільнокореневі слова́; розбирати слова́ за будовою

Це треба запам'ятати:
правила написання слів

Над цим варто замислитися:
«Освіта — це вид гігієни. Письмо з помилками — то́ як невимиті руки чи зуби. Теперішня людина — тільки освічена».

Василь Стус

§ 37. Корінь, префікс, суфікс і закінчення – значущі частини слова. Основа слова

535. У поданих словах виділіть закінчення й основу.

Волошка, духмяна, синій, цвітуть, питала, казали, сік.

Закінчення — це змінна значуща частина слова, яка виражає його *граматичне значення* (рід, число, відмінок, час тощо).

Наприклад, у прикметнику *духмян* а закінчення а вказує на такі граматичні значення: жіночий рід, однину, називний відмінок.

Іменник *сік* ∅ так само має закінчення, яке виражає граматичне значення: чоловічий рід, однину, називний відмінок. Це закінчення нульове, тому що не виражене звуком (і не позначене літерою). В інших формах іменника (*сок* у, *сок* ом, *сок* и) закінчення виражені звуками.

Основа — це частина слова без закінчення. Основа виражає *лексичне значення* слова, тому вона є спільною для всіх форм слова.

536. Прочитайте. Укажіть різні форми одного слова, визначте в них закінчення та основу.

1. Дерево землею тримається, а людина — людиною. (*Народна творчість*). 2. Вклонися, людино, людині, покайся в ім'я доброти! (*П. Перебийніс*). 3. Люди, будьте взаємно ввічливі! (*Л. Костенко*).

Що виражає закінчення слова? Чому закінчення — змінна частина?

Чому основа є спільною для всіх форм слова? Що виражає основа слова?

537. Перепишіть слова, виділіть основу й закінчення. Визначте граматичне значення кожного слова. Яка значуща частина слова виражає його граматичне значення?

М'ятний, медвяний, свято, Лук'ян, солов'ятко, роз'їзд.

Визначте лексичне значення слів. Яка значуща частина містить лексичне значення слова?

Позначте в словах орфограми.

538. Доведіть, що подані слова мають нульові закінчення.

Дім, син, любов, мідь, прочитав.

Форми слова розрізняються не лексичним, а тільки граматичним значенням. Граматичне значення найчастіше виражають закінчення (мор е, мор я, мор ем), рідше — одночасно закінчення і прийменники (у мор і, до мор я). Утворення форм слова — це словозміна.

Слова бувають змінювані й незмінювані.

Незмінювані слова мають одну форму: *завтра, гарно*. Незмінювані слова закінчення не мають.

Здебільшого змінювані слова розрізняються закінченнями (сестр а, сестр и, сестр ам; вірн ий, вірн ого, вірн ими).

539. Визначте незмінювані слова. Змінювані слова випишіть, виділіть у них закінчення й основу.

Сонце, радісний, дерево, хмара, високо, вітряний, влітку, світять, журі, колібрі, повітря, співають, шахи, доміно.

540. Запишіть слова у три колонки: із закінченням, з нульовим закінченням та без закінчення (незмінювані). У кожному слові виділіть основу.

Місто, столиця, Київ, щиро, майдан, площа, хор, голос, пісня, спів, мелодія, батько, син, зустріч, радість, приємно, проміння, салют, земля, ніч, таксі, простір, вулиця.

Яке значення слова виражає його закінчення? Яке значення виражає основа?

541. Прочитайте. Що можна сказати про виділені слова?

1. У слові просвічує **слово, словечко, слівце, словенятко.** (*П. Перебийніс*). 2. **Соняшникам сонечко** посміхалось **сонячно.** (*Л. Куліш-Зіньків*). 3. Дядько **конюх** вивів **коней** із **конюшні** повз ожину на зелену **конюшину.** (*А. Камінчук*).

Які слова називаються спорідненими (спільнокореневими)?

У спільнокореневих словах визначте корінь.

Корінь — це головна значуща частина слова. Корінь містить у собі спільне *лексичне значення споріднених слів.*

Наприклад: летіти, злет, вилітати, перелітний.

Спільнокореневі (споріднені) слова — це слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями. Так, лексичне значення слова море — великий водний простір з гірко-солоною водою; лексичне значення слова моряк — той, хто служить у морському флоті; морський — такий, що буває над морем, біля моря, здійснюється на морі або призначений для плавання морем. Слова море, моряк, морський пов'язані спільним основним значенням — стосунком до водного простору, проте кожне з цих слів має власне лексичне значення.

Спільнокореневі слова можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови.

542. Перепишіть речення. Спільнокореневі слова підкресліть, виділіть у них корінь.

1. Квіти синіють над водним струмком. (*В. Васюк*). 2. Місяць серпень жито жав, срібний серпик поламав. (*Л. Іваннікова*). 3. Сиплеться, осипається листя. (*М. Стельмах*). 4. Березень березовим віником зиму вимітає, а від березневих дощів земля квітне. (*Народна творчість*).

- Про яку пору року йдеться у кожному реченні?
- Позначте у словах орфограму «сумнівний ненаголошений голосний».

543. До поданих слів доберіть по три-чотири спільнокореневих, запишіть їх, виділіть корені.

ЗРАЗОК *Птах — пташеня, пташечка, пташиний.*

Лелека, батьківський, гніздо, повертатися, щороку.

- До яких частин мови належать дібрані вами спільнокореневі слова?
- Із двома-трьома спільнокореневими словами усно складіть речення.

544. Запишіть у дві колонки різні форми слова *блакитний* **і спільнокореневі з ним слова.**

Блакить, блакитний, блакитноокий, блакитного, блакитніє, блакитна, блакитнуватий, блакитною.

- Поясніть, як ви розрізнили спільнокореневі слова й різні форми того самого слова.

545. Перепишіть. Визначте різні форми одного слова, виділіть у них закінчення. Спільнокореневі слова підкресліть, виділіть у них корінь.

1. Там тиша тишу лагідно колише. (*О. Лозова*). 2. Грім натрусив зі сливи слив, щоб легше було сливі. (*М. Вінграновський*). 3. При дорозі, де тополі, синій льон зацвів у полі. Біля льону синя річка, в небі синьому — синичка. Стільки цвіту-синьодзвону, засиніло все від льону! (*А. Камінчук*).

Доберіть і запишіть два-три спільнокореневих слова до слів *тополя*, *річка*. Виділіть у цих словах корінь.

546. Прочитайте групи слів. Від яких значущих частин слова залежить різниця в лексичному значенні слів кожної групи? Перепишіть, виділіть префікси й суфікси.

I. Писати, записати, дописати, виписати, переписати. Йти, вийти, зайти, прийти, підійти, перейти.

II. Калина, калинка, калинонька, калинник, калиновий. Вовк, вовченя, вовчик, вовчичок, вовчисько, вовчище, вовчий.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні (*великий — невеликий, превеликий; будувати — добудувати, перебудувати*).

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня й надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні (*весна — веснонька, весняний; читати — читанка, читач*).

547. Додаючи до поданих слів префікси, утворіть антоніми і запишіть їх парами. Префікси виділіть. Чи можна префікси, як і слова, вважати антонімічними?

ЗРАЗОК *Зайти — вийти*

Йти, нести, дихнути, сипати, водити.

Одну з утворених антонімічних пар уведіть до самостійно складеного речення (усно).

548. **Прочитайте подані у двох колонках речення. У виділених словах визначте суфікси. Яких значень надають вони словам? Чи можна вважати суфікси антонімічними?**

Малесенький *ведмедик* прийшов до ручая: «У воду подивлюся: який насправді я?» (*Г. Усач*).

Спав собі за кожним пнем бурий *ведмедило*. (*Д. Павличко*).

І *соловейко* на калині то щебетав, то затихав. (*Т. Шевченко*).

Цей зухвалий *солов'їсько* то заплаче, то засвище. (*П. Перебийніс*).

І ось легенький, мов пушинки, *сніжечок* звільна пролітає. (*Я. Камінецький*).

Того року, мов на зло, навалив *сніжище*. (*Д. Павличко*).

549. **Запишіть назви міст у колонку. За допомогою суфіксів утворіть назви мешканців цих міст. Суфікси виділіть.**

Київ, Полтава, Суми, Харків, Одеса, Львів, Вінниця.

550. **Доберіть і запишіть слова за такими схемами:**

551. **Подані слова перепишіть і розберіть за будовою.**

ЗРАЗОК *Заспівати*

Задніпровський, передосінній, черезплічник, навушник, беззмістовний, розз'єднання, післягрозовий, прочитати.

552. **Зробіть розбір поданих слів за будовою в такій послідовності (усно):**

1. Визначте у слові закінчення.
2. Визначте у слові основу.
3. Дібравши спільнокореневі слова, визначте у слові корінь.
4. Визначте префікс або префікси, доберіть слова з тим самим префіксом (префіксами).
5. Визначте суфікс або суфікси, доберіть слова з тим самим суфіксом (суфіксами).

Подорожник, міжнародний, озеленювати.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

Подорожник. Слово має нульове закінчення, що вказу на іменник чоловічого роду у формі називного відмін однини. Основа слова — *подорожник*, до основи входят префікс, корінь і суфікс. Корінь — *дорож*, спільнокорене слова — *дорога*, *придорожний*, *здорожений*, *роздоріжж* Префікс *по-* вживається також у словах *порада*, *позначка* *поміряти*. Суфікс *-ник* є у словах *робітник*, *помічник*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **У чому полягає відмінність між формами слова та спільнокореневими словами? Наведіть приклади.**
- **Яка частина слова виражає його граматичне значення?**
- **Чи мають незмінні слова закінчення? Наведіть приклади.**
- **Яке закінчення називається нульовим? Наведіть приклад слова з нульовим закінченням.**
- **Яка частина слова містить його лексичне значення?**
- **Які значущі частини можуть входити до основи слова?**
- **Що називається префіксом, суфіксом?**

553. **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.**

Ранньої весни, коли в ставпу вилежуються сонні тумани, а трави зеленіють табунцями, ворухнулась раптом суха бур'янина, похиталася і впала. А на тому місці зробилася нора. У норі хтось важко посопував і сердито бурмотів. А трохи перегодом виткнувся з землі гострий писок, а за ним — **сердитющі настовбурчені** вуса, а за вусами і вся голова якогось **підземельника**. Голова була без очей і з маленькими ямочками в щетині замість очей.

Кріт був кволий після зимового сну, тому ледве переставляв ноги. Передні мали гострі рогові пальці. Задні ноги ледве волочилися, а за ними ледве волочився геть охлялий хвіст.

За Григором Тютюнником.

- Які типи мовлення поєднано в тексті? Хто в ньому описаний?
- Визначте стиль тексту.

§ 38. Вимова і написання префіксів

Правопис префіксів *з-* (*зі-*, *с-*)

554. **Перепишіть прислів'я. У виділених словах позначте префікси. Перед якими літерами префікс *з-* переходить у *с-*? Запишіть ці літери.**

1. Із щастя та горя **скувалася** доля. 2. Робиш добро — не **кайся**, робиш зло — зла й **сподівайся**. 3. Здоров'я маємо — **не** дбаємо, а **стратимо** — плачемо. 4. Глянув — як **сфотографував**. 5. У сіні вогню не **сховаєш**.

Перед звуками [к], [п], [т], [ф], [х] префікс *з-* переходить у *с-*: *сказати, спитати, стемніти*.

Перед усіма іншими приголосними вживається префікс *з*: *зробити, зшити, зчистити*.

Орфограма:
літери **З — С** у префіксі **з-** (**с-**)

555. **Прочитайте відповідно до правил орфоепії. Виділені сло передайте звукописом. Що вплинуло на вимову в них префікса з Поясніть написання слів.**

ЗРАЗОК *Зшитий* [ж ш й т и й].

1. З чужого воза і посеред дороги **зсадять**. 2. Зерно , зерна треба **зжати** сповна. 3. Цей з однієї мухи язиком **зш** два кожухи. 4. Копійка карбованцем **зцементован** (*Народна творчість*). 5. Я знаю: світ росте із доброти. життєлюбство з людяності сходить. (*О. Довгий*).

556. **Перепишіть. Позначте в словах орфограму** «літери *з* – *с* у префі *з-(с-)*».

1. Можна без хліба на світі прожити, а без Вітчизн згіркне життя. (*Д. Луценко*). 2. Душею я слова сприймає (*М. Волощук*). 3. Хочеться теплим словом зворушити когос (*Д. Загул*). 4. Швидко пісня співається, та довго складаєтьс (*Народна творчість*).

557. **Від поданих слів утворіть нові слова з префіксом *з-* або *с-*. Утворе слова запишіть у дві колонки.**

Косити, садити, ховати, горіти, міряти, дути формулювати, чіпляти, різати, терти, сохнути, ламати варити, планувати, найти, цілити, бігати, будити, кріпити в'ялити.

558. **Перепишіть, вибравши з дужок потрібні літери. Позначте словах орфограму** «літери *з* — *с* у префіксі *з-(с-)*». **Обґрунтуйт вживання префіксів.**

1. Травневий дощ (*з-*, *с-*)будив ліси і трави. (*Д. Павличко* 2. Місяць над світом пахучим срібне обличчя (*з-*, *с-*)хили (*В. Сосюра*). 3. Зади́вилась хмарка на сонце і вс (*з-*, *с-*)червоніла. (*М. Вороний*). 4. Дня (*з-*, *с-*)гасає позолота (*В. Сосюра*). 5. (*З-*, *с-*)трушується сад, як парасолька (*Л. Костенко*). 6. (*З-*, *с-*)дригнувся дуб, (*з-*, *с-*)будилася зі сн осика трепетлива. (*Б. Лепкий*). 7. Оксамитові зелені в ста (*з-*, *с-*)хилились береги. (*Б. Грінченко*). 8. (*З-*, *с-*)тиха дих хвиля тиха. (*С. Черкасенко*).

Якщо корінь розпочинається сполукою кількох приголосних, уживається префікс *зі-*: *зіскочити*, *зібганий*, *зіткнення*.

559. Прочитайте. Поясніть вживання префікса *зі-* у виділених словах.

1. На землю по зоряних сходах задуманий вечір **зійшов**. (*В. Сосюра*). 2. **Зітхнуть** поля всі подихом одним. (*М. Рильський*). 3. Пісні **зігрівають** Всесвіт. (*Д. Іванов*). 4. І тільки часом камінь з круч **зірветься**. (*Леся Українка*).

Правопис префіксів *роз-*, *без-*

Кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* вимовляємо по-різному залежно від початкового звука кореня. Якщо корінь починається голосним звуком (*безупинний*, *розораний*) або ж дзвінким приголосним (крім шиплячого), кінцевий звук префікса звучить чітко: *розвага* [р о з в а́ г а], *безриб'я* [б е" з р и́ б' я].

Перед наступним глухим приголосним (крім шиплячого) кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* залежно від темпу вимови можемо вимовляти дзвінко або глухо.

Наприклад: [р о з п и" т а́ т и] і [р о с п и" т а́ т и], [б е" з с м е́ р т н и й] і [б е" с: м е́ р т н и й].

Якщо корінь починається шиплячим приголосним, під його впливом кінцевий звук префікса змінюється на шиплячий.

Наприклад:

безчесний [б е" ж ч е́ с н и й], розчистити [р о ж ч и́ с т и" т и].

560. Прочитайте, дотримуючи правил орфоепії. Виділені слова передайте звукописом.

1. Очі **розсудливого** дивляться вперед. 2. Безтурботний і від води товстіє. 3. Не роззявляй рота — краще розплющ очі. 4. У кого добра паша, в того **розсипчаста** каша. 5. Пішов посол та й упав у розсол. 6. Чужий рот — не хлів, не зачиниш, бо розчиниться. 7. Цибуля дивувалася, що петрушка **розтанцювалася**.

Народна творчість.

561. Зробіть звуковий запис слів. Визначте в словах префікси. Як вимовляємо приголосний у кінці префіксів?

ЗРАЗОК *Розчистити* [р о ж ч и́ с т и^е т и],
безшовний [б е^н ж ш о́ в н и й].

Розжеврітися, розчервонілий, безжурний, безпека безсмертя, безшовний, розшити, розчистити.

Префікси *роз-*, *без-* завжди пишемо з літерою *з*: *розладнати розказати, безмірно, безжальний.*

Орфограма:
літера **з**
у кінці префіксів **роз-**, **без-**

562. **Перепишіть слова, на місці крапок уставляючи префікси** *роз-* **або** *без-*.

..шукати, ..кінечний, ..пам'ятний, **..чарований**, ..болісний, ..щебетатися, ..зоряний, ..щеплений, ..сумнівний, ..жалісний, ..чинний, **..змістовний**, ..зявлений.

Розберіть виділені слова за будовою.

563. **Перепишіть. Позначте в словах орфограму** «літера *з* у кінці префіксів *роз-*, *без-*».

1. Моя ти земле, що течеш медами і **розсипаєш** золото по нивах! (*П. Карманський*). 2. Розтулило сонце золоті повіки, на сніги зчорнілі впали промені. (*В. Сосюра*). 3. Щось чисте й беззахисне чути в природі. (*М. Клочко*). 4. Сосни **розтривожено** гудуть. (*Д. Луценко*). 5. Я сам собі всміхнувся безпричинно. (*Є. Гуцало*). 6. Розквітла веселка в просторі, в ній сонце промінням горить. (*В. Сосюра*).

Зробіть звуковий запис виділених слів.

Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.

564. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму** «літера *з* у кінці префіксів *роз-*, *без-*».

1. Люблю н..сти з кр..ниці воду і не ро..хлюпати ні краплі. (*А. Камінчук*). 2. Ро..квіта й добрішає душа.

(*Д. Луценко*). 3. Тривожиться птиця у плавнях безсонних. (*М. Стельмах*). 4. Зоря в траві розсипала дукати. 5. Юне віття на сивих розшумілось деревах. (*М. Рильський*). 6. Люблю, коли в вікно розкрите шумлять безжурно дерева. (*В. Сосюра*). 7. Прудка річка береги розмиває. (*Народна творчість*).

Якщо корінь слова розпочинається сполукою кількох приголосних, уживається префікс розі-.

Наприклад:

розірвати, розібрати, розісланий, розіпрілий.

565. Прочитайте. Поясніть уживання префікса *розі-*.

1. Розійдіться, журні мислі, не туманьте мого чола! (*П. Грабовський*). 2. Розішлю свої думи в дозори. (*В. Симоненко*). 3. І сивий дуб від жару розімлів. (*А. Малишко*). 4. Пітьму співучі крила розітнули. (*П. Перебийніс*).

566. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібні префікси. Свій вибір обґрунтуйте.

(*Роз-*, *розі-*)гріти, (*роз-*, *розі-*)слати, (*роз-*, *розі-*)гнутися, (*з-*, *зі-*)ставити, (*з-*, *зі-*)стрибнути.

567. З орфографічного словника випишіть по п'ять слів зі збігом однакових приголосних на межі префіксів *роз-*, *без-* та коренів слів. Передайте слова звукописом.

ПИСЬМО

Письмовий твір-опис тварини за власним спостереженням

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

568. Прочитайте. Доведіть, що в кожному реченні подано опис тварини, а не розповідь про неї.

1. Бабка темна, лусковита, верх сіренький, а низ оксамитно-білий, ще й просвічується рожево. (*М. Стельмах*). 2. Чижик має сірі лапки, на голівці — чорна шапка, крильця жовті, біла спинка, дзьоб у нього, мов зернинка.

(*В. Гущак*). 3. Шарик був кудлатий рудий двірня надгризеним вухом. (*І. Сенченко*).

569. Перепишіть, уставляючи дібрані з довідки назви ознак. У кожн утвореному реченні визначте «відоме» та «нове».

I. Теличка ... масті, ... , мов качанчик. Ріжки в неї поміж них ... латочка світиться. Вушка ... , схожі листочки. Очі ... й ... . Ніздрі ... й ... . У телички ... , схожі черевички, ратички.

ДОВІДКА

Червоної (сірої, чорної), крутобока (кругленька). Тугенькі (тверденьк біла. Настовбурчені (продовгуваті). Чорні і блискучі. Рожеві, м'які, вологі. Коричневі.

II. Голова, шия і части грудей павича були ... кольору з і ... відлиском. Спина перелива ... барвами. Білі крила пер тинали чорні ... смужки. Хвіст б ... і ... . Він був прикрашений... мов великі очі, кружалами.

М. Приймаченко.
«Павич»

ДОВІДКА

Пурпурово-синього. Золотим, зеленим. Зеленими. Звивисті. Довжелезний, пишний. Синьо-білими.

Визначте вжиті в описах порівняння.

570. До прикметника в кожному словосполученні усно доберіт антонім. Два-три утворених словосполучення уведіть до реченн описового характеру (усно).

ЗРАЗОК *Біла масть.* — Кошеня було чорної масті.

Масть біла; тулуб короткий; писок довгий; зріст малий; ніс тьмяний; очі сумні; вуса м'які; шерсть коротка й гладенька.

71. До прикметника в кожному словосполученні доберіть синоніми. З двома-трьома утвореними словосполученнями складіть речення описового характеру (усно).

ЗРАЗОК *Велика паща.* — Паща в лева велика, здоровенна, гігантська.

Лапи сильні; шерсть кудлата; постать кремезна; лоб круглий.

72. Прочитайте та відгадайте загадки. Визначте порівняння, поясніть їхню роль у загадці, що є прихованим описом тварини.

1. У мене шубка з колючок, в мене сіра спинка, ніс, як чорний п'ятачок, очі — намистинки. 2. Хвіст у неї, як мітла, а сама на зріст мала; очі сяють, як намисто, мов дві цяточки вогнисті. 3. Тоненьке, вузеньке, по землі в'ється, як батіг довге, але не б'ється.

573. **Подані речення усно продовжіть порівняннями.**

ЗРАЗОК *Котячі очі зелені, як сигнали світлофора.*

Зуби в тигра гострі, як ... . Роги в оленя розлогі, як ... . Хутро у білки м'яке, як ... .

574. **За поданим початком усно продовжте опис тварини, вживаючи порівняння.**

Півня звали Драконом, або просто Дракошею.

Був він надзвичайно красивий: чорний, як смола, з синім вилиском, з червоним, як мак, гребінцем...

За В. Литвиненком.

575. **Прочитайте опис тварини. Визначте стиль уривка, свою думку доведіть. Укажіть використані в уривку художні засоби — епітети й порівняння.** назва → половий пес

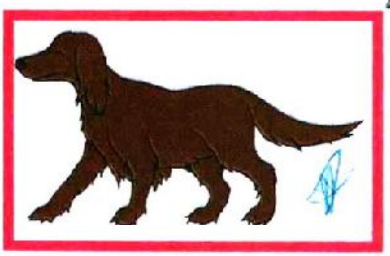

Сетер мав суху м'язисту шию, довгі груди, розвинуту холку. Ще в нього була пружна спина й підтягнутий живіт. Пес був **полови́й**. Крізь гладеньку й блискучу шерсть випиналися сталеві м'язи. Здавалося, тулуб собаки був налитий міццю й спритністю.

Клинцювата голова була довга, звужена поміж вухами. На високому круглому лобі півколами округлювалися надбрівні дуги. Блискучі, мов коричневі каштани, очі під ними мали косий розріз повік. Очі були надзвичайно виразні і сяяли мудрою поблажливістю до всіх слабших і менш спритних.

Вуха пес мав висячі, довгі, шовковисті на кінцях. Коли собака ощирювався, крізь чорні сухі губи прозирали гострі, як цвяхи, жовтуваті зуби.

Хвіст був довгий, прикрашений шовковистою м'якою шерстю.

Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

576. За поданим планом складіть і запишіть твір-опис тварини (пташки або рибки), яка вам подобається. У тексті твору використайте синонімічні ряди та антонімічні пари слів.

1. Де і коли я побачив цю тварину?
2. Зріст (розмір) тварини. Її масть (забарвлення).
3. Шерсть тварини (пір'я, луска).
4. Писок. Вуха. Вираз очей.
5. З чого видно, що тварина сильна, спритна, енергійна?
6. Що у вигляді тварини найбільше впадає в око?

До твору-опису доберіть заголовок.

Удома намалюйте тварину, яку ви описали словами.

Вимова і написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*

577. Прочитайте слова, визначте у них префікси. Як вимовляємо ненаголошені голосні в префіксах? Прочитайте слова відповідно до правил орфоепії. Зробіть звуковий запис слів.

Прехороший, припливти, премудрість, присолити, прилягти, пресердитий.

Ненаголошений голосний [е] у префіксі *пре-* у вимові наближається до [и]. Ненаголошений голосний [и] у префіксі *при-* у вимові наближається до [е].

Префікси *пре-*, *при-* розрізняються за значенням.

Префікс *пре-* вказує на збільшену ознаку і за значенням відповідає слову *дуже*: *пре*гарний (дуже гарний), *пре*широкий (дуже широкий), *пре*мудрий (дуже мудрий).

Префікс *при-* може означати:

- наближення або приєднання (*при*бережний, *при*клеїти, *при*йти);
- неповну дію або ознаку (*при*солити, *при*чинити, *при*морожений).

Орфограма:
літери *е*, *и*
в префіксах *пре-*, *при-*

578. Від поданих слів утворіть інші слова за допомогою префікса *пре-*. Якого значення надав словам префікс?

Тихий, добрий, мирний, спокійний, міцно, голосно.

579. **Перепишіть, виділіть у словах префікс** *при-*. **Яких значень нада цей префікс словам?**

Прибути вчасно. Привести дитину. Прилетіти літаком Приморське місто. Приміська зона. Прифронтова смуга Приморожена риба. Припорошило снігом. Привітати сина Приблизне значення.

580. **Додавши до слів префікси** *пре-* **або** *при-*, **запишіть слова у дв колонки.**

..глибокий, ..дунайський, ..бути, ..носити, ..гаряче ..болючий, ..вітати, ..клеїти, ..дорого, ..дивний, ..малий ..азовський, ..сісти, ..завзятий, ..будувати, ..знати ..дніпровський, ..чудово, ..вокзальний, ..**старий**, ..**старкуватий**.

Поясніть відмінність у значенні та написанні префіксів у виділени словах.

581. **Перепишіть. Позначте в словах орфограму** «літери *е*, *и* у префікса *пре-*, *при-*». **Поясніть написання префіксів.**

1. Надійшла весна прекрасна, многоцвітна, тепла, ясна ніби дівчина в вінку. (*І. Франко*). 2. Без вітрила, без весла припливла в човні весна. (*Т. Коломієць*). 3. Вже сонце пригріло, зі стріх вода капле. (*Б. Лепкий*). 4. З чужої чужини, з далекого краю пташки прилетіли до рідного гаю (*Б. Грінченко*). 5. Прийди, весно, прийди, рясна, і новим життям заграй! (*Б. Лепкий*). 6. Вдалині сивіють тумани придолинні. (*Д. Луценко*). 7. Предовгий хвіст у лиса, за хвостом не видно й лісу. (*Є. Гуцало*).

582. **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть речення зі звертанням і речення з однорідними членами. Позначте орфограму** «літери *е*, *и* у префіксах *пре-*, *при-*».

1. Слово прекрасне́ яке — Україна! Вільна **соборна** могутня єдина. У радості й горі в труді й боротьбі оберігать Україну тобі. Пильно її рубежі стережи славу козацьку її бережи! (*О. Орач*). 2. Пречудесно пречудово розцвітай же слово! (*П. Тичина*). 3. Прикрашай шануй свій край дім свій батьківщину. (*В. Гринько*). 4. Барвистість одвічна народної мови — це щось невимовне пречисте казкове. (*П. Усенко*).

Поясніть лексичне значення виділеного слова. За потреби зверніться до словничка в кінці підручника.

583. **Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів, за потреби зверніться до тлумачного словничка.**

Прізвище Сірко спочатку, певно, було козацьким **прізвиськом** отамана Запорозької Січі. (*Л. Залізняк*).

Назвіть по два відомих вам прізвища та прізвиська історичних осіб.

Із префіксом *прі-* пишемо такі слова: *прізвисько, прізвище, прірва*.

584. **Перепишіть, добираючи з дужок потрібну літеру.**

1. До будиночка пр(*е, и*)ступав пр(*е, и*)густий, зелений-пр(*е, и*)зелений вишневий садочок. (*І. Сенченко*). 2. Я чекаю чогось, я пр(*е, и*)тих. (*В. Сосюра*). 3. У світі пр(*е, и*)чистім берізка співатиме листом барвистим. (*Л. Білозерська*). 4. Село пр(*е, и*)сіло у сади зелені. (*Д. Горішний*). 5. Мені знову пр(*е, и*)марився сніг. (*Г. Васильченко*).

Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

ПИСЬМО Письмовий докладний переказ із творчим завданням

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

585. **Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. З'ясуйте тип мовлення, покладений в основу тексту, та стиль висловлювання. За самостійно складеним планом напишіть переказ тексту. Доповніть його інформацією про значення та походження власного імені, а також роздумами щодо того, як потрібно ставитися до імен — свого та інших людей.**

Ім'я

Ім'я — це частинка людини, її відчуття власного «я», власної вартості та належності до свого роду й народу. Тому слід його належно шанувати, не змінювати на догоду нікому. Ні імені, ні тим паче прізвища.

Українська мова багата на пестливі форми слів. Ім'я часто має не одну, а кілька прегарних зменшувальних форм.

Нерідко їх придумують члени родини: батьки, брати сестри, дідусі й бабуні. Ласкаві імена продовжують звуча в сім'ї і тоді, коли діти виростають.

Прекрасним є звичай називати людину на честь когось предків або якоїсь уславленої особи.

Кожен з нас прагне знати походження та значен власного імені...

За Л. Хапливою-Щ

ГОВОРІННЯ Складання діалогів

586. Складіть і розіграйте діалог між п'ятикласником та його двоюрідн братом, який, постійно мешкаючи в Італії (Франції, Німеччин Америці), вперше приїхав до родичів у Київ (Львів, Харків, Полтав Гість розповідає про те, де був і що бачив. Господар розпитує, яки видами транспорту він дістався до України і як пересувався місто сьогодні. У репліках гостя використайте якнайбільше прикметник із префіксом *пре-*. У репліках господаря — якнайбільше дієслів префіксом *при-*. Стежте за дотриманням правил орфоепії.

587. Складіть і розіграйте діалог між п'ятикласницею та її братом першокласником, який переконаний у тому, що він «переріс» казк і віднині прагне читати «дорослі» книжки. Дівчинка доводить йом що немає нічого мудрішого й цікавішого за народну казк У репліках діалогу використайте подані в рамці словосполучення Стежте за дотриманням правил орфоепії.

Прекмітлива Царівна-Жаба; Василина Премудра, предотепний Іванко; прелютий Кощій Безсмертний; пресправедлива кінцівка; прекорисний досвід предків; превелика насолода.
Припинити гаяти час; приїлися вигадки; призвести до фантазування; пристосуватися до сучасних умов; приземлена душа; приєднатися до прихильників «правдивих» книжок.

588. Складіть і розіграйте діалог між двома сусідами. Тема спілкування — обговорення майбутнього літнього відпочинку. Один

сусід є прихильником відпочинку в екзотичних місцях — на морі, в горах тощо. Інший — прибічник відпочинку в селі, де він народився. У репліках діалогу використайте подані в рамці словосполучення. Стежте за дотриманням правил орфоепії.

Прекрасний відпочинок; прегарні краєвиди; претеплі хвилі; презручні пляжі; прецікаві екскурсії; преяскраві враження.
Приміська зона; присадибна ділянка; придорожні верби; прикраса села; прирости серцем і прикипіти душею; народні приказки й прислів'я.

Усний твір-оповідання про випадок із життя

589. **Прочитайте. Пригадайте вивчене на уроці літератури визначення оповідання. Чи відповідає поданий текст цьому визначенню? Свою думку доведіть.**

Якось зі мною стався такий випадок. Я забрів далеченько в ліс, і саме час було вертатися додому. Присів я на стовбурі поваленого дуба на лісовій галявині, щоб перепочити. Наближався вечір. Стояла тиша.

Раптом почулося люте гарчання пса, я аж стенувся. Завмер і чекав, що ось-ось вибіжить на дорогу собака і з риканням кинеться на мене. А може, це вовк чи ведмідь? Вовк, здається, не гарчить. А гарчання ведмедя мені ніколи не доводилося чути. То хто ж там, у хащах? Та минула хвилина, друга, і в лісі знову стало тихо.

Дивна поведінка таємничого хижака зацікавила мене. Не бажаючи гратися в піжмурки, я звернув зі стежки і побачив...

За кілька кроків від мене, піднявши на потилиці пір'я, на ялині сиділа сойка і лукаво поглядала на мене. Здавалося, вредна пташка раділа, що їй вдалося мене налякати. Певно, від мисливських собак навчилася вона «гарчати».

За М. Бубновим та Ю. Бубновим.

Оповідання — невеликий розповідний художній твір про одну чи кілька подій із життя персонажа.

Основним типом мовлення в оповіданні є розповідь, хоч, звичайно, в ньому є й описи (портрети, пейзажі, описи окремих предметів або тварин) та роздуми.

Обов'язковими для оповідання є зав'язка, кульмінація та розв'язка.

Зав'язка — початок розвитку зображених в оповіданні подій, те, що дає поштовх розвиткові дії.

Кульмінація — момент найвищого напруження в розвитку подій.

Розв'язка — завершення зображених в оповіданні подій.

590. У тексті поданого в попередній вправі оповідання знайдіть зав'язку, кульмінацію та розв'язку. Визначте тему оповідання та його головну думку. Поясніть, чому текст оповідання складається в художньому стилі.

591. Прочитайте початки двох текстів. Чи можна вважати прочитане зав'язками оповідань? Придумайте можливі в кожному випадку кульмінацію та розв'язку. Перекажіть подані початки. Додайте самостійно складені продовження та закінчення.

I. Козак Петро Мамарига летів на своєму коні, а татари наздоганяли Петра. Козак побачив перед собою степове озеро.

— Гиворе! — сказав Петро своєму коню. — Удвох нам не втекти. Тікай сам. А я заховаюся в озері.

Петро вирізав шаблею очеретину і поплив.

Кінь Гивер подивився, як козак сховався під водою, тоді вискочив на горб і помчав у степ.

Козак засів під водою посередині озера і дихав через очеретину. Він знав, що татари плавати не вміють і до нього не доберуться...

За М. Вінграновським.

II. Сьогодні Сергійко знову ночував у курені. Як тільки стемніло, коло самої води почувся якийсь неясний рух. На

слабких ногах хлопчик вивалився із кущів, натис на кнопку ліхтарика і завмер від здивування, несподіванки, переляку.

Водою пливло щось надзвичайне, неймовірне і дуже доісторичне. На поверхні видніла лише голова. Але що то була за голова! Здоровенна, вся всипана шипами, темно-зелена, лискуча і бридка. Ось потвора повернулася до хлопця, блимнули червонясто два великі ока. Між ними стирчав хижий ріг...

За Я. Стельмахом.

Визначте тему та головну думку кожного завершеного вами оповідання.

ПИСЬМО Письмовий твір-оповідання про випадок із життя

592. Прочитайте текст. Чи можна сказати, що в ньому йдеться про випадок із життя оповідача? Чому можна зарахувати цей текст до жанру оповідання? Визначте зав'язку, кульмінацію та розв'язку.

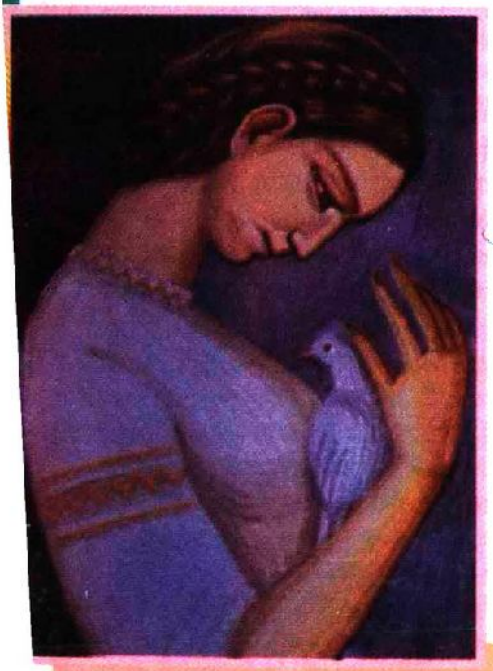

О. Кравченко.
«Дівчина з голубом»

Якось після подорожі Україною я машиною повертався в Київ. Машину ми з водієм вели по черзі, їхали швидко. Особливо швидко гнав машину шофер — він любив швидку їзду.

Отож летить наша машина з великою швидкістю. Раптом з-під коліс щось випурхує, піднімається на півметра і, вдарене облицюванням радіатора, падає. Я сказав шоферові зупинити машину.

Повертаюсь трохи назад. Лежить у куряві бідолашна

пташина. Підняв її — сіреньке тільце обвисло, оченя помутніли. Мені аж млосно стало. Це ж треба — знищил нещасну пташину.

Тоді чую — серце б'ється. Значить, птаха жива. Узяв я в машину, сьорбнув води з фляги, напоїв її з рот Незабаром ожила моя пташина. Спокійно сидить на руц іноді тільки пір'ячко пригладить чи чубчик на голів настовбурчить. Зовсім ручна.

Насипав я на долоню пшона. Ми завжди возили його собою, бо ж найкраще зварити куліш десь серед поля, гайку. Поклювала пташина зерна, сидить, на мен поглядає... Потім я зрозумів, що після контузії, післ переляку, пташка тулиться до людини...

Надвечір ми приїхали в Лубни. Йдемо в готель. Нам каж черговий: «Номер є тільки на трьох». «О, — кажу, — ц добре. Нам і треба на трьох». Переночувала пташина з нами а уранці, нагодована й напоєна, полетіла собі куди знала.

За О. Копиленком

593. Прочитайте словникову статтю. Зверніть увагу на наголошення слова. Назвіть відомі вам оповідання, в основу яких покладено розповідь про випадок із життя героя.

ВИ́ПАДОК, *-дку*. Те, що сталося, скоїлося (звичайно несподівано), пригода, епізод.

Із тлумачного словника.

594. Прочитайте теми оповідань. Стосовно кожної придумайте зав'язку, кульмінацію та розв'язку. Обміркуйте головну думку, можливу для оповідання на кожну тему. На одну з тем на чернетці напишіть оповідання від першої особи (ніби це сталося з вами).

- Несподівана знахідка.
- Сюрприз під партою.
- Витівка мого цуценяти (кошеняти, папужки).
- Пригода на канікулах.

Доопрацювавши чорновий варіант оповідання вдома, перепишіть його начисто. Доберіть заголовок. Підготуйтеся до виразного читання оповідання в класі.

Синтаксис і пунктуація

595. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. З кожного речення виберіть по два-три словосполучення, визначте в них головне й залежне слова. Якими частинами мови вони виражені?

1. І раптом звідкись пісня про калину пр..линула, тій пісні сотні літ. (*М. Адаменко*). 2. Як та гілка кал..нова, так і наша рідна мова. (*С. Мордач*). 3. Хрестики лягають візерунком в рушника на білому кр..лі. (*В. Кордонець*).

596. Прочитайте речення, визначте в них граматичні основи. Поширте речення другорядними членами речення і запишіть, підкресливши в кожному всі члени речення.

Наближається літо. Ми чекаємо. Воно поспішає.

597. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте однорідні члени речення. Зробіть усний синтаксичний розбір останнього речення. Прочитайте це речення, правильно його інтонуючи.

1. Все оживає міниться тремтить бруньками пружно тягнеться в блакить (*А. Малишко*). 2. У травні пада не дощ а золото на городи сади поля. (*Д. Іванов*). 3. Як тоді пахли за хатою — рання настурція м'ята (*Є. Гуцало*). 4. У дереві кожнім в стеблині в травині і тихо й тривожно билося серце землі (*Г. Коваль*).

598. Перепишіть. У кожному з речень підкресліть усі члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Все навкруг сміється: луки, гай, ріка. (*М. Познанська*). 2. Тут є все: долина, гори, поле, хащі, переліски. (*І. Калинець*). 3. Діти влітку збирають гербарій: пелюстку ромашки й цвіт ведмежого вушка, зозулині черевички й сині лісові дзвіночки. (*Є. Гуцало*). 4. Дикі гіллясті черешні, висока трава — усе в цім краю таке соковите. (*О. Гончар*).

599. Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них усі члени речення. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

ЗРАЗОК

Вийшов батько до воріт. (*Б. Олійник*).
Вийди, батьку, до воріт!

1. Зоріє Українонька моя. (*М. Воробей*). 2. День в голубу сорочку зодягнувся. (*Є. Гуцало*). 3. Хмарка грайлива пливе щаслива. (*За І. Гнатюком*). 4. Чорногузи на гребінь хати виставляють свої дозори. (*Б. Олійник*). 5. Сопілка защебетала, як перепілка. (*І. Нечуй-Левицький*).

600. Складіть речення з поданими словами, використавши їх у ролі вставних. Запишіть речення, поясніть розділові знаки.

Можливо, безумовно, будь ласка, отже.

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

Яка роль вставних слів у мовленні?

601. Прочитайте. Запишіть речення тільки з прямою мовою. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. Попалася лисиця в пастку та й каже: «Хоч іще рано, а доведеться заночувати». 2. «Не по вас я йду, гуси, а води напиться!» — казала лисиця. 3. Хвалилася коза, що в неї хвіст довгий. 4. Кожух має свій дух, а вата питає, де хата.

Народна творчість.

Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

602. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. У кожному реченні вкажіть пряму мову та слова автора.

1. Стала ранком я на ґанок і сказала Добрий ранок (*Л. Куліш-Зіньків*). 2. Буркотить незадоволено ведмідь Чим би це мені солодким закусить (*Н. Забіла*). 3. Що для мене океан хизувався пелікан (*А. Камінчук*).

603. Усно складіть казкове оповідання про ваше улюблене дерево (кущ, квітку). До тексту оповідання введіть опис рослини. Рослину в оповіданні «оживіть», щоб вона діяла, говорила, спілкувалася з іншими рослинами та людьми.

Використайте кілька речень із прямою мовою.

Фонетика й орфоепія

604. Подані слова передайте звукописом. У чому полягає різниця між звуком і літерою? У кожному слові назвіть кількість літер і звуків.

Веснянка, маяк, щиро, єдність, яскравість, розмаїття, з'ясування.

605. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У виділених словах визначте орфограми. Передайте ці слова звукописом. Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

1. І стала ненька на ро..пут..і. (*П. Перебийніс*). **Облич..я** в бабуні зараз таке, наче вона молит..ся. (*М. Стельмах*). 2. Краю бат..ківс..кого пісне, невми..руща, **незрівнян..а**! (*Д. Кононенко*).

606. Від поданих слів утворіть прикметники. Яке фонетичне явище відбулося за їхнього творення? На написанні яких прикметників це явище не позначилося?

Радість, щастя, чесність, лестощі, контраст, кістка, кількість, область, форпост.

607. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, апостроф. Для чого вживається апостроф?

Сім..я, духм..яний, св..ято, зв..язок, В..ячеслав, Св..ятослав, Валер..ян, Із..яслав, Лук..ян, тьм..яний, варшав..янин, пів..яру, пів..ями, подвір..я, повітр..я, заозер..я, роз..їзд, від..ємний, з..ятрений, з..ять, під..ярок, бур..ян, бур..як, роз..їхатися.

608. Поставте, де потрібно, апостроф. Запишіть слова з апострофом та без нього у дві колонки.

Прислів..я, верб..я, брукв..яний, острів..янин, сер..озний, узгір..я, риб..ячий, жираф..ячий, Лук..янівка, дзв..якнути, пір..їна, бур..я, бур..ян, в..язи, Вороб..йов, тім..я, без..язикий, з..їдений, від..їзний, Бр..янський, сузір..я, дит..ясла.

609. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Виділені слова передайте звукописом.

ЗРАЗОК *Тримається* [т р иᵉ м а́ й е ц′: а].

1. Тримає..ся душа на слові честі. (*Ю. Каплан*). 2. Ти зно оживаєш.. , надіє! (*І. Франко*). 3. Часу і далі не осягнеш.. оком (*А. Малишко*). 4. **Сріблит..ся** нитка часу. (*Л. Талалай*). 5. Вогон не гасит..ся вогнем, і ніч.. не **здовжує..ся** днем. 6. Не пнет..с з вірності біда, не ллєт..ся з кременю вода. (*А. Малишко*).

610. Перепишіть, подані в дужках слова поставте в потрібній форм Поясніть написання змінених слів.

1. Зіграй мені, вівчарю, на (сопілка)! (*Л. Забашта*) 2. Весняний гомін народився у вербовій (брунька) (*Г. Коваль*). 3. Висить зоря на срібній (павутинка) (*Л. Закордонець*). 4. Козак на коника схопився, (Марусенька вклонився. 5. Хлопчикові хочеться рушниці, а (дівчинка) — голки. (*Народна творчість*).

611. Прочитайте, з'ясуйте, які з поданих слів слід писати з подвоєним літерами. Ці слова запишіть.

Примирен..я, щаст..я, роззброєн..я, узвиш..я, лист..я підґрунт..я, безмеж..я, милосерд..я, узбіч..я, обійст..я щеплен..я, безсмерт..я, бездоріж..я, передміст..я.

612. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова передайте звукописом.

1. Від серця до серця м..лодія **л..ється**. (*П. Перебийніс*) 2. Вітри гули в..олончел..ю. (*Л. Костенко*). 3. Д..рева бов..аніють навкруги. (*Д. Павличко*). 4. Л..тять, пл..вуть сурмлять ув імлі шовкові, жовті й с..зопері птиці із конт..ненті чорної з..млі у рідні гнізда, на свої кр..ниці. (*А. Малишко*). 5. І боляче мені від обмілін..я колодязя у рідному с..лі. І страшно, що підрубане **корін..я**, з якого виріс я на цій з..млі. (*В. Гей*).

Підкресліть слова іншомовного походження. Визначте в них орфограми.

Лексикологія і фразеологія

613. Прочитайте. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Розкрийте це значення. Визначте лексичне і граматичне значення виділених слів.

1. Розцвітай же, слово, і в родині, і у школі. (*П. Тичина*). 2. Розливайся, рідне слово, по всій **Україні!** (*П. Куліш*). 3. Тут росло Коцюбинського слово, тут Руданський посіяв пісні. (*П. Перебийніс*). 4. В шовковій мові виростають діти. (*А. Малишко*). 5. Мужай, **прекрасна** наша мово! (*М. Рильський*).

614. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте омоніми та омоформи. Поясніть різницю між ними. Яка роль омонімів у мовленні?

1. Люлі-люлі, нал..тіли гулі, стали ґелґотати, люльку кол..хати! 2. А позаду Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний! (*Народна творчість*). 3. А Дике Поле, Дике Поле! По груди коням д..ревій. 4. А мати свій городець поле. (*Л. Костенко*).

615. Прочитайте. Визначте слова, що мають омоніми. На підтвердження своєї думки введіть такі омоніми до самостійно складених речень.

1. Уже й пороги видно вдалині. Вони ревуть, як тури кам'яні. (*Л. Костенко*). 2. І полоще чайка в сонці крила, і згубився вітер вдалині. (*М. Луків*). 3. День ласкою пропах, не день, а сизий птах. (*А. Камінчук*). 4. В прибережних вербах щебече птаство, зелений комиш стоїть нерухомою лавою. (*М. Коцюбинський*).

616. Відгадайте загадки. Вкажіть у них антоніми. Яка роль антонімів у мовленні?

1. Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане. 2. Під гору йде швидко, а з гори — помалу. 3. Коли живе — лежить, коли помре — біжить. 4. Сидить монах у чорних штанях і з мертвих живих дожидає.

617. Перепишіть, уставляючи пропущені розділові знаки. Антоніми підкресліть.

1. Нелегко але необхідно і жити і вмерти гідно. (*М. Луків*).

2. Свого не цурайся за чуже не хапайся. (*Народна творчість*). 3. І гірко й солодко мені пригадувать минулі дні батьків у дітях пізнавати. (*М. Луків*). 4. На серці і легко і важко. (*П. Перебийніс*).

618. До поданих слів доберіть синоніми. В утворених синонімічних рядах підкресліть ключове слово. Дібрані синоніми введіть до самостійно складеного висловлювання на тему «Весняний настрій». Яка роль синонімів у мовленні?

Радісний, пестити, прикрашати, гарний.

Будова слова й орфографія

619. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.

1. Знов з..лену траву біля хати ро..гойдали **в..сняні** дощі. (*М. Ткачук*). 2. Травневий дощ **збудив** ліси і трави, сади й чагарники. (*Д. Павличко*). 3. На човнику й в..слі від нас від'їхав трав..нь. (*М. Стельмах*). 4. А пісня лине у **бе..меж..я** лану. (*В. Самотуга*).

620. До поданих слів доберіть спільнокореневі. Уведіть їх до самостійно складеного висловлювання на тему «З неба хліб не падає».

Земля, сонце, працювати, наполегливий.

621. До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі слова, виділіть у них суфікси і префікси.

Україна, земля, поле, праця, море, писати, малювати.
Казати, мова, хотіти, день, рахувати.

622. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У виділених словах позначте префікси.

1. Сонце на всі боки **ро..сипало** тепло, **ро..трушувало промін..я**. 2. За лісом вигулькнуло **пр..долин..е** село. (*М. Стельмах*). 3. І **пр..звища** ж у вас козац..кі: Отава, Паливода. (*П. Загребельний*). 4. Пахнуть медом доли, **пр..летіли** бджоли, загули над цвітом, **пр..вітали** з літом. (*А. Камінчук*).

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Адреса́нт — той, хто надсилає комусь листа, телеграму, посилку.
Адреса́т — той, кому призначено інформацію; одержувач листа, телеграми.
Байра́к — ліс у яру або яр, схили якого поросли лісом.
Баламу́тний — той, хто поводиться задерикувато; бешкетник.
Ба́лка¹ — яр з пологими схилами.
Ба́лка² — дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття (стелі, підлоги).
Бенте́жити — викликати хвилювання, тривогу; викликати стан зніяковілості, замішання.
Би́лля — трава.
Бі́сер — дрібне різнокольорове скляне намисто, що використовується у вишиванні.
Блаки́тний — небесно-голубого кольору.
Бовванíти — виднітися, показуватися здаля, вимальовуватися.
Брунáтний — коричневий, темно-жовтий.
Бузо́к — 1. Густий чагарник із великими запашними ліловими, фіолетовими або білими суцвіттями. 2. Квіти цієї рослини.
Бузьо́к — лелека.
Бундю́чний — чванливий, пихатий, гонористий.
Бу́шля — чапля.
Ви́рій — теплі краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.
Висло́влювання — те, що висловлене (про думку, погляд, міркування).
Вовту́зитися — соватися, метушливо рухатися.
Всо́тувати — вбирати в себе, всмоктувати; сприймати різні враження зовнішнього світу.
Гай — невеликий, переважно листяний ліс.
Гайдама́ка — учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.
Гаптува́ти — вишивати шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками.
Гі́дність — сукупність позитивних людських рис: честі, достоїнства, самоповаги.
Глевки́й — 1. Схожий на мокру глину; недопечений (про хліб). 2. *Перен.* Не до кінця сформований, недозрілий.
Годи́на — 1. Одиниця виміру часу. 2. Тепла, суха, сонячна погода.
Гости́нність — бажання й уміння приймати та частувати гостей; привітність.
Ґре́чність — шанобліва ввічливість у поводженні з людьми, чемність.
Гро́но — сукупність плодів на одній гілці (наприклад, *виноградне гроно*).
Деліка́тність — 1. Ввічливість, люб'язність, готовність виявити увагу, зробити послугу. 2. Витонченість, тендітність.
Діало́г — розмова між двома або кількома особами.
Достеме́нно — дійсно, справді.

До́теп — кмітливий влучний вислів; жарт.
Дошкуля́ти — виводити з терпіння, з рівноваги, діймати словами чи діями.
Же́вріти — горіти без полум'я, тліти; червоніти.
Зав'я́зка — початок, вихідний пункт чого-небудь; епізод, яким починається розвиток дії в художньому творі (оповіданні, повісті тощо).
Зарозумі́лість — гордовитість, пихатість, самовпевненість.
Знічéв'я — з нічого робити.
Зухва́льство — нахабство, зневажливе ставлення до того, хто заслуговує на повагу.
Інтерв'ю́ — призначена для надрукування в пресі або оприлюднення через радіо чи телебачення розмова журналіста з кимось.
Канва́ — 1. Сітчаста бавовняна тканина або папір, що вживаються для вишивання. 2. *Перен.* Основа чогось.
Ка́посний — той, що свідомо завдає прикрощів, шкодить.
Кармі́нний — яскраво-червоного кольору.
Кво́лий — слабкий, немічний, безсилий.
Ке́тяг — пучок ягід або квітів на одній гілці чи стеблині (наприклад, *кетяг калини*).
Кмітли́вість — тямущість, здатність добре й швидко міркувати.
Ковила́ — трав'яниста степова рослина.
Контра́ст — різко окреслена протилежність у чомусь.
Конфлі́кт — зіткнення протилежних інтересів, поглядів; загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби.
Кпи́ти — те саме, що *кепкувати*; глузувати, сміятися, глумитися.
Краєви́д — місцевість, що відкривається перед очима; пейзаж.
Креме́зний — широкоплечий, дужий, міцний.
Кри́си — відігнуті краї капелюха, бриля тощо.
Крисла́тий — гіллястий, розложистий, розлогий.
Кульміна́ція — момент найбільшої напруги в художньому творі (оповіданні, повісті тощо).
Куману́ць — керамічна (глиняна) фігурна посудина для напоїв.
Ла́вра — великий православний чоловічий монастир.
Лева́да — ділянка землі із сінокосом, городом, плодовими та іншими деревами; лука, пасовисько, сіножать.
Лелі́яти — оточувати ласкою, піклуванням; ґолубити, пестити.
Літо́пис — послідовний запис історичних подій, зроблений сучасником.
Маки́тра — глиняний посуд великого розміру з широким отвором.
Марносла́вний — такий, що, втративши здатність правильно оцінювати власні вчинки, за всяку ціну прагне слави та уваги оточення.
Мерехті́ти — 1. Поблискувати, світитися нерівним світлом. 2. Швидко, в'юнко рухатися в полі зору.
Мікстýра — рідинна суміш кількох лікувальних речовин.
Моноло́г — мовлення однієї людини, звернене до самої себе або до інших людей.
Навмання́ — без упевненості в чомусь, як вийде, наздогад.
Навшпи́ньки — (з дієсловом *стати*) на кінчики пальців ніг.

На́тяк — слово або вислів, що, прямо щось не називаючи, створює умови для догадування.
Несамови́то — 1. Втративши здатність відповідати за свої вчинки, дії. 2. *Перен.* Дуже сильно, із значною силою вияву.
Обі́йстя — садиба, двір.
Озимина́ — злаки, які сіють восени і збирають наступного року.
Оксами́т — тканина з густим, коротким ворсом на лицьовому боці.
О́твір — відкрите місце в чомусь суцільному; діра, щілина.
Опа́л — прозорий склоподібний камінь, здебільшого білий з голубуватим або жовтуватим полиском.
Офіці́йний — 1. Службовий, урядовий. 2. Витриманий відповідно до встановлених правил. 3. Позбавлений невимушеності, безпосередності, діловий, стриманий.
Охля́лий — ослаблений, виснажений, знесилений.
Пала́нка — на Запорозькій Січі у XVIII ст. — невелике укріплення, обнесене частоколом.
Пантрува́ти — стежити, спостерігати за кимось або чимось, дотримуватися чогось.
Печені́ги — племена, які у VIII — IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а з середини IX ст. переселились у причорноморські степи.
Під'ю́жувати — підбурювати, підмовляти до чогось.
Пла́вні — заболочені, порослі вологолюбною рослинністю низькі береги річок.
Пла́хта — жіночий одяг типу спідниці.
Плека́ти — 1. Дбайливо піклуватися, дбати про когось або що-небудь; вирощувати кого- або що-небудь. 2. *Перен.* Мріяти про щось. *Плекати надії.*
Поли́ва — особлива склоподібна речовина, якою прокривають керамічні (глиняні) вироби.
Поли́в'яний — покритий поливою. *Перен.* Блискучий.
Поло́ва — 1. Відходи при обмолочуванні й очищенні зерна хлібних злаків, що використовуються переважно як корм для тварин. 2. *Перен.* Щось невагоме, несерйозне, таке, що не має цінності.
Полови́й — 1. Кольору стиглого жита, пшениці; блідо-жовтий, пшеничний. 2. Світло-рудий (про масть тварин).
По́спіль — один за одним, підряд, безперервно; скрізь; разом, укупі.
Пота́ла — з'їдання, знищення, лихоліття, біда.
При́язний — який виявляє приязнь, прихильність, симпатію; дружній, доброзичливий.
Прі́звисько — найменування, яке іноді дають людині (крім справжнього прізвища та імені) і яке вказує на певну рису її характеру, зовнішності, характеризує її за діяльністю, звичками тощо.
Прі́звище — найменування особи, яке набуте при народженні або вступі в шлюб, передаване від покоління до покоління і вказує на спорідненість.
Процеду́ра — 1. Узвичаєний порядок здійснення чи виконання певної дії. 2. Лікувальний захід, призначений переважно лікарем.
Пюпі́тр — пересувна підставка для нот або книжок.
Реалісти́чний — пов'язаний з реальними (дійсними) подіями життя.

Реліквія — річ, дорога як пам'ять про минуле. *Історична реліквія. Сімейна реліквія.*
Рито́рика — наука красномовства.
Різдво́ — християнське свято народження Божого Сина Ісуса Христа.
Родзи́нки — сушені ягоди винограду.
Розв'я́зка — 1. Кінець, завершення чого-небудь. 2. Епізод, яким завершується розвиток подій в художньому творі (оповіданні, повісті тощо).
Розе́тка — 1. Прилад для вмикання освітлювальних та інших приладів в електромережу. 2. Блюдечко для варення, меду тощо. 3. Група листків, скупчено розташованих на вертикальному стеблі, ледве піднятому над землею.
Розло́гий — 1. Який розкинувся на великій площі. 2. Який має широко розкинуте гілля (про дерева, кущі); крислатий, гіллястий.
Роя́ль — струнний ударно-клавішний музичний інстру́мент.
Са́га — поетичне сказання, легенда.
Сага́ — 1. Річкова затока. 2. Протока, рукав ріки; стариця.
Святки́ — святкова пора від Різдва до Водохреща (у православних християн).
Сейсмі́чний — пов'язаний з явищами землетрусу.
Селе́кція — 1. Виведення нових або поліпшення наявних сортів сільськогосподарських рослин і свійських тварин. 2. Відбір.
Серпа́нок — 1. Легка, прозора тканина. 2. Легка, схожа на дим поволока, що обмежує видимість, скрадає обриси кого- або чого-небудь.
Сильце́ — пристрій у вигляді петлі для ловлення птахів або дрібних тварин; пастка.
Си́мвол — умовне позначення предмета, поняття чи явища; знак.
Символі́чний — позначений певним символом, умовний.
Ситуа́ція — умови та обставини.
Склепі́ння — опукле перекриття, що з'єднує стіни, підпори будівель.
Сколіо́з — викривлення хребта в людини.
Слу́шний — який відповідає істині, правильний, справедливий.
Снага́ — життєздатність, енергія, фізичні сили. *Перен.* Бажання, прагнення.
Собо́рний — об'єднаний, єдиний.
Сте́льмах — ремісник, який виготовляє вози, сани, колеса.
Стрі́тення — християнське свято.
Строка́тий — барвистий, пістрявий.
Сумлі́ння — усвідомлення й почуття відповідальності за свою поведінку, вчинки перед самим собою, суспільством, людьми; совість.
Сюрпри́з — те, чого хто-небудь не чекає, переважно несподіваний подарунок.
Такт — почуття міри; культура поведінки, уважне ставлення до когось.
Тенді́тний — ніжний, витончений.
Терапі́я — лікування внутрішніх хвороб лікарськими засобами або фізичними методами без хірургічного втручання.
Терико́н — конусоподібний насип на поверхні землі біля шахти, копальні.
Терпки́й — 1. Гостро-кислий, який викликає оскому (*про смак*); гострий, їдкий (*про запах*). 2. *Перен.* Який завдає болю, гіркоти; ущипливий, гіркий (*про слова*).
Тесля́р — робітник, що обробляє деревину, споруджує дерев'яні будови, виготовляє дерев'яні меблі; тесля.

Ти́тул — 1. Перша сторінка книжки, на якій вміщено заголовок, прізвище автора, назву видавництва тощо. 2. Спадкове або надане звання (граф, князь, барон тощо), з яким пов'язані особливі права і привілеї.
Тлу́стий — 1. Гладкий, огрядний, опасистий (*про людину*). 2. Ситий, родючий, багатий (*про землю, ґрунт*); жирний (*про страву*). *Перен.* Забезпечений, ситий (*про життя*).
Точи́ти[1] — те саме, що *гострити*.
Точи́ти[2] — повільно або крізь вузький отвір випускати рідину, іноді сипку речовину; цідити.
Тради́ція — форма передавання досвіду попередніх поколінь наступному.
Угі́ддя — ділянка орної землі, придатна для господарського використання.
Узва́р — солодка рідка страва із сушених фруктів та ягід, зварених у воді; компот.
Університе́т — вищий навчальний заклад.
Упосліджувати — принижувати, зневажати, ставити нижче від себе.
Фантасти́чний — створений уявою, вигаданий, казковий.
Фа́уна — тваринний світ; сукупність усіх видів тварин певної місцевості, країни.
Фе́нікс — 1. У міфології деяких народів чарівний птах, який спалював себе, а потім воскресав з попелу молодим. *Перен.* Символ безсмертя, відродження. 2. Назва сузір'я.
Фіксува́ти – 1. Відображати, закріплювати за допомогою запису, малюнка, фотографії тощо. 2. Зосереджувати на чомусь, спрямовувати на щось (погляд, увагу тощо).
Філо́соф — фахівець із філософії, мислитель, який розробляє питання світогляду; мудрець, любомудр.
Філосо́фія — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення.
Фюзеля́ж — корпус літака, вертольота або іншого літального апарата.
Химе́рний — дивовижний, чудернацький, примхливий.
Хмиз — 1. Невеликі тонкі гілки. 2. Дрібні лісові зарості; хмизняк.
Хрестома́тія — навчальна книжка, що складається з художніх або науково-популярних творів чи уривків із них.
Ху́тро — 1. Волосяний покрив на тілі тварини, шерсть. 2. Вичинена шкура хутрового звіра. Виріб (шуба, комір) з вичиненої шкіри звіра.
Ча́йка[1] — морський водоплавний птах.
Ча́йка[2] — бойовий човен запорозьких козаків.
Чепурни́й — 1. Який відзначається чистотою, акуратністю, охайністю. 2. Який завжди стежить за чистотою житла, за своїм зовнішнім виглядом тощо.
Чума́к — в Україні в XV — XIX ст. — візник і торгівець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.
Шасі́ — висувний або нерухомий пристрій з колесами або лижами для зльоту й посадки літака.
Ша́ти — 1. Багате, розкішне святкове вбрання. 2. Те, що прикрашає, огортає (про листя, сніг тощо).
Шатро́ — легке, розбірне, конусоподібне житло з тканини, шкіри; намет. *Перен.* Верхній видимий простір неба; небозвід.

СЛОВНИЧОК ПРАВИЛЬНОЇ ВИМОВИ (орфоепічний)

Алфавіт [алфавіт]
Апостроф [апо́строф]
Арахіс [ара́х'іс]
Атлас [а́тлас] (*збірник карт*)
Атлас [атла́с] (*тканина*)

Безсмертя [бе"зсме́рт'а]
і [бе"с:ме́рт'а]
Боротьба [бород'ба́]

Вимова [ви"мо́ва]
Випадок [ви́падок]
Виразний [ви"ра́зний]

Ґава [ґа́ва]
Ґедзь [ґедз']
Ґудзик [ґу́дзи"к]
Ґудзь [ґудз']

Декада [де"ка́да]
Джерело [дже"ре"ло́]
Джерґотіти [дже"рґот'іти]
Дзиґлик [дзи́ґли"к]
Диспансер [ди"спансе́р]
Документ [докуме́нт]
Донька [до́н'ка]
Дочка [дочка́]
Дужки [дужки́]

Живопис [жи"во́пи"с]

Завдання [завда́н':а]
Запитання [запи"та́н':а]

Інструмент [інструме́нт]

Кілометр [к'іломе́тр]

Лапки [лапки́]
Люб'язність [л'убйа́з'н'іс'т']

Мабуть [ма́бут'] і [мабу́т']
Медикамент [ме"ди"каме́нт]
Мережа [ме"ре́жа]
Мерехтіти [ме"ре"хт'іти]
Музика [му́зи"ка] (*мистецтво*)
Музика [музи́ка] (*музикант*)

Надвечір'я [надве"ч'і́рйа]
Наскрізь [на́скр'із']
Незнищенний [не"зни"шче́н:ий]
Ненависть [не"на́ви"с'т']

Ожеледь [о́же"ле"д']
Олень [о́ле"н']

Парний [па́рний]
(*який становить з іншим пару*)
Парний [парни́й]
(*насичений парою*)
Партер [парте́р]
Переносний [пе"ре"но́сний]
(*алегоричний, небуквальний*)
Переносний [пе"ре"носни́й]
(*пристосований до перенесення*)
Підданий [п'і́д:аний]
(*пі́дданий критиці*)
Підданий [п'ід:а́ний] (*підда́ний короля*)
Плискуватий [пли"скува́тий]
Подруга [по́друга]
Поєднання [пойе"дна́н':а]
Помилка [по́ми"лка] і [поми́лка]
Поняття [пон'а́т':а]
Предмет [пре"дме́т]
Приятелька [при́йате"л'ка]
Про́стий і прости́й (*звичайний*)
Простий [прости́й] (*прямий; легкий*)

Сливовий [сли́вови"й] і [сли"во́ви"й]
Спина [спи́на]
Статуя [ста́туйа]
Столяр [сто́л'ар]

Український [украї́н'с'кий]
Усмішка [у́см'ішка] і [усм'і́шка]

Фартух [фарту́х]

Черговий [че"рговий]
Читання [чи"та́н':а]

Шофер [шофе́р]